

System a struktura kultury

MILOSLAV BRŮŽEK
Filozofická fakulta UK, Praha

V posledních letech se v mnoha pracích marxistických teoretiků kultury setkáváme se snahou přejít od popisného a od skutečnosti izolovaného osvětlování kulturních jevů k analýze podstatných stránek a vztahů, vymezujících místo a působení kultury v rámci vývoje společnosti a člověka. Hodnocení funkcí kultury, její začlenění do společenského systému jsou charakteristickým rysem současných prací sovětských, polských i německých vědců.

Tento přístup je zcela pochopitelný. Vyplyvá z nezbytnosti osvětlit zákonitosti velikých přeměn, jimiž prochází rozvoj socialismu v současné etapě kulturní a vědeckotechnické revoluce, směřující k vytvoření materiálně technické základny rozvinuté socialistické společnosti a komunismu jako podmínky zabezpečující rozvoj člověka. Nové pojetí není výsledkem čistých teoretických úvah; sama praxe vyvolává silný tlak na osvětlení závažných teoretických otázek. Rozvoj člověka se stále zřetelněji jeví jako základní podmínka formování nového způsobu života, je nezbytným předpokladem přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu.

Proces probíhající v třídně rozděleném světě je poznamenán i rozdílným způsobem zabezpečení rozvoje společnosti a člověka a poznamenává jej ideologicky. Proniká do všech oblastí kultury. V období, kdy uvolňování mezinárodního napětí je nezbytným předpokladem odvrácení zkázy lidstva a nerušeného ekonomického rozvoje, stává se kultura stále zřetelněji arénou ostrého ideologického zápasu, v němž nemůže být příměří a soužití. Je současně oblastí, v níž se budou stále zřetelněji projevovat přednosti socialistického systému.

Snahou buržoazních teoretiků kultury je pomíjet společenskou determinovanost kultury, její ideologický, třídní obsah. Proto každé vědecké vymezení kultury, o něž se snaží marxistická teorie, musí

tuto objektivní skutečnost respektovat a neomezovat se pouze na popis vnějších stránek jevů, v nichž se ve své mnohostvárnosti duchovních a materiálních hodnot kultura projevuje. V této souvislosti C. G. Arzakaňan v článku *Kultura a civilizace: problémy teorie a historie* zdůrazňuje: „Základním nedostatkem všech definic kultury, které předkládají buržoazní vědci, je ignorování jejího sociálního a třídního obsahu, jejich abstraktnost a popisnost“ [Ke kritice 1972 : 249].

Objasnění těchto otázek předpokládá rovněž zkoumání vztahu kultury a společnosti v konkrétně historických souvislostech, v nichž tento vztah kultury k člověku a společnosti existuje. Tak jako společnost má svoji konkrétní podobu, sociálně třídní obsah a formu organizace, podmíněné způsobem výroby, má tomu odpovídající ideologický obsah a institucionální podobu rovněž kultura, celá oblast společenského vědomí a nadstavby.

„Podle našeho názoru“ — píše V. Markarjan v článku *Místo a úloha výzkumu kultury v současné vědě o společnosti* — „je pojem kultura povolán obrazy společenského života lidí z toho zorného úhlu, který odpovídá lidem vlastnímu specifickému způsobu činnosti, zahrnujícímu v sobě zvláštní systém prostředků a mechanismů, díky jemuž lidská individua v procesu kooperovaného bytí řeší pestré problémy, které před nimi vyvstávají“ [Studijní 1970 : 13].

Také E. V. Sokolov zdůrazňuje v článku *Kultura a osobnost* společenský charakter kultury jako nejdůležitější aspekt společenského života: „Specifika kultury jako jevu tkví v jí vlastní schopnosti včleňovat, shrnovat, hromadit v sobě výsledky práce a myšlení mnoha generací lidí v podobě znalostí, pracovních nástrojů atd. Kultura vyjadřuje především ten aspekt společenského života, který je spojen

s kontinuitou, s kumulací hodnot, s jejich odevzdáním budoucím pokolením“ [Sokolov 1972 : 38].

Pojetí kultury jako procesu formování člověka a přetváření skutečnosti je obsaženo v pojetí E. Johna zdůrazňujícím, že v reálném životě se kultura objevuje v podobě celku kulturních statků vytvořených lidmi v podobě kulturního vývoje lidí jako proces.

Nelze přehlédnout, že těmto otázkám byla věnována pozornost rovněž československými autory v šedesátých letech. Marie Huláková ve své práci *O kultuře a kulturní revoluci* upozorňuje na zjednodušené pohledy, vytrhující z živého kulturního procesu materiální a duchovní hodnoty, pomíjející jejich vzájemnou závislost. „Jednotlivé oblasti kultury neexistují a nemohou existovat jako pouhý souhrn věcí bez vztahu k člověku. Teprve lidská vědomá činnost, práce, která je vyvolala v život, je také v celém historickém vývoji v život uvádí“ [O kultuře 1963 : 59]. Rovněž V. Šeda chápe kulturu jako historicky se rozvíjející společenský proces tvůrčího přetváření a kultivace prostředí a podmínek života a společnosti.

Bylo by možno uvádět řadu dalších marxistických autorů snažících se postihnout obsahové vymezení kultury objasněním vztahu společenského člověka ke skutečnosti v procesu přetváření světa. Toto pojetí stále více směřuje k objasnění kultury jako specificky lidského způsobu osvojování světa.

Marxisticko-leninská teorie kultury postoupila ve světě za posledních deset let značně kupředu, což — nehledě na určitou stagnaci teoretické práce v Československu, spojenou s pronikáním nesprávných názorů popírajících leninské principy kulturní politiky v šedesátých letech — nám dnes umožňuje znovu se podílet na společném úsilí rozpracovat teoretické otázky kultury. Na základě dosavadních výsledků teoretické práce je možno se pokusit o vymezení základních prvků, jimiž je dnes marxistickými autory obsah kultury vymezen. V tomto pojetí se kultura jeví

jako historicky vzniklý způsob specif-

ky lidské formy existence člověka, podmíněný společensky, jehož podstatou je osvojování a přeměna skutečnosti, směřující k vytváření materiálních a duchovních hodnot předávaných systémem prostředků a mechanismů formou kulturního dědictví z generace na generaci, vyvolávající zdokonalování schopností a dovedností člověka.

Na první pohled je zřejmé, že v tomto pojetí je obsažena řada složitých vztahů týkajících se různých stránek člověka a reality, v níž žije. Tak samo objasnění a rozbor vztahu kultury k člověku a společnosti jsou východiskem k dalšímu zkoumání, směřujícímu přes objasnění vztahů mezi jednotlivými prvky kultury k objasnění struktury a systému, k postižení zákonitostí vývoje kultury.¹

Všechny uvedené složky a vztahy musí být brány v úvahu v celém komplexu, aby bylo možno postihnout rozhodující prvky určující strukturu a systém kultury. Nalezením podstatných stránek, vztahů a souvislostí mezi hlavními prvky jsou současně eliminovány nepodstatné a méně důležité stránky, které při běžném a povrchním posuzování mohou dokonce vystupovat zřetelně a výrazně a tak odvádět pozornost jiným směrem

Metoda přístupu

Systémový přístup je dnes i ve společenských vědách základním předpokladem postižení obecných vztahů a zákonitostí, které jsou charakteristickým a rozhodujícím rysem námi zkoumaného systému ve vztahu k systému jiným, obecnějším, v našem případě ke společenskému systému a jeho nejobecnějším zákonitostem osvětleným historickým materialismem. Současně dává možnost postihnout i zákonitosti vývoje dílčích subsystémů. Uspadňuje pochopit vzájemné vztahy vnitřních a vnějších rozporů a objasnit tak úlohu základních hybných sil rozvoje kultury, určujících fungování systému jako celku.

Vždy však třeba mít na paměti, že se jedná o postižení objektivních vztahů ná-

¹ Základní vztahy kultury ve společenském systému jsem se pokusil osvětlit v článku *K problematice teorie kultury*. Nová mysl 1976, č. 10.

mi zkoumané oblasti — kultury — a nikoli o uměle vykonstruované vazby a vztahy mezi náhodně volenými prvky zkoumané části objektivní reality. Přitom je zřejmé, že vnitřní rozpor a vztahy určující pohyb a přeměnu kultury nevystupují na povrch v čisté podobě zjevných rysů a stránek smyslově snadno postižitelných. Může se zdát, že cesta k vypracování systému kultury není tak složitá, že stačí jen utřídit různé formy kulturní činnosti. Ve skutečnosti je možno tímto postupem dospět k soupisu více či méně vyčerpávajícímu, k výčtu jednotlivých stránek a jevů kultury. K pravdivému poznání zkoumané oblasti lidské činnosti, kultury, se však přibližujeme poznáním podstaty, což je složitá cesta odhalování protikladnosti „věci o sobě“, tj. podstaty od jevu, od „bytí pro jiné“. V. I. Lenin právě v této souvislosti hovoří o přelivu, přechodu jednoho v druhý: „Podstata se jeví. Jev je podstatný. Lidské myšlení se neustále prohlubuje od jevu k podstatě, od podstaty prvního, abych tak řekl, řádu, k podstatě druhého řádu atd. *bez konce*.“

Ve vlastním smyslu je dialektika studiem rozporu v *samé* podstatě předmětů: nejen jevy jsou přechodné, pohyblivé, plynulé, oddělené jen relativními hranicemi, nýbrž i *podstaty věcí*“ [Lenin 1954 : 229].

Dialektická metoda a materialistický výklad světa jsou základním předpokladem, aby na této cestě naše zkoumání neztroskotalo v subjektivistických konstrukcích od skutečnosti odtrženého světa vymyšlených kategorií, nebo naopak neupadlo na povrchu jevů, ovlivněno utilitárně pojatým přístupem ke zkoumání kultury, bez vztahu ke společnosti a k člověku.

Při analýze kultury a zpracování jejích prvků do uceleného systému je nezbytné respektovat myšlenkové postupy opírající se v obecném o principy osvětlené marxisticko-leninskou teorií poznání, vycházející ze skutečnosti, že tvorba a odraz nejsou dvě odlišné, rozdílné stránky poznání, ale spjaté charakteristiky. Každý projekt systému kultury je současně odrazem objektivních vztahů, zákonitostí a v každém takovém projektu je proto obsažena i určitá úroveň společenských potřeb. Důležité je, abychom v celém myšlenkovém postupu při zpracování a sys-

tematickém třídění základních prvků dokázali volit z celého souhrnu možností a vazeb právě ty, které odrážejí podstatu kultury. Jsou to především takové, které vycházejí z objektivních zákonů, určujících její kvalitativní podobu a různorodost. To je předpokladem jednoty subjektivního — tj. myšlenkového odrazu, jímž se snažíme postihnout skutečnost, a objektivního, existujícího nezávisle na našem vědomí, přáních a představách.

V. I. Lenin v práci *Ještě jednou o odbořech* proti formální logice, přijímající formální definice (protože se řídí „tím co je nejobvyklejší, nebo co bije do očí, a na to se omezuje“), staví logiku dialektickou, která vyžaduje abychom šli dále. „Chceme-li skutečně poznat předmět, musíme obsáhnout, prostudovat všechny jeho stránky, všechny vztahy a „zprostředkování“. Nikdy toho nedosáhneme plně, ale požadavek všestrannosti nás uchrání před chybami a ustrnutím na mrtvém bodě. To za prvé. Za druhé, dialektická logika vyžaduje, abychom předmět chápali ve vývoji, „samopohybu“ (jak říká Hegel), ve změně. Za třetí, všechna lidská praxe musí být zahrnuta do plné „definice“ předmětu i jako kritérium pravdy i jako praktické měřítko spojitosti předmětu s tím, co člověk potřebuje. Za čtvrté, dialektická logika učí, že „abstraktní pravda neexistuje, pravda je vždy konkrétní“ [Lenin 1955 : 927].

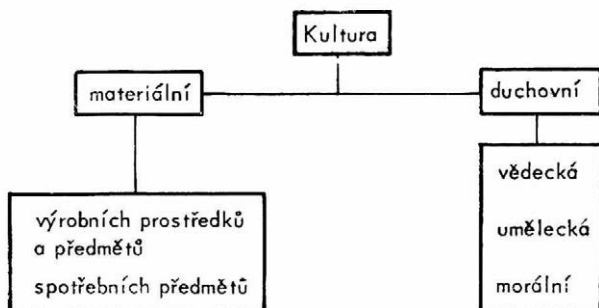
Bude-li dodržován tento přístup při zkoumání kultury, bude i myšlenková konstrukce odrazet pravdivě skutečnost a — což je důležitější — budou vytvořeny předpoklady zpětného pohybu přeměny subjektivního v objektivní. Pokud naše závěry a představy budou odpovídat zákonitostem, stanou se platnou pomocí v přeměnách praxe, v zabezpečení dalšího rozvoje socialistické kultury.

Kultura je členitým a složitým společenským jevem, vyjadřujícím vztah člověka k světu, k přírodě i společnosti, obsahujícím ve svém souhrnu prostředky, podmínky, předpoklady i cíle lidského osvojování světa i vytvářené hodnoty charakterizující její pohyb, různé funkce a činnosti. spleť sítí zařízení a institucí zabezpečujících tento proces. Proto také není snadné najít výchozí prvky, o něž

je nutno systém kultury opřít. Možných přístupů je mnoho.

Po léta se v naší teoretické práci opírala definice kultury o vymezení jejího rozsahu jako souhrnu materiálních a duchovních hodnot. Systém kultury vytvářený na základě členění tohoto rozsahu kultury do určitých skupin a podskupin podává ucelený přehled výsledků lidské tvořivé činnosti.

Schéma 1

Členění uvnitř jednotlivých skupin znázorněných na schématu 1 pokračuje dalším tříděním obecnějších celků k méně obecným prvkům, což však nerozšiřuje rozsah, v němž jsou obsaženy výsledky celé uvědomělé lidské činnosti. Je zřejmé, že jednotlivé části se vzájemně ovlivňují a doplňují. M. P. Kim v tomto smyslu například charakterizuje duchovní kulturu takto: „Duchovní kultura sestává z mnoha složek, ale zároveň je to vnitřně ucelený sociální systém. Tři základní prvky, které ji tvoří a odpovídají třem základním formám společenského vědomí, jsou vědecká, morální a umělecká kultura. Kulturní systém není pouhým součtem částí, ale jejich souhrnem v organické jednotě vzájemného působení a vzájemného prolínání. Proto její vlastnosti a funkce jsou různorodější a bohatší než součet vlastností a funkcí jejich jednotlivých součástí“ [Kim 1975 : 269].

Nelze jistě přehlédnout, že řada předních marxistických teoretiků se nadále hlásí k vymezení kultury jako souhrnu materiálních a duchovních hodnot. Současně však i v tomto vymezení vyzdvihují proti statickému pojetí tvořivou činnost člověka, který osvojováním světa hodnoty vytváří. Snaží se postihnout kulturu v dialektické jednotě mnohotvárných forem je-

jího vnějšího projevu ve vytvořených hodnotách a obsahově vymezit tvořivou lidskou činnost.

Pro každé zkoumání, které si klade za cíl nejen vymezit obsah a rozsah pojmu, ale pokouší se analýzou základních prvků kultury a jejich vzájemných vztahů osvětlit zákonitosti kulturního vývoje, je zpracování systému kultury důležitým článkem k osvětlení teoretických i praktic-

kých otázek. Tento přístup nepřehlíží výsledky tvořivé lidské činnosti, souhrn hodnot, chápe proces osvojování světa současně jako proces utváření hodnot, zkoumá je ve vývoji a proměnách. Systém kultury vytvářený na základě členění souhrnu hodnot bez vztahu k člověku, rozvoji jeho schopností, formování životního prostředí a bez vztahu k společenské determinovanosti nemůže přispět k hlubšímu pochopení procesu rozvoje kultury.

Využití tohoto systému členění hodnot je však účelné při evidenci různorodé lidské činnosti v jejich jednotlivých oborech, pro přehlednost a orientaci v informačním systému, při zpracování statistik a přehledů pro potřeby řídicí práce. Mimo tyto souvislosti se však toto dělení může snadno stát podkladem pro umělé rozdělování a odtrhování duchovní kultury od materiální.

Snaha vytvořit systém kultury vyjadřující dynamický pohyb se opírá o rozbor „kulturního procesu“, který je chápán jako tvorba, zprostředkování a osvojování kulturních hodnot. Kultura je zkoumána opět z hlediska hodnot, v jejich pohybu, avšak vně jejich společenské podmíněnosti a vzniku i proměn.

Nutno dodat, že tímto způsobem je zkoumán oběh duchovních hodnot, pouze

část výsledků lidské tvořivé činnosti, která je však ve skutečnosti s tvorbou materiálních hodnot úzce spjata. Často jsou pomíjeny například hodnoty morální kultury. I tento systém, rozpracovaný v podobě organizací a institucí zabezpečujících fungová-

funkci ve smyslu fungování, jako „činnost specificky vlastní danému orgánu nebo instituci a podmíněnou jeho charakterem“. Slovo funkce lze použít k označení všech následků, které daný objekt má pro systém jako celek. Za funkci ně-

Schéma 2

Kulturní proces

ní efektivního a účelného oběhu hodnot, má svůj význam při hledání optimálního systému, struktury a sítě kulturních zařízení a institucí, při zpracování organizačních schémat řízení. Zejména v socialistické společnosti je nemožné při zabezpečování demokratizace kultury a zpřístupňování hodnot toto zkoumání přehlížet.

Pro předcházející společenské formace je však příznačné, že celý proces je ovlivňován působením zbožně peněžních vztahů, což je typické pro kapitalistickou společnost. Filmoví producenti, stejně jako obchodníci s obrazy, nakladatelé i tiskové koncerny, obdobně jako ředitelé divadel a televizních společností se řídí ve své kulturní činnosti především snahou a úsilím dosáhnout nejvyšších zisků a tomu podřizují výrobu i konzum kulturních hodnot. Vzniká rozsáhlý průmysl zábavy, orientovaný na snadný prodej hodnot ovlivňujících vkus konzumentů a vyvolávajících novou poptávku, uměle reklamou ještě povzbuzovanou.

Ke zkoumání systému kultury možno přistoupit rovněž na základě *rozboru funkcí kultury*. Tento přístup může být přínosem k objasnění zkoumané problematiky, nezapomíná-li se, že funkce sama je projevem určité organizace, struktury prvků systému kultury. Zkoumání a analýza funkcí kultury může být tudíž určitým vodítkem pro objasnění systému kultury, ale sám výčet funkcí systém nevytvoří.

Studiem funkcí kultury se zabývá například sovětský autor E. V. Sokolov. Z možných odstinů a vysvětlování pojmu funkce příznačné pro teorii kultury chápe

jakého jevu možno rovněž označit přínos působící k zachování životně důležitého stavu, systému, nezbytného k jejímu přežití a vývoji. „Funkcionálnost znamená nikoliv absolutní hodnocení jevu, ale pouze jeho vztah k potřebám společnosti, skupiny nebo některé ze společenských sfér, jeho zapojení do obecného systému interakce“ [Sokolov 1972 : 82].

Ke zkoumání a hodnocení funkcí kultury není však možno přistoupit bez analýzy vztahů, vazeb, interakce či integrace kulturních jevů a prvků v jejich vztahu ke společnosti a k člověku, přičemž jde současně o postižení vnitřního pohybu prvků systému, který je rozhodující pro posouzení významu a důležitosti funkcí, jež kultura vůči společnosti, třídám, skupinám i jednotlivcům plní. Proto analýzu funkcí systému kultury nutno považovat za jeden z klíčových problémů v teoretické práci. Na jeho řešení závisí, jak postoupí dále zkoumání kultury: zda zůstane pouze na úrovni popisu nepodstatných stránek, které nemohou objasnit zákonitosti vývoje, či zda přejde od vnějších rysů a projevů k hledání a zkoumání podstatných vazeb a vztahů.

Ve sborníku *Leninismus a filosofické problémy současnosti* osvětlují sovětské vědci, v čem spočívá podstata systémového přístupu v poznání. „Systémově strukturní přístup ve vědě spočívá, jak známo, v požadavku zobrazit jakékoli poznávané objekty jako systémy, jež mají určitou organizaci, strukturu. A tento úkol vyžaduje nalézt výchozí prvky v rámci daného systému nedělitelné, nalézt speci-

fické vlastnosti a souvislosti, jež charakterizují daný systém a také adekvátní prostředky popisu organizace systému“.

Základní vztahy charakterizující systém kultury

Snahy dospět k pochopení kulturního systému rozborem činností vyvolaných procesem kultury a fungováním institucionální základny vytvořené k jeho zabezpečení, analýzou vytvářených hodnot či popisem funkcí mohou sice přispět k osvětlení účelné volby organizační struktury, vhodnosti uspořádání systému řízení a zprostředkování hodnot, neobjasňují však příčiny uvádějící do pohybu celý systém kultury. Člověk, společnost a význam kultury pro jejich rozvoj a zdokonalování zůstávají stranou.

Při zkoumání je proto důležité volit správný postup:

- a) Vyčlenit ze složitých vztahů nepodstatné stránky a soustředit pozornost k nalezení výchozích prvků v rámci systému kultury dále nedělitelných a přitom charakterizujících systém.
- b) Vzhledem k tomu, že zkoumáme složité vztahy v jejich vývoji a proměnách, je důležité zaměřit se především na ty prvky, jejichž osvětlením možno dospět k pochopení vzniku systému. Je zřejmé, že historicky prvotní formy a prvky jsou také nejjednodušší.

Dále je nezbytné skloubit oba přístupy, aby bylo možno postihnout v systému kultury takové prvky, bez nichž by systém nemohl plnit svoji funkci vzhledem k systémům vyšším — v rámci společenského systému — ani zabezpečit svůj vnitřní pohyb, tj. existenci a rozvoj svého nositele, společenského člověka [Leninismus 1972 : 58].

Jaké jsou funkce, které vzhledem k vyšším systémům kultura plní, a jaké prvky určují vnitřní pohyb kultury? Vyděme-li z uvedených stránek, jež se staly východiskem našeho obsahového vymezení kultury, je nesporné, že existence kultury bez člověka je nemyslitelná právě tak jako existence člověka bez kultury. Spojující prvky musí být tudíž v celém systému kultury tím základním.

Na rozdíl od ostatních živočichů, jejichž existence je bezprostředně totožná s jejich životní činností a neliší se od ní, člověk „dělá samu svou životní činnost předmětem svého chtění a svého vědomí. Má vědomou životní činnost. Není to určenost, s níž by bezprostředně splynul. Vědomí životní činnosti odlišuje člověka bezprostředně od zvířecí životní činnosti“ [Marx 1961 : 61].

K této myšlence se vrací znovu K. Marx v jiné souvislosti v *Kapitálu* při rozboru pracovního procesu probíhajícího mezi člověkem a přírodou, „v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou... Tím, že tímto pohybem působí na vnější přírodu a mění ji, mění zároveň svou vlastní přirozenost. Rozvíjí schopnosti, které v ní dřímají a hru těchto sil podrobuje své vlastní moci“ [Marx 1953 : 196].

Uvědomělá činnost přetvářející svět, schopnost přizpůsobovat vnější skutečnost lidským potřebám, je podstatou osvojování skutečnosti člověkem. Zkoumání obsahu této činnosti nepatří jen do oblasti bádání v období úsvitu lidských dějin, kdy tento proces a vztah poprvé vznikl. Opakuje se neustále podnes, stejně jako před tisíci lety a bude pokračovat do daleké budoucnosti — spjat s existencí člověka. *Člověk musí tento lidský způsob existence stále znovu získávat v každé generaci.*

Samo osvojování světa člověkem jako vymezení vlastního obsahu kultury je současně stále složitým vztahem, který možno dále členit na jednodušší prvky. Tvoří je:

1. poznání hodnot,
2. výběr hodnot,
3. tvorba nových hodnot, nové lidské skutečnosti.

1. Východím momentem osvojování světa člověkem je skutečnost sama, vytvořená přírodní i lidskou činností, vystupující před člověkem v podobě hodnot. Jejich poznáním a osvojením se utváří lidský vztah k světu, aby — rozvíjen tvořivou činností — rozšiřoval skutečnost o nové hodnoty. Každá generace musí být s touto skutečností na dané úrovni vytvořených hodnot seznamována, aby byla schopna na dosaženém stupni vývoje spo-

lečnosti uspokojovat své potřeby a současně tvořivou činností, směřující k uspokojování nových potřeb, rozšiřovat hranice lidského světa. Bez poznání dosud vytvořených hodnot, zkušeností a znalostí i dovedností není možné svět ani přetvářet. Pramenem získání poznatků, osvojení dosud vytvořených kulturních hodnot je výchovné a vzdělávací působení společnosti.

Tyto činnosti, spojené s poznáváním vytvořených hodnot, je možno začlenit do kulturně vzdělávací a kulturně výchovné činnosti. I když samy o sobě nemění skutečnost, jsou k tomu nezbytným předpokladem. S rozvojem společnosti a její kultury přebírá společnost stále větší odpovědnost za tuto činnost, která vzhledem k hromadění poznatků a vědomostí je stále náročnější, vyžaduje náročné organizační zabezpečení, propracování vědeckého přístupu a metod. Celý *subsystém výchovy a vzdělávání se stává důležitým prvkem systému kultury.*

2. Důležitou složkou kulturního systému umožňující orientaci člověka v dané realitě je *hodnotový systém.*

Vztah k realitě je utvářen nejen tím, jaké hodnoty člověk poznává, ale jak poznání přispívá k uspokojování jeho vlastních potřeb a zájmů. Hodnotová orientace podmíněná sociálně třídním postavením ovlivňuje výběr poznatých hodnot, jejich třídění v souladu s jejich reálným významem v životě jednotlivých skupin a tříd i jednotlivců, slouží k výběru prostředků i cílů, usměrňuje lidskou činnost, rozhoduje o vztahu člověka k ostatním lidem, ke společnosti, k světu.

Rozdílnost vztahu lidí ke světu vyplývá z jejich rozdílného postavení ve výrobě a společnosti. Ideologové vládnoucích tříd se vždy snažili vydávat zájmy své třídy za zájmy celé společnosti. Ideologie jimi vytvářená proniká prostřednictvím kultury do vědomí lidí, snaží se ovlivnit jejich postoje.

Vědecký světový názor jako hodnotová orientace socialistické kultury je současně vyjádřením zájmů nejpokrokovější třídy — dělnické třídy — a vědeckého, pravdivého poznání. Není zde rozporu mezi třídními zájmy a pravdivým poznáním skutečnosti, které prostupuje celou kulturu.

je plně v souladu s jejím humanistickým posláním. Ideově politická analýza kulturních hodnot a posouzení jejich společenské působnosti jsou klíčem k pochopení třídnosti kultury, ke společenskému hodnocení místa, jež kultura zaujímá v zápase o přeměnu skutečnosti.

3. Poznání skutečnosti a její hodnocení je předpokladem vlastní tvořivé činnosti člověka, což je důležitou složkou kulturního systému. Tvorba kulturních hodnot jako subsystém kultury byla po staletí výsadou těch, kteří měli možnosti poznávat svět a zabývat se proto i tvůrčí činností. V antagonistických společnostech byla vesměs záležitostí tříd majících k dispozici prostředky materiální produkce.

To ovšem neznamená, že lidové masy se nepodílely na rozvoji kultury. Svým postavením ve výrobě se aktivně účastnily tvorby materiálních hodnot, čímž vytvářely nezbytné podmínky pro rozvoj tvůrčích sil, talentů, schopností a vědomostí, byť za cenu vlastního duchovního útlatu. Avšak ani duchovní útlak nemohl potlačit tvořivé úsilí lidových vrstev, projevující se v lidových písních, pohádkách, tancích, krojích i v lidové architektuře. Jsou nositeli nejzákladnějších prvků kultury každého národa, jejich nejhlubších vrstev — jazyka a psychiky.

V systému tvůrčí činnosti zaujímá důležité místo zdokonalování výrobních nástrojů, výrobních sil, technická tvorba. S ní je bezprostředně spojena tvůrčí vědecká činnost a jí odpovídající systém přírodních a společenských věd. Tvorbou nové skutečnosti je i tvorba umělecká. Tvůrčí činností mění člověk přírodu a vytváří přírodu novou, rozvíjí současně své schopnosti, zdokonaluje lidskou přirozenost.

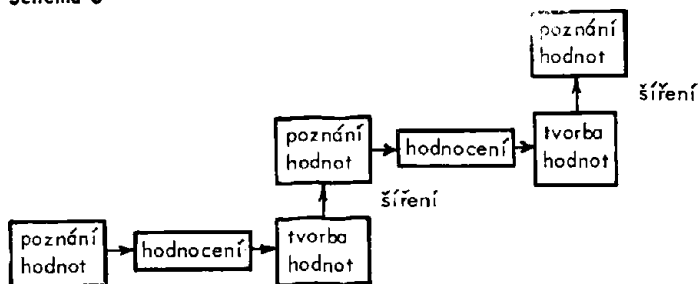
Struktura kultury

Základní prvky lidského osvojování světa — poznání, hodnocení a tvorba — jsou dynamickou složkou rozvoje společnosti. Jsou však také ovlivněny působením jiných systémů, s nimiž tvoří nedílný celek společenského systému. Rozvoj výrobních vztahů a třídní struktury společnosti se tak promítá přímo i zprostředkovaně do rozvoje výrobních sil (základní složky materiální kultury) i do společenského vědo-

mi — duchovní kultury. Zákonitost tohoto procesu osvětluje historický materialismus.

Protože teorie kultury zkoumá specifické zákonitosti rozvoje kultury spojené s pohybem a změnami kulturního systému, věnuje pozornost příčinám, vztahům a prostředkům uvádějícím tento proces osvojování světa do pohybu.

Schéma 3

Tvůrčí činnost člověka je nedílně spjata s rozvojem myšlení, předpokládá cílevědomost, záměr, poznání minulých hodnot, které dále rozvíjí na základě společenských potřeb a zkušeností. Myšlení, umožňující poznávání hodnot, jejich přejímání a předávání, třídění a hodnocení poznatého, vycházející z určení místa člověka ve světě, ve vztahu ke skutečnosti a jejím zákonitostem i k ostatním lidem, a konečně tvůrčí činnost na tomto základě se rozvíjející jsou kvalitativně nové znaky, vyrůstající nikoli z procesů biologických, ale z působení společnosti, její kultury.

Při podrobnějším zkoumání můžeme pozorovat i historickou závislost a podmíněnost těchto tří složek jako tří organicky spjatých článků lidského osvojování skutečnosti. Určitým stupňům vývoje společnosti odpovídá i určitý způsob myšlení, forma světového názoru i tvořivá činnost. Výrobní nástroje jsou proto nejen dokladem růstu dovednosti a technické dokonalosti, ale současně ukazatelem určitého způsobu života, myšlení a nazírání těch, kteří je vytvářeli. Teprve moderní průmyslová výroba vytvořila materiální i duchovní síly schopné měnit podmínky života společnosti, zabezpečující využití poznatých zákonitostí vývoje společnosti ve prospěch každého jednotlivce a všech —

dělnickou třídu a vědecký světový názor.

Aby člověk mohl tvořit, jednat, myslet a vystupovat jako člověk vůči přírodní i společenské skutečnosti, musí poznávat, učit se, být vychováván jako člověk. Výchova a vzdělání zabezpečuje poznání a osvojení hodnot vytvořených předcházejícími generacemi. Kultura tak kumuluje a předává z generace na generaci vytvořené

hodnoty; ty se stávají základem nového poznání, obohaceného výsledky materiální i duchovní produkce nové generace.

V kultuře každé epochy jsou fixovány znalosti, zkušenosti, dovednosti, úroveň poznání, vědění, světónázorová orientace a výsledky tvořivé činnosti v podobě hodnot materiálních i duchovních. Patří k ní i příslušné instituce a zařízení zprostředkující proces předávání a osvojování hodnot. Kultura je tak měřítkem stupně „kulturnosti“ člověka, úrovně „polidštění“ skutečnosti, humanizace lidských vztahů, měřítkem stupně osvojení přírody, přeměněné v druhou lidskou přírodu.

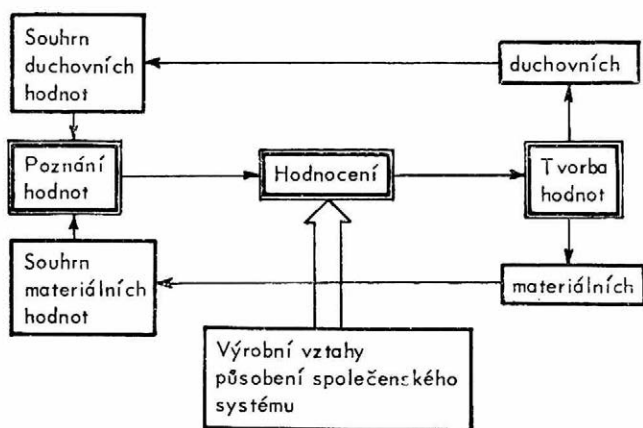
Člověk není tvorem, který pouze myslí, hodnotí a tvoří. Jeho vztah k světu je velmi bohatý — tvoří svět podle zákonů krásy a krásu v něm nachází, jedná jako člověk a ve vztahu k ostatním lidem se řídí obecně přijatými zásadami a normami, odrážejícími úroveň společenského chápání lidské podstaty. Musí se rovněž naučit ovládat své pohyby, což je nezbytné nejen pro rozvoj fyzické zdatnosti a zručnosti, ale pro zdravý rozvoj tělesný vůbec. Má všechny předpoklady pro to, aby se jeho vztah k světu rozvíjel do lidské podoby, formované právě kulturou. Je to vztah velmi členitý od vnímání světa smyslovými orgány až po složité duševní procesy. Neustále se zdokonaluje, kultivuje se.

Kulturně rozvinutý člověk se vyznačuje *všestranností svého vztahu k světu*. Pracovní zkušenost, fyzická zdatnost, úroveň myšlení, estetické citění a morální kvality se utvářejí působením kultury, výchovou, vzděláním, světónázorovými postoji i tvůrčí činností. Vzniká tak bohatá a členitá síť vazeb a vztahů mezi jednotlivými stránkami, články a prvky lidského osvojování světa.

Jen společnost ve svém celku může zajistit plynulost dynamického rozvoje kultury, její zdokonalování a předávání z generace na generaci. Šíře a bohatost kultury znemožňuje sebevíce nadaným jedincům, géniům, vědcům, vynálezčům stát se jedinými nositeli kulturního rozvoje, pomíjejícími vše, co před nimi bylo dosaženo.

Vznik a vývoj kultury je procesem pře-

Schéma 4

Struktura kultury tak naznačuje složitost vztahů, vnitřní organizaci procesu, v němž dochází k rozvoji a zdokonalování schopností a dovedností člověka humanizací a kultivací jeho vztahu ke skutečnosti. *Proces, který je završen vytvářením nových hodnot materiálních i duchovních, rozšiřujících lidskou skutečnost, a rozvojem lidských schopností, je současně základem pro započetí nového cyklu, neustále se v dějinách opakujiho.*

Humanismus kultury spočívá v tom, že s rozvojem poznání, hodnocení i tvorby nových hodnot proniká člověk stále více do tajů přírody, ovládá zákony společenského vývoje a jejich ovládnutím a poznáním nutnosti se osvobozuje. Tím také rozvíjí všechny stránky svého vztahu ke skutečnosti, přeměňuje se v subjekt historického procesu. Kulturnost v tomto směru možno chápat jako rozvinutý humanistický a kultivovaný vztah k světu, vznikající všestranným a harmonickým rozvojem člověka, k němuž cílevědomě směřuje komunistická výchova.

měny přírodní skutečnosti aktivním působením společenského člověka ve svět hodnot vytvářejících druhou, lidskou přírodu a směřujících k rozvoji lidských schopností. V tomto pojetí se nepomíjí význam hodnot v systému kultury, jsou pojímány nikoli staticky, ale dynamicky v procesu svého vzniku a vývoje, v souladu s osvojováním světa člověkem, ve společenské determinaci a ve vztahu k člověku. To umožňuje zkoumat kulturu nikoli jako jednu provzdu vytvořený souhrn hodnot, jako důsledek tvořivé činnosti, ale analyzovat ji z hlediska příčin, hnačích sil a vnitřních napětí, stejně jako vnějších vlivů, vyvolaných pohybem společenského systému. Teprve na základě rozboru vnitřních a vnějších vztahů kulturního systému možno postoupit dále k objasnění zákonitostí, a tak položit i solidní základy vědecké teorii kultury.

Pro každé zkoumání, které si klade za cíl nejen charakterizovat rozsah a obsah pojmu kultura, ale pokouší se postihnout analýzou základních prvků kultury a je-

jich vzájemných vztahů zákonitosti kulturního vývoje, stává se rozpracování systému kultury důležitým článkem k osvětlení základních teoretických i praktických otázek. Toto pojetí nepřehlíží výsledky kulturní činnosti, chápe proces osvojování světa současně jako proces utváření hodnot, zkoumá je v jejich vývoji. Snaží se postihnout kulturu v dialektické jednotě mnohotvárných forem jejího vnějšího projevu, ztělesněného ve vytvořených hodnotách, a obsahového vymezení tvořivé lidské činnosti.

Každá oblast, každý subsystém kultury, které možno ještě dále členit, formulují své specifické zákony, normy, principy a kategorie prohlubující a upřesňující dosavadní poznatky a využívající nové metody, vytvářejí svůj vlastní klíč k pochopení každé oblasti skutečnosti. Ve všech těchto přístupech se však vychází vždy z komplexního poznání skutečnosti, z poznání minulých i nových, skutečnost prohlubujících poznatků; tak či onak se v nich uplatňují světónázorová hlediska, což se promítá i do tvůrčí činnosti. Každý dílčí, úzký úsek kulturní činnosti však zapadá do složitého systému formování člověka a přetváření světa, je spojen mnoha články s pohybem kultury a jejími proměnami. Teorie kultury osvětluje přínos jednotlivých oblastí materiální a duchovní činnosti pro rozvoj člověka a formování životního způsobu.

Analýza systému kultury nemůže být samoučelným předmětem vědeckého bádání. Je však nezbytným předpokladem k objasnění funkcí kultury a jejích zákonitostí. Bez osvětlení těchto otázek není možné zabezpečit formování kultury nové, komunistické společnosti. V období, kdy socialistická společnost přistupuje k rozpracování kvalitativně nových otázek spojených s rozvojem člověka, s formováním socialistického životního způsobu, stoupá i náročnost na řízení složitých společenských procesů, které se musí opírat o zvládnutí marxisticko-leninské metodologie a teorie kultury. Teprve v tomto světle vystoupí zřetelně velikost a jasnozřivost myšlenek obsažených v díle K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina. Ani dnes neztrácejí nic na své aktuálnosti.

Literatura

- K problematice teorie kultury.* Nová mysl 1976, č. 10.
Ke kritice buržoazních teorií kultury. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1972.
 Kim, M. P.: *O kultuře jako předmětu historického studia.* Společenské vědy v SSSR, 1975, č. 3
 Lenin, V. I.: *Filozofické sešity.* Praha, SNPL 1954.
 Lenin, V. I.: *Spisy. Sv. 32.* Praha, SNPL 1955
Leninismus a filozofické problémy současnosti. Praha, Svoboda 1972.
 Marx, K.: *Kapitál. Díl 1.* Praha, SNPL 1954.
 Marx, K.: *Ekonomicko-filozofické rukopisy.* Praha, SNPL 1961.
O kultuře a kulturní revoluci. Praha, SNPL 1963.
 Sokolov, E. V.: *Kultura i ličnost.* Leningrad, Nauka 1972:
Studijní materiály k teorii a dějinám kultury. Praha, FF UK 1970.

Резюме

Бружек М.: Система и структура культуры

Стремление осветить положение и роль культуры на современном этапе развития социалистического общества, обосновать ее значение в формировании социалистического образа жизни и в развитии личности, концентрировал в последние годы внимание марксистских теоретиков на вопросах места социалистической культуры в жизни общества и человека. Характерной чертой современных теоретических трудов — в отличие от буржуазной культурологии — является акцент на социальную, классовую обусловленность культуры, вырастающую из изучаемого взаимодействия культуры и общества в конкретных исторических условиях. Новый подход к определению понятия культуры все ярче проявляется в попытках объяснить ее как специфически человеческий способ освоения мира, который содержит ряд сложных отношений между человеком и действительностью и между отдельными областями культуры.

При объяснении содержания культуры эти сложные взаимосвязи невозможно обойти, так как они позволяют постичь и осветить систему и структуру культуры, что в свою очередь дает возможность перейти от описания и классификации внешних проявлений культуры к анализу существенных отношений и закономерностей развития культуры. Распространенные попытки разработать систему культуры на основании классификации созданных ценностей (материальных и духовных), по этапам культурного процесса (творчество, распространение и освоение ценностей) или по функциям культуры позволяли, правда, выявить целесообразные структуры учреждений, системы организации управления, но не раскрывали причин, приводящих в движение всю

систему культуры — в них терялся и человек, и общество.

Культура, в качестве проявления и формы существования общественного человека, характеризуется человеческим стремлением к преобразованию мира, освоению его в форме ценностей. Человек не приобретает этих свойств биологически, а через общественное воздействие, усвоение культурного наследия, оценку действительности на основании общественного положения, через развитие творческой деятельности. Результаты ее закрепляются в ценностях материального и духовного производства, а равно сказываются и в развитии способностей и умений человека, в создании второй, человеческой природы. Человеческий способ освоения мира, как форма человеческого существования, является основным содержанием понятия культура, охватывающим процесс познания, оценки и создания новой действительности.

Система культуры представляет таким образом одновременно и динамически развивающийся процесс органически взаимосвязанных звеньев человеческого освоения мира. Это движение обусловлено движением всего общества, политической и экономической системой, причем отдельные области культуры, исходящие из этого общего подхода к освоению мира, используют собственные закономерности движения изучаемой ими области действительности, создают собственные категории, формируют принципы и нормы, разрабатывают собственный понятийный аппарат для понимания всего многообразия человеческих деятельности. Системно-структурный анализ культуры является, однако, необходимой предпосылкой понимания функций культуры и раскрытия общих закономерностей ее развития.

Summary

Brůžek M.: The System and Structure of Culture

The effort of Marxist theorists tending to enlighten the position and part of culture in the contemporary stage of development of the socialist society, to substantiate its significance for the formation of the socialist way of life and for the development of personality has in the recent years been directed towards elucidating the problem of the socialist culture's place in the society's and man's life. A characteristic trait of the contemporary theoretical works, in contrast to the bourgeois culturology, is marked by emphasis laid on the social and class determination of culture which is stemming from analysis of the interaction between culture and society under concrete historical conditions. The new approach to the definition of the notion of culture is growingly focused to the issue of enlightening culture as a spe-

cifically human way of mastering and reshaping the world. It involves a number of intricate relations between man and reality and individual branches of culture.

When appropriating the contents of culture the interrelations of singular elements of culture should not be neglected since they enable to apprehend and to understand the system and structure of culture. This makes it possible to proceed from a descriptive classification of the external expression of culture to the analysis of substantial relations and laws determining its development. There have been repeated efforts aiming at working out a system of culture on the basis of assorting constituted values (material and spiritual ones) in conformity with individual phases of cultural processes (formation, spreading and adoption of values) or according to the functions of culture. On the one hand they made it easier to find out an adequate structure of its organisation, however on the other hand they did not apprehend causes setting the whole system of culture into motion. In fact, they missed both man and society.

Culture as an expression and way of existence of man as a social being is characterised by human efforts aiming at reshaping the world, appropriating it in the form of values. Man does not acquire these qualities biologically but through social activity, by taking over the cultural heritage, by evaluating the reality on the basis of his position in the society and through the development of his creative activity the results of which are contained in the sum of values of material and spiritual production and find expression in the progress of man's abilities and skills as well as in the moulding of the second, human nature. The human way of appropriating the world — as a form of human existence — is the essence of the concept of culture, it involves knowledge, assessment and creation of a new reality.

The system of culture represents a dynamically developing process of organically interconnected links of the human way of mastering and reshaping the world. This process is conditioned by the movement of the entire society, by the political and economic system. The particular spheres of culture — proceeding from the general approach to the appropriation of the world — make use of laws proper to the movement of that sphere of reality which is the object of their study; they formulate their own categories, principles and norms, turn out their own conceptual apparatus to grasp the multiform width of human activity. An analysis of the structure of culture is indispensable for a better understanding of its functions and of the general laws of its development.

K zaměření výzkumu perspektiv a podmínek socialistického životního způsobu

V souvislosti s prognózami vědy a techniky se často hovoří o předvídání „sociálních důsledků“ vědeckotechnických inovací. Úvahy a výzkumy podobného smyslu přináší mnoho zajímavých a důležitých poznatků, v obecném pohledu však nejde jen o zachycení důsledků a souvislostí — podobné prognózy obvykle nemají daleko k technicko-deterministickému pojetí společenského vývoje. Prognóza vědy a techniky nezbytně potřebuje vypracovanou prognózu sociální.

Jedním z charakteristických rysů socialismu je, že všechny stránky jeho života, růst výroby, ekonomické vztahy, sociální struktura, rozvoj vědomí, jsou utvářeny podle jednotného záměru a plánu. Uvědomělé řízení socialistické společnosti se proto opírá o stanovení sociálních cílů, pro jejichž dosažení společnost plánuje a vytváří vědeckotechnické prostředky. Obsah těchto cílů vůbec není produktem pragmatické orientace na dostupné vědeckotechnické možnosti, ale výsledkem plnění uvědomělých požadavků sociálního pokroku, podložených objektivními zákony dějin, výsledkem realizace principů marxisticko-leninské koncepce socialismu. Marxistická představa budoucnosti je neodmyslitelná od cílů rozvoje společnosti a člověka, jimž se podřizuje celý souhrn vědeckotechnických prostředků. Vylučuje tak bezcílné zdokonalování techniky i utopické odtržení sociálního pokroku od stále účinnějších vědeckotechnických nástrojů.

Sociální prognózy v úzkém slova smyslu chápeme jako prognózy možností budoucího vývoje takových stránek společ-

enského života, jakými jsou „třídní vztahy a s jejich existencí spjaté instituce, jako stát, právo, politické strany atd. K nim patří i prognózování politické ideologie, sociálních revolucí, národně osvobozeneckého hnutí, forem společenského vědomí, kultury, rodiny, obyvatelstva...“ [Vinogradov, Gončaruk 1972 : 179]. Toto obsáhlé vymezení¹ nazýváme sociální prognózou v „užším, slova smyslu proto, že jak prognóza vědy a techniky, tak prognóza ekonomická jsou v širším slova smyslu nesporně též sociálními prognózami; vždyť technika je společenským jevem, věda je formou vědomí, ekonomie zkoumá vztahy lidí v procesu výroby.

Rozlišení na vědeckotechnické, ekonomické a sociální prognózy ovšem zdaleka nemůže být předpisem pro konfrontaci vědeckotechnických a sociálních prognóz. Konečné určení sociálního, politického a duchovního života materiálními podmínkami se projevuje zprostředkovaně přes celý systém společenských a ekonomických vztahů a působí v něm zároveň i dialektická „zpětná vazba“: ideální, duchovní prvky zpětně ovlivňují prvky materiální. Vždyť „člověk sám je základnou své materiální výroby, jakož i každé jiné výroby, kterou vykonává. Proto všechny okolnosti, které působí na člověka, na tento subjekt výroby, modifikují ve větší nebo menší míře všechny jeho funkce a činnosti, tedy i jeho funkce a činnosti jako tvůrce materiálního bohatství, zboží. V tomto smyslu lze skutečně dokázat, že všechny lidské vztahy a funkce, nechtě se projevují jakkoliv a kdekoliv, ovlivňují

¹ Jsme si vědomi slabin této definice výčtem. Ani další ze základních prací týkajících se sociálního prognózování však poznání v tomto směru o mnoho neposunují. Např. I. V. Bestužev-Lada [Bestužev-Lada 1975 : 7-8] hovoří o sociálním prognózování v širším slova smyslu jako o „prognózování ve všech společenských vědách“, v úzkém slova smyslu jako o prognózování jen v sociologii, a v dalším („středním“) pojetí jako o pro-

gnózování ve všech společenských vědách kromě ekonomických. Budeme vycházet z tohoto pojetí, i když ani tato definice není definicí v pravém slova smyslu. Ve výzkumu životního způsobu a v současném prognózování vůbec nejde o resortismus, ale o řešení problémů, jež jsou komplexní povahy a vyžadují mnohostranný, víceoborový přístup.

materiální výrobu a zasahují do ní ve větší nebo menší míře určujícím způsobem“ [Marx, Engels 1958 : 295].

Ve vymezení sociální prognózy v „užším slova smyslu“ je uváděna tak široká paleta předmětů prognózy, že bez určitého integrujícího pohledu by nebylo v tomto směru vůbec možno k prognóze přikročit. Přitom jde o prognózu těch nejobtížnější předvídatelných jevů, například v oblasti duchovního života lidí.

Jaký integrující pohled zvolit, abychom mohli v jeho kontextu posuzovat vývojové možnosti v oblasti vzdělání, vztahu k práci, kultury, rekreace, sociálních jistot, forem spotřeby atd., jako strukturálních prvků určitého organického komplexu, který bude ve své vývojové perspektivě odpovídat cílům vývoje socialistické a komunistické společnosti a který zdůrazní rostoucí význam subjektivní stránky lidské existence, aktivitu společnosti jako celku, jejíž prostřednictvím lidé v dané společnosti zabezpečují uspokojování svých materiálních i kulturních potřeb?

Nemůže být sporu o tom, že z hlediska marxisticko-leninské metodologie musí být tento pohled odvozen z vlastního vývoje objektu, tj. z vývoje socialistické společnosti. Nelze jej hledat v pojmech či ideálech, implantovaných na společnost zvenčí, ani v nějakém teleologickém přístupu, který společenskému vývoji subjektivisticky vnucuje konečný cíl. Vodítkem je zde pojem společensko-ekonomické formace, jenž — na rozdíl od subjektivistických metodologií, pohlízejících na společnost vůbec a na socialistickou společnost zvlášť jako na mechanický agregát různých jevů — respektuje vnitřní logiku vývoje této společnosti, její vlastní zákonitost.

Zjišťujeme-li, že existující prognózy trpí nedostatkem integrujícího pohledu, syntetického zřetele, nedomníváme se, že jsou vědomě resortní a vůbec nesladěné. Spíše jde o to, že toto sladění zůstává více méně povrchní, nerespektuje dostatečně kauzální zřetězení sociální jevů a tento nedostatek se vyvažuje spíše extenzivní snahou pokrýt všechny oblasti společenského života.

Pro současnou etapu budování rozvinuté socialistické společnosti je typické, že nachází zdroje své dynamiky právě v mož-

nostech dokonalejšího a harmoničtějšího vzájemného působení vědeckotechnických, výrobních, sociálně politických, ideologických a kulturních přeměn. Úroveň dosažených zdrojů, možnosti využít nové výrobní síly spjaté s uplatněním vědy, organizace a kvalifikace i rozvinutost socialistických vztahů umožňují, aby všechny formy života a vědomí mohly mnohem bezprostředněji působit jako stimuly k rozvinutí společenské aktivity. Váha zdrojů, jež plynou z péče o životní, politickou, ideovou, vzdělanostní a kulturní úroveň pracujících, stoupá a stává se stále významnějším zdrojem vědeckotechnického a ekonomického vývoje. Právě v této souvislosti vystupuje do popředí význam společenského rozvoje sil, schopností a aktivity každého člověka, utváření socialistického životního způsobu. Socialistická společnost klade úkol všestranného rozvoje člověka do souvislosti s řízením společenského rozvoje. Každá etapa socialistického vývoje znamenala nejen pokrok v rozvoji výroby a socialistických vztahů, ale i v utváření socialistického člověka a formování jeho způsobu života. Klíč k porozumění novým rysům současné etapy je v pochopení všestranného společenského rozvoje člověka nejen jako základní hodnoty a cíle sociálního a vědeckotechnického rozvoje, ale i jako základního prostředku zvyšování úrovně a rychlosti všeobecného rozvoje společnosti. Proto se dnes do ohniska teoretického i praktického zájmu dostává kategorie socialistického životního způsobu.

Tato kategorie významně doplňuje sociálně politickou charakteristiku naší společnosti a přispívá i k požadavku přejít od převážně ekonomických prognóz ke komplexnímu pohledu na budoucnost společnosti. Bylo by ale omylem, kdybychom tento přechod chápali tak, jak to odpovídá dnes časté představě — že stačí k vědeckotechnickým či ekonomickým prognózám prostě přiřadit prognózu socialistického životního způsobu a odhalit tím cíle, jež by vystupovaly vůči ekonomickému rozvoji jako kritéria vyššího řádu. Skutečnost je mnohem složitější. Sám socialistický životní způsob je složitě determinován a k jeho analýze je třeba přistupovat se snahou zachytit dialektiku objektivních a subjek-

tivních faktorů, které určují jeho místo v komplexu společenských činností.

Společným jmenovatelem jak společenských cílů, tak ekonomických prostředků je člověk. V prognóze sociální je zdůrazněno především jeho finální pojetí, pojetí člověka jako „vlastního smyslu“, jako harmonicky se rozvíjející osobnosti, v ekonomické prognóze je ústřední spíše druhá jeho stránka — člověk jako pracovní síla. V dlouhodobém pohledu si obě pojetí neodporují, naopak v etapě organického spojování předností socialismu s přínosy vědeckotechnické revoluce v rozvoji výrobních sil, jakožto společenské kategorie, je stále více akcentován společenský rozvoj člověka jako základního cíle, jenž se v socialistických podmínkách stává nakonec rozhodujícím prvkem rozvoje výrobních sil.

I. Struktura životního způsobu, kritérium výběru jeho komponent

Životní způsob je chápán většinou jako určitý uspořádaný komplex činností, vztahů, hodnot a potřeb.² Při jeho analýze a prognóze velmi záleží na tom, aby byla dobře vystižena jeho struktura, determinanty, které působí na vývoj jednotlivých komponent, a vztahy existující mezi těmito komponentami.

Z determinant životního způsobu, jak vyplývá mj. z obou uvedených definic, je nejdůležitější existující výrobní způsob — daná úroveň výrobních sil a výrobních vztahů a na nich závislý systém sociálních a ideologických vztahů. V podmínkách socialistických výrobních vztahů, v podmínkách celospolečenského vlastnictví výrobních prostředků, nastává poprvé v dějinách možnost rozvoje každého individua prostřednictvím rozvoje celé společnosti, přičemž rozhodující úloha v tomto procesu náleží dělnické třídě.

Z úrovně výrobních sil vyplývá stupeň

prosazování vědeckotechnické revoluce a s ním související podmínky (technická vybavenost atd.), dále velikost a přírůstek národního důchodu a způsob jeho rozdělování. Na těchto faktorech, jakož i na určitém specifickém charakteru dané společnosti (ovlivněném tradicí, geografickým prostředím apod.) a na vlivech vnějšího prostředí (zařazení v rámci integračních procesů, vliv mezinárodních vztahů atd.) pak závisí další faktory, které již bezprostředně formují životní způsob společnosti — charakter práce, životní úroveň (a s ní spojené členění časového fondu), úroveň vzdělání, participace na řízení, kultura atd.

Těmto posledně jmenovaným faktorům odpovídají zároveň skupiny komponent, které v dosavadních výzkumech byly analyzovány jako relativně samostatné okruhy ekonomického, sociologického a filozofického charakteru. Každá z těchto komponent (a další jejich součástí) představuje opět určitý souhrn činností, vztahů mezi lidmi i mezi společností a přírodou, potřeb jakožto hybných sil činností, hodnot a postojů.

Otázka struktury životního způsobu není dosud dostatečně vyjasněna; v dosavadních pracích týkajících se analýzy životního způsobu (o prognóze nemluvě) se zatím také nepodařilo vyčerpávajícím způsobem naznačit všechny vztahy, které mezi jednotlivými, dosud stanovenými komponentami existují. Problémy jsou například v nestejně úrovni teoretické rozpracovanosti jednotlivých komponent a jejich skupin; zatímco třeba oblast vzdělání patří k tradičním disciplínám s poměrně vysokou úrovní výzkumů, prognózy změn společenského vědomí, hodnotového systému společnosti a v neposlední řadě ani pravděpodobného vývoje politického systému socialistické společnosti a jeho vlivu na národní hospodářství nejsou zatím k dispozici. Ani kritérium rozčleño-

² Vymezení životního způsobu, resp. socialistického životního způsobu, je dosud předmětem teoretické diskuse. Existuje názor, že životní způsob je určité uspořádání lidských aktivit. Např. I. Hruža jej definuje jako „způsob uspořádání mnohostranných činností, jimiž se dané individuum, třída či celá společnost projevují a jimiž se zároveň udržují a obnovují; je to tedy způsob uspořádání těchto činností, odpovídající konkrétně historickému charakteru dané společensko-ekonomické formace, postavení daného člověka, třídy či sociální skupiny v ní“ [Hruža 1974 : 802]. B. a J. Filip-

covi vymezení rozšiřují na „kvalitativní komplex, zahrnující v sobě lidské činnosti, s nimi spjaté vztahy, hodnoty a normy, jakož i potřeby a způsoby jejich uspokojování a utváření, v němž do popředí vystupuje zejména integrace všech uvedených stránek života. Tento komplex je v podstatě determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu, materiálními životními podmínkami, především ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin“ [Filipcová, Filippec 1973 : 316].

vání životního způsobu na komponenty není vždy jednotné. Dosavadní členění probíhalo — vždy v souladu s konkrétním sledovaným cílem — na různých úrovních agregace a abstrakce. Pokud měl model komponent a subkomponent kategorie životního způsobu sloužit jako podklad pro vytvoření soustavy ukazatelů využitelné v řídicí a plánovací praxi, vycházel z možností zavedeného systému statistiky. Pokud se naopak autoři snažili strukturovat komponenty spíše jako nástroj hlubšího poznání zákonitostí formování a vývoje životního způsobu, členili komplex životního způsobu podle relevantních skupin prvků, které podle jejich názoru charakterizují nejlépe jejich pojetí problému.

V podstatě šlo v dosavadních výzkumech vždy o taxonomické vyjádření struktury životního způsobu [Illner, Filáčková, Loukotková, Foret 1975 : 11—24], tedy vyjádření zatím převážně statické, i když v komentáři bývají naznačeny také hlavní vztahy a závislosti mezi jednotlivými prvky. Tyto vztahy však dosud nejsou dovedeny do vyjádření v dynamickém modelu. Vyplývá to především z nesmírné složitosti problematiky a částečně snad i z relativně krátké doby takto intenzivního zkoumání problematiky životního způsobu.

Podívejme se nejprve na dosavadní přístupy k taxonomickému členění kategorie životního způsobu. Budeme přitom sledovat především logiku vytváření jednotlivých komponent, resp. skupin komponent, s důrazem na zjištění kritéria jejich výběru.

M. Illner v citované práci předkládá soustavu těchto třinácti komponent: 1. biosociální reprodukce; 2. zdraví; 3. práce; 4. sociální participace; 5. příjmy; 6. spotřeba a spojení; 7. bydlení; 8. prostorová mobilita; 9. vzdělání; 10. kultura; 11. rekreace; 12. sociální komunikace; 13. protisociální chování. Autor navrhuje ještě další — snad je lze nazvat příčné — členění prezentovaných komponent, a to vždy na činnosti, potřeby, vztahy a hodnoty adekvátní jednotlivým komponentám. Uvedené dělení na komponenty vychází celkem striktně z povahy informací, které jsou k dispozici v dosavadní statistické praxi, a sleduje vytyčený cíl: podat na základě takto strukturované kategorie ži-

votního způsobu sít indikátorů (nejprve v prvním přiblížení), které by pak (sledovány v určitém časovém úseku) ukazovaly vývoj relevance jednotlivých komponent a kvantitativní posuny ve struktuře životního způsobu obecně.

Podobně, především k účelům pokud možno okamžitého praktického využití, klasifikuje strukturu kategorie životního způsobu O. Šulc, i když se ve své práci omezuje pouze na náčrt komponent a nepokouší se o vytvoření soustavy ukazatelů. Vyjadřuje se k otázce, jež je podle našeho názoru zásadní pro celý další výzkum životního způsobu: Jaké je hledisko určující logiku výběru komponent? Je toho názoru, že „hrubým kritériem členění životního způsobu na komponenty je jejich ustálenost jako kategorií, pro něž lze definovat dlouhodobé, obecné koncepty vývoje a ideologické rozdílnosti, které mají průřezový, mezioborový charakter a jsou proto v praxi ustáleny jako výzkumné problémy, temata konferencí nebo vyhraněné obory vědeckého zkoumání. Smysl strukturování životního způsobu je v současné úvodní etapě teoretického výzkumu především praktický“ [Šulc 1973 : 650].

V tomto příspěvku nám však jde o to, zjistit, jaká struktura kategorie životního způsobu bude vyhovovat potřebě odhalování tendencí směřujících k formování jeho socialistické kvality a přitom bude dostatečně odrážet dlouhodobé cíle vývoje socialistické společnosti. Pokusíme se proto sledovat strukturu životního způsobu nikoli podle stávajících vědních disciplín, podle dnes statisticky sledovaných oblastí, ale podle příčiny, pro niž byl vlastně výzkum socialistického životního způsobu iniciován.

V úzké návaznosti na teorii společenského vývoje, především na učení o sociálně ekonomických formacích, konstruuje osnovu ukazatelů způsobu života I. V. Bestužev-Lada [Bestužev-Lada 1974]. Navrhuje nejprve stanovit soustavu základních kvalitativních ukazatelů (adekvátních dané sociálně ekonomické formaci), jako je povaha vlastnictví výrobních prostředků, sociálně třídní struktura společnosti, povaha, cíle a třídní podstata ekonomiky sociálních vztahů a kultury, povaha vládnoucí ideologie atd.

Další skupina ukazatelů má specifikovat životní způsob uvnitř dané sociálně ekonomické formace. Autor ji nazývá skupinou ukazatelů kvantitativních, a to vnitřně členěnou jednak na ukazatele základních aspektů vědeckotechnické revoluce, jednak na ukazatele základních předpokladů a důsledků vědeckotechnické revoluce. Do první podskupiny zahrnuje Bestužev-Lada objem výroby energie, objem výroby surovin, úroveň mechanizace a automatizace a objem zemědělské výroby. Do druhé patří životní úroveň, střední délka života a další populační ukazatele, profesní a vzdělanostní struktura, údaje o velikosti rodiny, o časovém rozpočtu, obytná plocha atd.

Vlastní struktura životního způsobu je pak podle Bestuževa-Lady určena těmito deseti základními prvky: povahou práce, hmotnou životní úrovní, volným časem, vzděláním, kulturou, rodinou, politickými a národnostními vztahy, protisociálními jevy, urbanizací, dopravou a komunikací.

Toto poslední vymezení se výrazně neliší od hypotéz uvedených u některých dalších autorů. Zdá se však, že ostatní skupiny ukazatelů, ať už kvalitativní, nebo kvantitativní, pokud mají charakterizovat například základní aspekty vědeckotechnické revoluce, nerozšiřují poznávací přínos těchto soustav adekvátně přirůstkem jejich složitosti. Navíc některé ukazatele v uvedeném projektu jsou součástí jak obecně charakterizujícího souboru ukazatelů, tak vlastní soustavy ukazatelů životního způsobu v užším slova smyslu. Autor zde v podstatě slučuje dva problémy: výběr charakteristických ukazatelů sociálně ekonomické formace v období nástupu vě-

deckotechnické revoluce a vymezení struktury životního způsobu. Podle našeho názoru však může (a zákonitě musí) rozdíly v povaze životního způsobu v rozdílných společenských systémech ukázat již výzkum jeho vlastních komponent a vývoje jejich reprezentativních ukazatelů.

B. a J. Filipcovi [Filipcová, Filipec 1974 : 298—299] navrhuji využít tohoto členění souhrnných komponent životního způsobu: 1. práce; 2. účast na životě společnosti; 3. vzdělání; 4. způsob zachování rodu - rodina; 5. zdraví - výživa; 6. bydlení a bytový standard; 7. domácnost a její provoz; 8. oblékání - péče o vlastní vzhled; 9. volný čas; 10. účast na kultuře; 11. komunikace; 12. světonázorová orientace, hodnotový systém a normy chování.

Toto členění, po horizontálním doplnění komponent aspekty činností, vztahů, potřeb a hodnot, jak je autoři navrhuji, odpovídá jejich výše uvedenému vymezení životního způsobu jako kvalitativního komplexu, zahrnujícího v sobě lidské činnosti, s nimi spjaté vztahy, hodnoty a normy, jakož i potřeby a způsoby jejich uspokojování a utváření.

Takto koncipovaný přístup k životnímu způsobu, chápánému jako „úběžník cílů socialistické společnosti“, je nesporně správný a dovoluje postupně vyústit v takový systém sociálních ukazatelů, který ukáže trendy pohybu jednotlivých komponent a umožní tím socialistické společnosti jejich lepší uvědomělé ovládání a řízení.

Aniž bychom usilovali o to dále rozmnožovat seznamy komponent, lišících se ostatně u autorů vycházejících ze současných poznatků marxisticko-leninských společenských věd jen v detailech,³ chtěli bychom se pokusit hledat další možnosti

³ Pro doplnění uvádíme i 12 komponent (resp. podle autorovy terminologie „indikátorů“ k měření kvality života), jak je navrhl americký sociolog Wendell Bell na VIII. sociologickém kongresu v Torontu, 1974:

1. osobní fyzická bezpečnost proti násilí, nemocem, nešťastným náhodám,
2. ekonomický blahobyt z hlediska kvality a rozmanitosti zboží široké potřeby (zejména potravinářského), zdůvodněné očekáváním dalšího zlepšení a rozkvetu,
3. spravedlnost v rámci zákona, zajištění rovnosti práv, soulad s přijatými normami, ochrana proti nespravedlnosti,
4. národní bezpečnost proti vnějším a vnitřním nepřítelům,
5. sociální zabezpečení ve stáří a v případě nemoci,
6. duchovní blaho osobnosti včetně možnosti sebevyjádření a získání mnohostranné zkušenos-

- ti, vztahy v rodině a k přátelům, perspektiva dlouhodobého a osobnost uspokojujícího života,
7. účast individua na společenském životě, počítaje v to sociální mobilitu, status, pocit hrady z příslušnosti k určité sociální skupině, důstojnost, vliv, účast na řízení, možnost určovat svou budoucnost v rámci existujícího sociálně ekonomického způsobu života,
8. rovnost možnosti v dosažení vzdělání, pracovní příležitosti, bydlení a odpočinku,
9. kvalita kulturního života včetně vzdělání, umění, zábavy, odpočinku, organizace volného času: masové sdělovací prostředky,
10. občanské svobody, včetně volebního práva, svobody slova a shromažďování,
11. kvalita technického prostředí včetně dopravy a spojů, vybavenosti domácností, komunálních služeb, lékařské a školské vybavenosti,
12. kvalita vnějšího prostředí, včetně jeho estetické stránky, ochrany před znečištěním atp.

přístupu ke studiu problematiky životního způsobu v dlouhodobější vývojové perspektivě. Předem jsme si vědomi toho, že výsledek takové úvahy není dnes bezprostředně využitelný ve společenském plánování a řízení a že je spíše pokusem o lepší pochopení celé problematiky teorie formování a vývoje socialistického životního způsobu a jeho zakotvení ve složité soustavě cílů a prostředků vývoje rozvinuté socialistické společnosti.

V zájmu této společnosti je, aby se způsob života jejích členů vyvíjel s důrazem na jeho socialistickou kvalitu a aby pro tento vývoj byly vytvářeny všechny potřebné podmínky. Cílem však není pouze způsob, jakým lidé žijí, ale sám člověk, začleněný do určitých společenských vztahů, člověk, který je mnohostranně se rozvíjející osobností, jejíž způsob života je projevem a zároveň jedním z nástrojů prosazování tohoto rozvoje. V tomto pojetí bychom mohli označit socialistický životní způsob za takový souhrn činností, vztahů, potřeb, hodnot a norem, který odráží cestu k cíli komunistické společnosti — k všestrannému společenskému rozvoji člověka. Za nejprínosnější považujeme v dané etapě výzkumu identifikovat a analyzovat základní skupiny faktorů působících na rozvoj osobnosti a z tohoto hlediska strukturovat kategorii životního způsobu a výzkumu jeho formování a rozvoje.

Při seskupování faktorů působících na rozvoj životního způsobu vyjdeme z několika základních předpokladů: Člověk je nejen produktem společenských vztahů, ale aktivně na ně působí. Na způsob života působí rozvoj výroby a všech společenských vztahů i způsob realizace těchto vztahů (řízení, systém odměňování atd.). Přitom bude důležité odhalovat rozpory, které existují mezi cíli a prostředky v jednotlivých takto klasifikovaných faktorech formování a jim odpovídajících komponentách životního způsobu, tzn. nejzávažnější současné problémy, narušující akceleraci procesu společenského rozvoje socialistické osobnosti.

Uvědomíme-li si tento kontext, pak se

nám jako hledané kritérium rozčlenění kategorie životního způsobu na jednotlivé komponenty jeví cíl, pro nějž je rozvoj socialistického životního způsobu podcílem — všestranný společenský rozvoj lidské osobnosti, nebo lépe řečeno, způsob spolupůsobení těchto komponent na dosažení cíle. Jsme si přitom vědomi dialektického vztahu, který existuje mezi tímto cílem a prostředky k jeho dosažení, i nebezpečí, které by vyplývalo z přeskakování etap a ze snahy vyžadovat například v dnešním vývojovém úseku životní způsob adekvátní komunismu, aniž by pro něj byla vybudována příslušná materiálně technická základna a aniž by byla dosažena odpovídající úroveň výrobních vztahů.

Mohli bychom tedy nyní vydělit zhruba následující čtyři skupiny faktorů⁴ (činností, vztahů, hodnot a potřeb), které spolupůsobí při rozvoji socialistické osobnosti a určují charakter a strukturu životního způsobu:

1. Práce

Jedná se zde o možnosti rozvoje člověka jako účastníka pracovního procesu jak při fyzické, tak duševní práci. Jelikož v procesu vyrovnávání rozdílů mezi těmito druhy práce nejsou podmínky práce stejné, je třeba přitom brát v úvahu i další aspekty pracovní činnosti, zejména možnosti zdokonalování, možnosti seberealizace a možnosti participace na řízení pracovního procesu. Zvláštní částí této komponenty je systém odměňování. Zanedbat nelze v této souvislosti ani kladný či záporný vliv práce na tělesné a duševní zdraví

2. Vzdělání, výchova, duchovní život

Vzděláním budeme rozumět nejen dosaženou úroveň vědomostí, ale také vzdělávací činnost, jež je neoddělitelně spjata s výchovou. Do této skupiny faktorů zařazujeme citový rozvoj, zejména ve vztahu k rodinnému životu, kulturní rozvoj (pasivní i aktivní cestou) — i když oba mají značnou platnost i v ostatních skupinách.

⁴ Přitom je třeba si uvědomit, že v různých etapách historického vývoje může být toto dělení různé, resp. měnit se váha jednotlivých faktorů

a začínají působit některé nové, zatímco důležitost jiných mizí.

3. Životní podmínky, zejména úroveň materiální spotřeby a způsob trávení volného času

Zde je nejprve třeba uvážit reálné možnosti růstu absolutní sumy volného času a zároveň zjistit, jak se vyvíjí ta její část, kterou má člověk skutečně k dispozici, tj. oprostěná zejména od doby nutné pro obstarávání služeb různého druhu. Dále tu hraje rostoucí roli způsob spotřeby, hlavně ve spojitosti se stykem konzumenta s tzv. „spotřební technikou“, a technickými spotřebními předměty. Sem zahrnujeme také péči o fyzický stav člověka.

4. Rozvoj lidské osobnosti vztahem ke kolektivu a společnosti

Jedná se zde především o tyto závažné složky: společenská aktivita, politická aktivita, participace na řízení společnosti, jednota osobních a společenských zájmů, princip kolektivismu. Tato složka je spolu s principem sociální rovnosti netypičtější pro odlišnou kvalitu socialistického životního způsobu, prolíná ve skutečnosti všemi jeho oblastmi a tvoří zároveň nejobecnější podmínku jeho formování [Kutta, Soukup 1973 : 234].

Snahou socialistické společnosti je utvářet podmínky pro životní způsob ve smyslu podpory naznačených aktivit, samozřejmě při respektování konkrétních historických podmínek. Pro vývojovou etapu, jejíž počátkem byla socialistická revoluce, je charakteristické, že v jejím průběhu dostávají široké vrstvy lidí poprvé v dějinách možnost „projevit a rozvinout vedle charakterových také další, dosud jen latentně existující vlastnosti, schopnosti, talenty, ať už v oblasti správní či organizační, ekonomické, kulturní apod.“ [Maršík, Ruml 1975 : 511].⁵

Možnosti prosazování jednotlivých podmínek rozvoje socialistického životního způsobu jsou ovšem podmíněny mnoha okolnostmi — především rychlostí vývoje materiálně technické základny socialismu a komunismu, pokrokem vědy a přeměnami společenského vědomí, růstem produktivity práce a s ním souvisejícím uvolňováním prostředků pro další rozvoj automatizace výrobních procesů. S vědeckotechnickým rozvojem bezprostředně souvisí rozvoj socialistických výrobních vztahů — jednak jako nutný předpoklad, jednak jako stále se vyvíjející výsledek rozvoje výrobních sil za socialismu. Přitom je třeba mít neustále na paměti, že rozvoj vědy a techniky je sice jedním z nejdynamičtějších činitelů ve vztahu k životnímu způsobu, že však tento rozvoj neovlivňuje člověka jen bezprostředně, ale mnoha různými způsoby zprostředkování, a to především prizmatem výrobních vztahů. V procesu zavádění stále nové techniky vzrůstá i vliv spotřeby tzv. „spotřební techniky“ na možnosti kladného, resp. záporného vývoje schopností a dovedností člověka.

Charakter výrobních poměrů a složka životního způsobu, kterou jsme označili v našem hrubém dělení jako čtvrtou komponentu a ve které se výrazně projevuje význam uvědomění, působí s postupem vývoje socialistického životního způsobu stejným směrem, i když v jednotlivých etapách různě. V současném stádiu vývoje, kdy ještě nelze hovořit ve všech případech o možnosti všestranného rozvoje lidské osobnosti v pracovním procesu, přispívají možnosti participace na řízení společnosti a možnosti společenské a politické aktivity ke zvýšení seberealizace pracovníka.⁶

⁵ M. Maršík a V. Ruml hovoří v souvislosti s rozborem možnosti rozvoje lidské osobnosti, otevřených socialistickou revolucí, o „komplexu vlastností, které se zrodily v dělnické třídě ... a zahrnují dědičtí toho nepozitivnějšího a nehumánnějšího, co vytvořily dějiny lidstva v člověku“. Mají na mysli především vlastnosti, jež právě v procesu rozvoje socialistické společnosti dávají základ socialistickému životnímu způsobu. Za nejvýznamnější z nich považují 1) účast na produktivní předmětné činnosti; 2) odpor proti zvěčnění lidských vztahů jako předpoklad nedeformovaného projevu lidských potřeb a emocí; 3) vyvinutý vztah a cit kolektivity a lidské solidarity; 4) vyvinutý cit pro společenský pokrok a vývoj, schop-

nost neustrnout; 5) stálá potřeba poznání a kultury.

⁶ Navíc některé konkrétní výzkumy ukazují, že není možno hovořit o jednoznačném vztahu mezi charakterem práce (zaměstnání u stroje, manuální práce atd.) a sociálními charakteristikami pracujících (společenská participace, racionalizační, umělecká činnost atp.), viz blíže [Jelmejev, Mjalkin 1973]. Také některé výsledky mezinárodního srovnávacího výzkumu *Automatizace a průmysloví dělníci* svědčí o větší podobnosti těchto sociálních charakteristik u dělníků automatizovaného a neautomatizovaného provozu v jednom společenském systému než u dělníků v podobných prozvech v různých sociálně ekonomických podmínkách.

II. K výzkumu podmínek rozvoje lidské osobnosti

1. Otázka disponibilního času

Paralelně s procesem vytváření podmínek rozvoje lidské osobnosti i změnou charakteru převážné části společenské práce (a velký podíl tohoto rozvoje bude probíhat mimo pracovní dobu) vystupuje do popředí i ta funkce „čtvrté komponenty“, orientující společnost na tvořivý rozvoj lidské osobnosti, resp. na plné využívání vytvořených možností tohoto rozvoje. Je-li základní hodnota rozvinutého socialismu „člověk ve vlastním smyslu“ se základními znaky této hodnoty, jako jsou „aktivita, uvědomělé úsilí a současně spontánní prožívání doby, sjednocení individuálního života se životem společenského celku“ [Máchová 1975 : 16—18], je však zároveň nezbytné současně s vytvářením materiálních podmínek k této hodnotě vychovávat.

Základním předpokladem k širokému akceptování uvedených hodnot je ovšem především charakter práce, neboť „... čím méně upoutává práce dělníka svým vlastním obsahem a způsobem svého provádění, ... tím ... méně se z práce těší jako ze hry svých vlastních tělesných a duševních sil“ [Marx, Engels 1951 : 122].

Perspektivní tendence ve vývoji socialistického způsobu života a možností harmonického rozvoje osobnosti se projevují v dlouhodobém měřítku především postupnou změnou významu faktoru pracovní a faktoru mimopracovní doby.

V etapě zavádění strokové výroby a průmyslové revoluce byla, jak výstižně poznamenává Owen ve svých *Esejích o formování lidského charakteru*, „mnohem větší pozornost věnována zdokonalování surovin, dřeva a železa, než zdokonalování těla a ducha“ [Owen 1840 : 31]. Tato situace se stále silněji vyhrocovala s postupem kapitalistického výrobního způsobu, tak, jak se prosazovala tendence kapitálu na jedné straně vytvářet volný čas, na druhé straně jej přeměňovat v nadpráci. Došlo k paradoxní situaci, kdy „nejrozvinutější stroje ... nutí dělníka pracovat déle, než kolik pracuje divoch nebo než pracoval on sám s těmi nejjednoduššími, nejprimitivnějšími nástroji“ [Marx,

Engels 1974 : 340]. Čím více se v kapitalismu vyvíjel tento rozpor, tím více začalo být zřejmé, že růst výrobních sil společnosti už nadále nemůže být svazován s přivlastňováním cizí nadpráce, že svou nadpráci si musí přivlastnit sama dělnická třída. S tímto přivlastňovacím aktem, jímž je principiální změna výrobních vztahů, přestává existovat volný čas v dosavadní protikladné formě, „stanou se na jedné straně mírou nutné pracovní doby potřeby společenského individua a na druhé straně rozvoj produktivní síly bude tak rychlý, že ačkoli bude výroba propočtena na bohatství všech, vzroste pro všechny i volný čas“ [Marx, Engels 1974 : 339]. Zespolečenštění výrobních prostředků vytváří stále reálnější možnosti, aby se konečným cílem a výsledkem výrobního procesu stala sama lidská společnost, tj. sám člověk ve svých společenských vztazích. Stává se stále zřejmější a aktuálnější skutečnost, že „všechno, co má pevnou formu, jako produkt atd., se jeví jen jako moment, pomíjivý moment v tomto pohybu. Bezprostřední výrobní proces se sám jeví jen jako moment. Podmínky a zpředmětnění tohoto procesu jsou samy rovněž jeho momenty a jako jeho subjekty se jeví pouze jeho individua, ale individua ve svých vzájemných vztazích, které jak reprodukují, tak i nově produkují. Je to jejich vlastní neustálý proces pohybu, v němž se obnovují právě tak jako svět bohatství, který vytvářejí“ [Marx, Engels 1974 : 344].

Čím více se tedy v nových společenských podmínkách mění charakter práce a zkracuje se doba nutná k práci, roste doba, kterou může člověk disponovat k rozvoji své osobnosti. V tomto směru však není možno přehlédnout vzájemnou souvislost doby pracovní a mimopracovní, jak ji formuloval K. Marx: „Volný čas, který je i dobou oddechu, i dobou pro vyšší činnost, samozřejmě přeměnil toho, kdo jím disponuje, v jiný subjekt, takže jako tento jiný subjekt vstupuje do bezprostředního výrobního procesu. Vzhledem k člověku, který teprve vzniká, je tento pracovní proces zároveň školou disciplíny, a vzhledem k člověku, který již vznikl a v jehož hlavě existuje akumulované vědění společnosti, představuje praxi, experimentální

vědu, vědu materiálně tvořivou a zpřeměňující se. A pro oba, pokud práce vyžaduje praktické přiložení ruky k dílu a volný pohyb, jako v zemědělství, je fyzickým cvičením“ [Marx, Engels 1974 : 344].

Ekonomie času. úspora pracovní doby v Marxově pojetí, koresponduje především s neustálým rozvojem produktivní síly člověka. Marx hovořil v souvislosti s hodnocením redukce nutné práce na minimum o důsledcích a možnostech, které z tohoto procesu pro člověka vyplývají — „umělecké, vědecké atd. vzdělávání individuů díky času, který se pro všechny uvolnil a díky prostředkům, které byly vytvořeny...“ [Marx, Engels 1974 : 336]. Na druhé straně však nelze vedle jednoho předpokladu, který se otevírá, tj. růst volného času zkracováním nutné pracovní doby a změna v charakteru práce, nebrat v úvahu druhý předpoklad, tj. nutné adekvátní hmotné prostředky k tomuto rozvoji, prostředky, jichž je v socialistické společnosti možno pro všechny dosáhnout růstem produktivity práce, důsledným uplatňováním vědeckotechnického pokroku.⁷ Veškeré výzvy k zastavení ekonomického růstu a názory na škodlivost vědeckotechnického rozvoje či růstu životní úrovně společnosti, ať už vedené z pozic maoismu nebo neomalthusianství, se v podstatě snaží zabránit dotváření materiálních podmínek pro všestranný růst lidské osobnosti. Nejde o to zkrátit pracovní dobu na minimum a ve skrovných podmínkách, limitovaných slabým rozvojem výrobních sil, doufat v rozvoj člověka pouhou ideou, na druhé straně ovšem ani vysoký stupeň hmotného blahobytu a bohatá materiální spotřeba není dostačující podmínkou rozvoje člověka, pokud je tento blahobyt dosahován s vypětím fyzických a duševních sil, při němž už nezbyde čas na mimopracovní rozvoj osobnosti. Vyjádřeno Marxovou myšlenkou — „skutečná ekonomie záleží v úspoře pracovní doby... tato úspornost je však totožná s rozvojem pro-

duktivní síly. Nejde tedy o to zříkat se požitku, nýbrž rozvíjet produktivní síly a schopnosti k výrobě, a tedy i schopnosti a prostředky požitku. Schopnost požitku je jeho podmínkou, tedy jeho prvním prostředkem, a tato schopnost znamená rozvoj nějaké individuální vlohy, produktivní síly“ [Marx, Engels 1958 : 343].

2. Problém spolehlivosti prognózy životního způsobu

Při tvorbě prognózy životního způsobu, podobně jako při přípravě sociálních plánů a při rozboru záměrů tvorby systému řízení sociálních procesů, je nezbytné předem si vyjasnit zásadní otázku, která má význam i pro teorii řízení obecně: Jaké procesy, probíhající ve společnosti, jsou prognózovatelné a s jakou pravděpodobností a efektivností plánovatelné a konečnou říditelné? Co je příčinou rozdílů v efektivnosti a jaké důsledky z toho vyplývají pro výzkum časové vymezených perspektiv vývoje životního způsobu?

Uvažujeme-li konkrétně například o možnosti prognózy v různých vědách a různých problémových okruzích, lze obecně konstatovat, že od přírodních směřem ke společenským vědám se možnosti prognózovat objektivně snižují, prognóza se metodicky začíná lišit od extrapolace minulosti. Tyto možnosti se dále snižují v oblasti technických prognóz, kde již začíná působit na naše schopnosti modelování či jiného vyjádření příliš velké množství proměnných a vstupních hodnot. Ještě složitější je situace v oblasti prognóz ekonomických a dále prognóz sociálních či dokonce prognóz rozvoje vědomí, a to úměrně intenzitě působení subjektivních činitelů. Podstata narůstajícího pravděpodobnostního a alternativního charakteru předpovědi s postupem k vyšším formám vývoje hmoty je vystižena Engelsovým výrokem z dopisu H. Starkenburgovi: „Čím více se oblast, kterou právě zkoumáme,

⁷ Setkáváme se zde s takovýmto okruhem: Významným činitelem růstu produktivity práce, růstu materiálních podmínek rozvoje lidské osobnosti a ekonomických předpokladů zkracování pracovní doby je člověk; aby byl však člověk skutečně akcelerujícím elementem v těchto procesech, musí mít k dispozici více volného času, lepší materiální podmínky atd. atd. S větším vyhrcočením, avšak o to ilustrativněji vyjádřil tento problém vztahu rozvoje ekonomiky a jedince V. I. Lenin. Ve

statu *Velká iniciativa* hovoří o jakémsi začarovaném kruhu: „aby se zvýšila produktivita práce, je třeba se zbavit hladu, a abychom se zbavili hladu, je třeba zvýšit produktivitu práce“. Lenin ukazuje východisko z tohoto paradoxu: „podobné rozpory se v praxi řeší prolomením tohoto začarovaného kruhu, přelomem ve smýšlení mas, hrdinskou iniciativou jednotlivých skupin, která má v tomto přelomu často rozhodující význam“ [Lenin 1955 : 420].

vzdaluje od ekonomické, a čím více se bude blížit oblasti čistě abstraktně ideologické, tím spíše zjistíme, že se v jejím vývoji uplatňují náhody, tím klikatější bude její křivka.“

V komplexu problémů, jakým je životní způsob, lze základní dělitko klást zřejmě takto: Podmínky životního způsobu (resp. rozvoje lidské osobnosti), například institucionálního a materiálního charakteru, lze buď prognózovat (např. přírodní a geografické prostředí), nebo prognózovat a řídit s celkem vysokou pravděpodobností, neboť jsou přímo ovlivnitelné rozhodnutím řídicích orgánů (viz např. rozhodnutí o zkrácení či prodloužení výuky na různých typech škol, zkrácení pracovní doby, materiální podpora mladých manželství atp., i když ovšem zde nelze k rozhodnutí přistupovat subjektivisticky bez ohledu na konkrétní objektivní podmínky). U prognózy sfér, které souvisí s vědomím lidí, pohybem jejich hodnot atd., je nutno počítat s menší spolehlivostí, neboť se jedná o pole, v němž se do hry dostává množství sil více či méně spontánního charakteru.⁸ Spontánnost těchto sil je na jedné straně vítaná a předčí často všechny prognózující a plánující orgány co do fantazie a iniciativy lidí, na druhé straně však někdy může docházet k pohybu, který není zcela v souladu s řídicími záměry. Aplikujeme-li tento poznatek na prognostickou práci v oblasti životního způsobu, lze vyčlenit dvě skupiny faktorů jeho rozvoje, v nichž lze předpokládat různou pravděpodobnost splnění prognózy a nakonec i plánu a různé možnosti, jak tuto pravděpodobnost zvýšit. Jsou to jednak společenské podmínky ovlivňující způsob života (materiálního a institucionálního charakteru), jednak samy činnosti a vztahy lidí, vycházející z těchto podmínek.

Pokud toto dělení aplikujeme na uvedené čtyři skupiny faktorů spolupůsobících na rozvoj socialistické osobnosti, lze zhruba konkretizovat, jakými podmínkami materiálního a institucionálního rázu jsou tato faktory ovlivňovány. Provedme ales-

poň v předběžném nástinu pokus o takovou konkretizaci:

ad 1. Stupeň automatizace výrobních procesů, způsob odměňování, růst vybavení moderními pracovními prostředky, odstranění namáhavé fyzické práce, rychlost přechodu na nové, pokrokové způsoby výroby, způsob urychlování cyklu výzkum-vývoj-výroba atd.

ad 2. Vzdělávací systém, výběr a počet přijímaných žáků a posluchačů, struktura látky, způsob výuky, materiální podmínky rozvoje kultury, kulturní politika.

ad 3. Růst množství a jakosti služeb, spotřebního zboží a zkracování pracovní doby, růst množství, plochy a kvality bytů, úroveň zdravotnické péče atp.

ad 4. Formy účasti na řízení společnosti.

V této části objektivních podmínek rozvoje životního způsobu nacházejí vyústění prognózy vědy a techniky, které přinášejí údaje o obecných možnostech vytvoření nových, dokonalejších podmínek a prostředků rozvoje člověka, dále prognózy ekonomiky, které tyto možnosti ukazují prizmatem vývoje hospodářských možností,⁹ konfrontují náklady a přínosy vědeckotechnických inovací a další perspektivy vývoje výrobních vztahů.

Sociální prognóza jednak akceptuje možnosti, resp. důsledky, vyplývající z uvedených vědeckotechnických a ekonomických analýz a prognóz, jednak ukazuje nutné další nasměrování vývoje těchto oblastí. V dalším výzkumu bude třeba hlouběji poznávat, konkretizovat a analyzovat procesy, které bezprostředně či zprostředkovaně¹⁰ ovlivňují působení výše vymezených skupin faktorů a konkretizovat úkoly plynoucí z poznání objektivních vývojových zákonitostí socialistického životního způsobu, tzn. vypracovat konkrétní prognózy k určitým časovým horizontům, které by byly východiskem, resp. orientačním bodem prognóz ekonomických a vědeckotechnických. Oscilace variant prognózy pro nejbližší etapy vývoje společnosti může přitom teoreticky probíhat mezi různými variantami ekonomického roz-

⁸ Blíže viz např. [Filáček, Illner, Kutta, Soukup 1973 : 161–179]. Problém je ilustrován na příkladu československého pronatalitního programu.

⁹ Srov. např. výsledky výzkumu perspektiv československé ekonomiky [Problémy 1974].

¹⁰ Zprostředkovanost se zde může projevovat jednak z hlediska časového – existence přechod-

ných období, v nichž jsou zdůrazňovány určité hlavní články, viz např. etapu industrializace, budování materiálně technické základny, jednak z hlediska prostorového – kdy je např. třeba homogenizovat různé úrovně určité společnosti v různých oblastech atp.

voje, které s sebou logicky nesou důsledky ve spotřebě, charakteru práce a vůbec utváření životního způsobu. Může probíhat i mezi různými způsoby využívání společenských zdrojů. V těchto teoretických mezích je třeba hledat optimum, jež však je ovlivněno i začleněním dané společnosti do integrované soustavy s určitými dlouhodobými cíli.

Důležitou a teoreticky velice náročnou otázkou je stanovení kritéria, resp. ekvivalentu, který by sloužil jako doporučující faktor při volbě různých variant (taktické i strategické) dlouhodobého sociálně ekonomického vývoje. Pro etapu organického spojování předností socialismu a přínosů vědeckotechnické revoluce bude toto kritérium zřejmě postupně nutno budovat na základě nového typu ekonomické racionality, na základě ekonomie času [Richta 1963 : 37—38]. Ukazatelem, který bude v tomto pojetí konečkonců schopen vyjádřit vztah ekvivalence mezi různými variantami již výše zmíněného spektra společenských aktivit, je disponibilní čas pro rozvoj člověka. Ve světle tohoto kritéria se pak jeví pokrok bezprostřední výroby, postup vzdělání, zdokonalení služeb atp. v socialistické společnosti především jako způsob uvolňování prostředků pro rozvoj tvůrčích sil člověka.

Jaké problémy a jaké perspektivy se otevírají před dalším výzkumem otázek socialistického životního způsobu a společenského rozvoje lidské osobnosti v podmínkách socialismu? Po prvním teoretickém přiblížení ke kategorií životního způsobu, ústícím do tvorby statického modelu, vycházejícího z určitého předběžného členění komplexu životního způsobu na operacionalizované komponenty, bude zřejmě další výzkum postaven před otázkou, jak vnést do tohoto modelu dynamiku,¹¹ respektive jaký model vytvořit, jak kategorii životního způsobu strukturovat, aby byly postizitelné jeho základní vývojové tendence a přitom zachována komplexnost reality, dialektika objektivních a subjektivních faktorů. Současně s poznává-

ním dynamických tendencí v utváření životního způsobu a kauzálních i funkčních vztahů mezi skupinami ovlivňujících faktorů a komponent a různých způsobů jejich zprostředkování bude třeba zkoumat i možnosti efektivního prognózování, plánování a řízení životního způsobu ve smyslu všestranného společenského rozvoje lidské osobnosti. V souvislosti s tím bude třeba i uvážit způsob formování základních materiálních, kulturních, institucionálních a dalších podmínek rozvoje socialistického životního způsobu, a to především s důrazem na jeho profilující rysy — kolektivnost a sociální rovnost. Na to navazuje i nutnost dále identifikovat, analyzovat a předvídat rozpory mezi potřebami rozvoje jednotlivých komponent životního způsobu a podmínkami tohoto rozvoje.

Úkol cílevědomě utvářet socialistický životní způsob členů naší společnosti, který stojí před socialistickou společenskou teorií i praxí, není jednoduchý. Jeho postupné řešení je však jedním z předpokladů dosažení cílů rozvinuté socialistické společnosti.

Literatura

- Bestužev-Lada, I. V.: *Social Needs: Analysis and Forecasting*. Referát na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu. Moskva, Sovětská sociologická společnost 1974.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Socialnoje prognozirovanije*. Moskva, AN SSSR 1975.
- Filáček, A. - Illner, M.: *Problémy efektivnosti sociálních programů*. In: Kutta, F. - Soukup, M. a kol.: Sociální efektivnost a sociální plánování. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Filipcová, B. - Filipec, J.: *Vybrané teoretické a metodologické problémy prognózování vývoje socialistického způsobu života*. In: Sborník ekonomických studií. Praha, SPK 1973.
- Filipcová, B. - Filipec, J.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický způsob života*. Praha, ÚFS ČSAV 1974.
- Hrůza, I.: *Socialistický způsob života a zákonitosti jeho rozvoje*. Filozofický časopis 1974, č. 6.
- Illner, M. - Filáčková, J. - Loukotová, V. - Foret, M.: *Ukazatele způsobu života v čes-*

¹¹ V průběhu prognostických prací v této oblasti bude třeba respektovat různé možnosti prognózování různých prvků komplexu socialistického životního způsobu a specifickou formu, adekvátní jejich charakteru. Ani v budoucnu, po dalším intenzivním výzkumu, nebude možno v řadě případů hovořit o takové formě prognózy, ale ani

analýzy, jaká je dnes typická např. pro dobře kvantifikovatelné prvky vědeckotechnických nebo ekonomických prognóz. Dosud zbývá k rozboru mnoho stránek složité problematiky socialistického životního způsobu, které nejsou k dispozici ani v někdy odmítané esejistické formě.

- koslovenské statistice. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Jelmejev, V. J. - Mjalkin, A. V.: *Jedinstvo ekonomického a sociálního progressa*. In: *Kommunism i socialnyj progress*, Lenin-grad, 1973.
- Kutta, F. - Soukup, M a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1974.
- Lenin, V. I.: *Velká iniciativa*. Spisy sv. 29. Praha, SNPL 1955.
- Máchová, J.: *Hodnoty a společnost*. Praha Mladá fronta 1975.
- Maršík, M. - Ruml, V.: *Filozofická problematika člověka a její východiska*. Filozofický časopis 1975, č. 4.
- Marx, K. - Engels, B.: *O umění a literatuře*. Praha, Svoboda 1951.
- Marx, K. - Engels, B.: *Teorie o nadhodnotě* I. díl, Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. - Engels, B.: *Rukopisy Grundrisse*. II. díl, Praha, Svoboda 1974.
- Owen, R.: *Essays on the Formation of the Human Character*. London, 1840.
- Problémy československé ekonomiky roku 1990*. Praha, EÚ ČSAV 1974.
- Richta, R.: *Komunismus a proměny lidského života. K povaze humanismu naší doby*. Praha, Socialistická akademie 1963.
- Šulc, O.: *K možnostem prognostického přístupu při výzkumu socialistického způsobu života*. Sociologický časopis 1973, č. 6.
- Vinogradov, V. G. - Gončaruk, S. I.: *Zakony obščestva i naučnoje predviděniye*. Moskva. Izdatelstvo političeskoj literatury 1972.

Резюме

Слива И.: К вопросу направленности исследований перспектив и условий социалистического образа жизни

Для современного этапа построения развитого социалистического общества характерно, что источники динамики заложены в гармоническом сочетании воздействия научно-технических, социально-политических, идеологических и культурных преобразований. На первый план выдвигается значение общественного развития сил и способностей каждого человека, формирование социалистического образа жизни.

В первой части статьи рассматривается вопрос структурализации категории образа жизни, делается сводка некоторых подходов к разделению образа жизни на отдельные слагаемые. Автор пытается найти такую структуру этой категории, которая позволила бы выявить тенденции к формированию социалистического качества образа жизни. Отправной точкой является попытка определения основных групп факторов влияющих на всестороннее общественное развитие личности. С этой точки зрения автор выделяет четыре слагаемых (или группы слагаемых) образа жизни — труд, духовная жизнь, жизненные условия и отноше-

ние к коллективу и обществу. При выборе этих слагаемых значительное внимание уделяется их воздействию на развитие личности.

Во второй части статьи рассматриваются предпосылки развития личности, в частности вопрос о соотношении рабочего времени и свободного. Автор пытается ответить на вопрос какие общественные процессы и с какой степенью вероятности и эффективности можно предвидеть, а, следовательно, и управлять ими. С учетом сложной опосредованности влияния управления на поведение и сознание людей автор намечает группы условий, (материальных, культурных, институциональных), с помощью которых можно влиять на развитие социалистического образа жизни.

Summary

Sliva J.: On the Orientation of Research into Prospects and Conditions of the Socialist Way of Life

It is typical of the contemporary epoch of building up a developed socialist society that it finds the sources of its dynamics in the possibilities of a harmonic action of scientific and technological, sociopolitical, ideological and cultural changes. The relevance of the social development of every man's powers and abilities, of the formation of the socialist way of life is coming to the fore.

In its first part, the paper is concerned with the problem of the structuralization of the way-of-life category. It summarizes some of the present approaches to its breakdown into components and endeavours to find a structure satisfying the need to reveal the tendencies aiming at the socialist quality of the way of life. The starting point here is the endeavour to identify the basic groups of factors affecting the all-round social development of the personality. From this point of view, four components (groups of components) of the way of life are then sorted out - work, spiritual life, living conditions and relation to the collective and to society. In their selection, attention is paid to the influence they exert upon personality development.

The second part of the paper is devoted to the conditions of this development, first of all to the problem of the relation between working time and the so-called available time. Further, an attempt is made to answer the question as to what social processes are predictable and ultimately manageable, and in what degree of probability and effectiveness. In compliance with the knowledge concerning the complex mediation of the effect of management upon the behaviour and consciousness of people, groups of conditions (of a material, cultural and institutional nature) capable of influencing the development of the socialist way of life in the above-mentioned classification are outlined

Analýza povahy a dynamiky sociálně ekonomické diferenciacce není jistě snadnou záležitostí — ve všech jejích oblastech se setkáváme se závažnými problémy teoretickými (vymezení určitého typu či sféry diferenciacce a míry její autonomie), metodologickými (rozvinutost a možnost využití nástrojů zjišťování a měření) i empirickými (kumulace dat v čase a jejich dimenzionalita). Dokonce ani v oblasti mzdových a příjmových diferencí nemůžeme být se stavem znalostí spokojeni, přestože právě zde máme k dispozici poměrně největší bohatství dat a právě zde jsou nástroje statistické analýzy velmi hojné.

Poznání tohoto diferenciacčního okruhu není přitom samoučelné, naopak je nezbytné pro studium konkrétních vývojových rysů sociálně třídní struktury a životního způsobu i pro orientaci ekonomické politiky v oblasti mezd, sociálních příjmů a spotřeby. Příjmová oblast je jednou z nejdůležitějších rovin zprostředkujících mezi ekonomickou a mimoekonomickou, pracovní a mimopracovní sférou společenského a lidského života, a proto i diferenciacce zde má značný význam pro formování řady stránek životního způsobu jednotlivých společenských tříd a vrstev.

Chceme zde poukázat alespoň na některé hlavní tendence a rysy charakterizující příjmovou diferenciacci v ČSSR v jejím vývoji a v její specifice. Empirickým limitem jsou pro nás statistická data, která postihují mnohé, ne však všechny příjmové zdroje obyvatelstva, a jejichž zpracování odhaluje řadu, ne však všechny důležité stránky jejich diferenciacce. Při prezentaci dat využíváme některé známé, byť ne dosti využívané statistické postupy, které ukazují pomalejší dynamiku relativ-

ní diferenciacce skrytou za rychlým pohybem mzdových průměrů a absolutních rozdílů.¹

1. Vývoj mzdové diferenciacce

Přestože se podíl mezd na celkových příjmech obyvatelstva v dlouhodobém vývoji pozvolna snižuje, zůstávají mzdy hlavním příjmovým zdrojem, čemuž odpovídá i význam jejich diferenciacce pro celkovou diferenciaci příjmů (v roce 1974 se mzdvy podílely na celkových peněžních příjmech obyvatelstva 63,5 %). Československá statistika poskytuje zhruba od roku 1959 pravidelná data o celkovém rozložení mezd i o některých dalších diferenciacčních charakteristikách (především o odvětvových a územních rozdílech). Předchozí vývoj lze rekonstruovat na základě daňových statistik, mzdových sazeb a různých dalších pramenů.

Jak plyne z dosavadních analýz, na počátku padesátých let vyvrcholil nivelizační proces, který započal v roce 1945 (a zčásti i před ním). Disperze mezd se v souvislosti se společenskými přeměnami a ekonomickým vývojem radikálně zmenšila a s tím se zmenšily i různé typy rozdílů ve mzdách — například zatímco relace průměrné dělnické a úřednické mzdy v průmyslu, stavebnictví a zemědělství činila v roce 1937 100 : 248, zkrátila se v roce 1948 na 100 : 147 a v roce 1953 na 100:117 [Hron 1968]. Po revolučních změnách, ukončených zhruba k roku 1955, nastupují kontinuální posuny v některých diferenciacčních liniích, které se jen málo dotýkají základního obrazu diferenciacce.

V tabulce 1 je konfrontován pohyb dvou typů diferencí — absolutních a relativ-

¹ Děkuji J. Hartlovi, pracovníkovi ÚFS ČSAV, za účinnou spolupráci při shromáždění a zpracování

statistických dat tvořících empirickou bázi tohoto článku.

Tabulka 1. Diference ve mzdovém rozložení v letech 1959–1975

Ukazatel	1959	1961	1963	1966	1968	1970	1973	1975
V Kčs:								
Q ₃ – Q ₁	643	672	673	711	816	912	1028	1063
D ₈ – D ₂	791	842	836	876	1015	1139	1282	1325
D ₉ – D ₁	1231	1337	1322	1388	1555	1751	1972	2046
K ₉₅ – K ₀₅	1659	1673	1638	1767	2034	2317	2579	2698
V % mediánu:								
Q ₃ – Q ₁								
$\frac{M(x)}{M(x)} \cdot 100$	48,0	46,7	45,8	46,2	47,5	47,9	48,0	47,0
D ₈ – D ₂								
$\frac{M(x)}{M(x)} \cdot 100$	59,0	58,5	56,8	57,0	59,1	59,9	59,8	58,6
D ₉ – D ₁								
$\frac{M(x)}{M(x)} \cdot 100$	91,9	92,9	89,9	90,3	90,5	92,1	92,0	90,5
K ₉₅ – K ₀₅								
$\frac{M(x)}{M(x)} \cdot 100$	123,9	116,3	111,4	114,9	118,4	121,8	120,3	119,4

Pramen: Šetření pracovníků podle výše mzdy v květnu 1959–1975

ních. Pro stručnost jsou uvedena pouze některá rozpětí charakterizující podstatu mzdového rozložení i jeho extrémy, tj. od kvartilového rozpětí po rozpětí kvantilů ohraničujících nejnižších a nejvyšších 5 % odměňovaných.²

Ve sledovaném období vzrostla průměrná mzda ve státním socialistickém sektoru o 76,2 % (z 1309 na 2306 Kčs), a tedy nutně vzrostly i absolutní difference v pr-

videlném rozložení pracovníků podle výše mzdy. Růst v jednotlivých pásmech byl však natolik rovnoměrný, že relativní difference se téměř nezměnily. Jako velmi mírný trend se ukazuje zmenšení relativních diferencí v polovině šedesátých let, související s pomalým růstem průměrné mzdy, a naopak zvětšení diferenciace v letech 1968–1969, vyvolané prudším mzdovým pohybem. V posledním sledovaném

Tabulka 2. Procenta úplného vyrovnání v některých dimenzích mzdové diferenciace v letech 1955–1975*)

Rok	Odvětví	Muži – ženy	Kategorie pracovníků	ČSR – SSR
1955	5,2	.	2,8	0,9
1960	4,9	9,8	3,4	0,6
1965	4,8	10,0 ²	4,0	0,3
1970	3,6	9,7	4,1	0,3
1975	3,1 ¹	8,7	.	0,2

¹ Za rok 1974

² Za rok 1966

*) Údaje o odvětvích jsou propočteny podle Statistických ročenek a berou v úvahu 18 odvětví; rozdíly muži – ženy jsou propočteny podle květnových šetření pracovníků podle výše mzdy; kategorie pracovníků jsou propočteny podle Statistických ročenek a rozumí se jimi kategorie pracovníků průmyslové činnosti (dělníci, úředníci, ITP); rozdíly ČSR – SSR jsou propočteny podle Statistických ročenek, pro rok 1975 podle zprávy FSÚ.

² Údaje za léta 1959–1973 jsou převzaty z článku M. Beneše [Beneš 1974]. Základem uvedených dat je výpočet kvantilů, tj. mzdových hodnot ohraničujících nejnižších a nejvyšších 25 %, prvních až desátých 10 %, nejnižších a nejvyšších 5 % od-

měňovaných. Mezi příslušnými hodnotami jsou pak propočtena rozpětí a poměra k mediánu mzdového rozložení, tj. hodnotě ohraničující prvních 50 % odměňovaných.

období se objevuje pozvolné stažení diferencí, které se pro další etapu zřejmě budou stabilizovat.

Uvedená data se ovšem týkají celkového rozložení mezd a neplyne z nich, že charakteristiky mzdové diferenciace se neměnily. Za relativní stabilitou celkové distribuce se skrývají důležité posuny, z nichž ovšem na základě dostupných dat můžeme identifikovat jen některé.

Údaje uvedené v tabulce 2 poskytují alespoň orientační představu o dynamice některých diferenciačních dimenzí — především o zmenšování diferencí podle odvětví, národních území a pohlaví.³ Data ukazují dvě skutečnosti, z nichž můžeme soudit na mírné posilení kvalifikační dimenze v odměňování. Jestliže se celkové charakteristiky mzdové diferenciace v podstatě nemění a přitom rozdíly demografického, odvětvového a územního typu se stahují, svědčí to nepřímě o nárůstu kvalifikačních (popř. i jiných nepodchytených) diferencí. K tomu přispívá i přímý důkaz, tj. větší váha diferenciace podle kategorie pracovníků průmyslové činnosti (tj. relace mezi dělníky, úředníky a inženýrsko-technickými pracovníky), daná ovšem i vyšším podílem nemanuálních pracovníků. Pro dynamiku vlastní kvalifikační dimenze odměňování nejsou k dispozici statistické podklady — například mzdová úroveň vzdělanostních skupin byla v celospolečenském rámci šetřena pouze v Mikrocensu 1970 (podle těchto dat činí „procento úplného vyrovnání“ ve vzdělanostních kategoriích 3,4 %).

Ukazatele uvedené v tabulce 2 informují přibližně i o hrubé váze jednotlivých diferenciačních dimenzí. Na prvním místě stojí rozdíly podle pohlaví (a také věku, kde podle dat Mikrocensu 1970 činí příslušný koeficient — pro pětileté věkové skupiny — 6,5 %), na posledním místě

jsou difference průměrných mezd v národních územích. Mezi tyto extrémy se situují slabé a dále slábnoucí rozdíly podle odvětví a silnější (a zřejmě se posilující) difference podle kvalifikačních a profesionálních charakteristik. K ověření můžeme využít některých výsledků sekundárního zpracování dat Mikrocensu 1970 — podle nich činí „čistá“ závislost mzdy na pohlaví 0,505, na věku 0,280, na rozdílu ČSR-SSR 0,008, na odvětví (tj. na pořadí odvětví podle výše průměrné mzdy) 0,069 a na vzdělání 0,155.⁴ Sledované faktory ovšem vyčerpávají jen 36 % celkové variance takže je jimi postižena pouze malá část faktorů a závislosti mzdové diferenciace.

Můžeme tedy říci, že v uplynulých dvou desetiletích došlo jen k nevýrazným změnám mzdové diferenciace, pokud jde o relativní rozdíly v celku pracujících státního socialistického sektoru. Zároveň ovšem systematický mzdový růst vedl ke zvětšení absolutních mzdových rozdílů a za kvantitativní stabilitou relací se skrývaly některé pozvolné přesuny mezi demografickými a kvalifikačními faktory

2. Dynamika individuálních příjmů

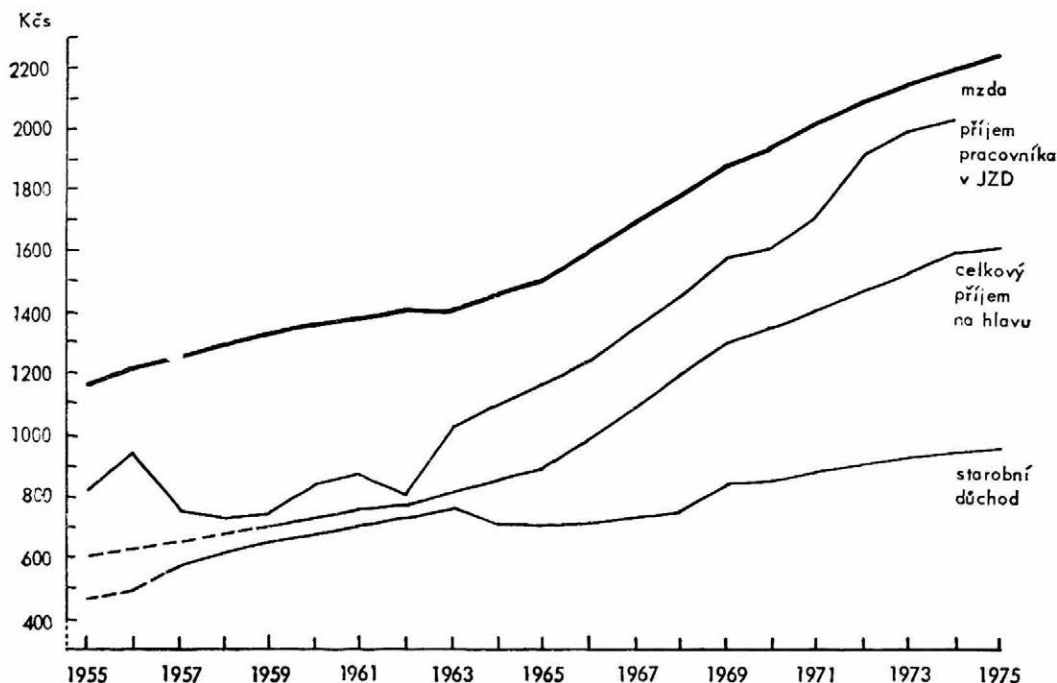
Hlavními zdroji individuálních příjmů, které v roce 1974 vyčerpávaly 88,5 % peněžních příjmů obyvatelstva, jsou mzdy (63,5 %), příjmy z JZD a z prodeje zemědělských výrobků (7,3 %) a příjmy ze sociálního zabezpečení a nemocenského pojištění (17,7 %). V dlouhodobém vývoji se proporce mezi příjmy ze zaměstnání a ze zemědělství zhruba zachovává — příjmy družstevníků rostly rychleji než mzdy, avšak při klesajícím počtu osob pracujících v zemědělství. Naproti tomu stále narůstá podíl příjmů z důchodového zabezpečení, a to jednak na základě růstu

³ Ukazatele uvedené v tabulce představují dosud nepoužívanou analogii vůči ukazatelům úplného vyrovnání, počítaným na základě rozdělení odměňované populace do decilových skupin (viz tab. 3 a 4). Jde o výpočet podílu mzdového fondu, jehož přerozdělením by bylo dosaženo úplné rovnosti mzdových průměrů mezi sledovanými kategoriemi. Například pro dosažení rovnosti v odměňování mužů a žen by bylo třeba přerozdělit v roce 1970 10,8 % mzdového fondu, tj. o příslušnou částku snížit mzdy mužů a zvýšit mzdy žen. Vedle mzdových rozdílů bere koeficient v úvahu i zastoupení jednotlivých kategorií, takže i větší difference, týkající se jen malé části pracovníků,

dávají nízké „procento úplného vyrovnání“. Příslušný vzorec viz v poznámce 7.

⁴ Jde o výsledky vícenásobné korelační analýzy různých souvislostí mzdové diferenciace, měřených na individuální úrovni. Příslušné koeficienty jsou parciálními korelačními koeficienty, které vycházejí z matice Spearmanových koeficientů pořadové korelace. I když je aplikace uvedeného postupu zcela korektní jen pro normálně rozdělené intervalové znaky a pro analýzy založené na adekvátních korelačních koeficientech, má v našem případě alespoň orientační informativní hodnotu.

Graf 1: Dynamika příjmových zdrojů v letech 1955-1975

průměrné dávky, jednak z důvodu rostoucího počtu osob, které dostávají důchod.

V grafu 1 jsou znázorněny růstové trendy hlavních příjmových zdrojů a celkových peněžních příjmů na hlavu obyvatele. Nejrychleji rostl průměrný příjem na pracovníka v JZD (v roce 1974 2,5násobek stavu z roku 1955), který se svou hodnotou již vyrovnal průměrné čisté mzdě. Na druhé straně se růst důchodů značně opožďuje za růstem ostatních příjmových zdrojů, přestože je jen o něco pomalejší než růst průměrné mzdy (v letech 1957–1975 vzrostly důchody o 60 % a mzdy o 80 %). Průměrný peněžní příjem na obyvatele znamenal vůbec největší růst, což je dáno jak růstem individuálních příjmových zdrojů, tak změnou proporce mezi ekonomicky nezávislou a závislou částí populace. Různá dynamika jednotlivých příjmových zdrojů vedla na jedné straně ke sblížení zaměstnanecké a družstevní části pracujících, na druhé straně ale ke zvětšení rozdílů mezi ekonomicky aktivní a neaktivní složkou populace. Pokud jde o vlastní re-

lace různých typů individuálních příjmů, informují o nich údaje grafu 1 značně zkresleně, protože neuvažují zdanění mezd. Na základě dat *Mikrocensu 1973* můžeme rekonstruovat tyto relace čistých peněžních měsíčních příjmů: průměrná mzda činila 1765 Kčs, příjem ze zemědělství 1921 Kčs a průměrný důchod (v tomto případě pouze u důchodců žijících v domácnostech bez ekonomicky aktivních členů) 814 Kčs.

Jen málo údajů existuje pro určení diferenci uvnitř dalších příjmových zdrojů. Podle sekundární analýzy dat *Mikrocensu 1970*, týkajících se čistých individuálních příjmů, můžeme odhadnout, že diferenciace je největší u družstevníků (rozpětí 1. a 9. decilu zde činí 5,0), menší je u dělníků (3,9), ještě menší u důchodců (3,3) a nejmenší u zaměstnanců (3,1). To jsou ovšem jen orientační údaje a navíc skutečnost se v některých směrech již mohla změnit. Velká příjmová diferenciace u družstevníků souvisí zřejmě i se značnou rozmanitostí pracovních úvazků, která se bude s odchodem starších pracov-

níků a snižováním věkového průměru zmenšovat. Naproti tomu u důchodů povede úprava přijatá k roku 1976 nejen ke zvýšení celkového průměru, ale i k prohloubení diferenciace.⁵

Uvažujeme-li tedy diferenciaci všech individuálních příjmů, rozdíly jsou hlubší než u mezd samých, a to především na základě nárůstu v nižších příjmových polohách. Jednak zde přistupují nízko odměňované kategorie družstevníků, jednak (a hlavně) velká část důchodů pohybujících se na nejnižších úrovních mezd (v roce 1970 se 9. decil důchodů pohyboval — s připočtením daňové difference — zhruba na úrovni 1. kvartilu mezd). Celková diferenciace individuálních příjmů, která se z různých zdrojů tvoří, je pak výchozí základnou pro tvorbu příjmové úrovně a diferenciace domácností, v nichž se tyto příjmy velmi výrazně modifikují — míra této modifikace je přitom tím větší, čím menší je disperze výchozích příjmových zdrojů.

3. Rozdíly v příjmech na hlavu

Jednou stránkou příjmové diferenciace jsou samy rozdíly v individuálních příjmech, bezprostředně ovlivňované ekono-

mickou a sociální politikou. Druhou stránkou je to, jak se tyto rozdíly promítají do diferencované koupěschopnosti jednotlivých domácností a jejich sociálně specifikovaných souborů. Postihnout přesněji tento průmět je obtížné, ne-li dokonce nemožné, protože v úvahu by bylo třeba vzít nejrůznější faktory ovlivňující úroveň potřeb a nákladnost jejich uspokojení. Jako pomocná míra zde slouží různé přepočty na domácnost, hlavu nebo „spotřební jednotky“. Můžeme přitom říci, že čím jednodušší, názornější a empiricky méně náročná je jednotka přepočtu, tím vzdálenější je reálnému základu spotřebního chování domácností.

Československá statistika poskytuje od roku 1958 ověřená a v podstatě periodická data o příjmech domácností v mikrocensových šetřeních. Ukazatel příjmu na hlavu, který se ve zpracování těchto dat používá, má své nevýhody, protože to je právě ukazatel jednoduchý, názorný a empiricky nenáročný. Musíme pamatovat na to, že nejde o „čistý“ příjmový ukazatel, protože se do něho promítá jak příjmová úroveň, tak složení domácnosti z hlediska ekonomicky nezávislých a závislých členů. Jeho nevýhody jsou ale do značné míry vyváženy přednostmi pro komparaci v ča-

Tabulka 3. Příjmy na hlavu podle decilových skupin v letech 1958–1973*)

Decilová skupina	V Kčs			V procentech		
	1958	1965	1973	1958	1965	1973
Nejnižší	1987	3501	6423	3,1	4,2	4,7
2.	3383	5015	8575	5,3	6,1	6,3
3.	4220	5742	9994	6,6	7,0	7,3
4.	4898	6602	11242	7,7	8,0	8,2
5.	5397	7526	12393	8,5	9,1	9,0
6.	6353	8174	13510	10,0	9,9	9,9
7.	6972	8996	14731	11,0	10,9	10,8
8.	8019	10169	16531	12,6	12,3	12,0
9.	9463	11737	18827	14,9	14,2	13,7
Nejvyšší	12878	15152	24802	20,3	18,3	18,1
Celkem	6358	8261	13705	100,0	100,0	100,0

Pramen: Mikrocensy 1958–1973

*) Příjmy na hlavu se rozumí roční čisté peněžní příjmy připadající na člena domácnosti.

⁵ Dosavadní vývoj, orientovaný především na zvyšování nízkých důchodů a limitovaný důchodovým „stropem“, vedl ke stálému zmenšování diferenciace v důchodech. Jestliže v roce 1958

činil rozdíl 9. a 1. decilu, vyjádřený v procentech mediánu, 175,6 %, pak v roce 1970 to bylo 142,0 %. Pozdější data nemáme k dispozici.

Tabulka 4. Ukazatele koncentrace příjmů na hlavu v letech 1958–1973

Domácnosti	Ukazatel E			Ukazatel K		
	1958	1965	1973	1958	1965	1973
ČSSR	18,8	15,8	14,6	15,3	23,0	25,9
ČSR	16,9	14,2	14,1	20,7	27,2	27,2
SSR	21,1	16,5	14,8	13,9	20,3	25,7
Dělníků	16,6	15,0	13,3	23,6	27,4	29,8
Zaměstnanců	15,2	13,1	13,1	27,3	30,0	30,5
Družst. rolníků	21,5	15,9	14,9	16,0	23,8	27,0
Důchodců*)	19,5	16,5	14,0	16,9	20,9	29,4

Pramen: Mikrocensy 1958–1973

*) V roce 1958 domácnosti důchodců celkem, v letech 1965–1973 domácnosti důchodců bez ekonomicky aktivních členů.

se, v různých dimenzích sociální diferenciace i v mezinárodním měřítku.

V tabulce 3 jsou uvedeny výsledky zpracování dat tří mikrocensů (tj. s vynecháním mikrocensů z let 1960, 1967 a 1970) podle decilových skupin.⁶ Tabulka obsahuje jednak průměrné příjmy v jednotlivých decilech, svědčící o růstu absolutních rozdílů s růstem celkového příjmového průměru, jednak podíl na celkových příjmech, ukazující vývoj relativních diferenci (po vynásobení 10 můžeme tyto podíly číst i jako procentní relace k průměrnému příjmu).

Na rozdíl od mzdové dynamiky, kde růst vnesl jen malé změny do celkové diferenciace, se relativní rozdíly v příjmech na hlavu změnilly velmi podstatně. Nejenže příjmy na hlavu rostly rychleji než mzdy (v letech 1958–1973 vzrostla průměrná mzda o 69 % a příjmy na hlavu o 116 %), ale růst v jednotlivých příjmových pásmech byl natolik rozdílný, že celková diferenciace se velmi podstatně zmenšila — měřeno decilovým rozpětím (v tomto případě relací příjmu v horní a dolní decilové skupině), zkrátala se té-

měř na polovinu. I když připustíme značná omezení výpovědní hodnoty příjmu na hlavu jako ukazatele příjmové úrovně rodin, je závěr o značné příjmové homogenizaci československých domácností mimo pochybnost. Zároveň ovšem, jak je zřejmé z dat, byl pohyb relativních diferenci pomalejší než dynamika absolutních příjmových rozdílů, které mezi všemi pásmy decilového rozdělení vzrostly — například rozdíl průměrů v nejvyšší a nejnižší decilové skupině činil v roce 1958 10 891, v roce 1965 11 651 a v roce 1973 18 379 Kčs.

Propočty shrnuté do tabulky 4 ukazují alespoň zhruba některé dimenze dynamiky relativních rozdílů.⁷ Rychlejší pohyb proběhl v letech 1958–1965, kdy stažení relací téměř vyrovnalo absolutní příjmový růst. Do tohoto období se koncentruje podstata změn proších v ČSR, kde po roce 1965 se již diferenciace příjmů na hlavu nemění. Na Slovensku byla příjmová diferenciace dynamická v obou obdobích, byla celkově rychlejší a vedla téměř k vyrovnání diferenciace příjmů na hlavu vůči ČSR. Zajímavý je i pohyb rozdílů

⁶ Na rozdíl od decilů (popř. jiných kvantilů) použitých v předchozí tabulce jde o decilové skupiny, tj. kategorie příjmových recipientů ohraničených jednotlivými decily. Absolutní částky jsou průměrné příjmy na hlavu v příslušné skupině, procenta vyjadřují podíl decilové skupiny na celkových rozdělovaných příjmech.

⁷ Ukazatel E je procentním ukazatelem úplného vyrovnání, počítaným na základě rozdělení obyvatelstva do decilových skupin. Informuje o podílu příjmu, jejichž přerozdělením by bylo dosaženo úplné rovnosti průměru příjmu na hlavu v decilových skupinách. Ukazatel $K_{1/10}$ je podílovým ukazatelem koncentrace, který vyjadřuje podíl

příjmů spadajících do nejnižší decilové skupiny v příjmech charakterizujících nejvyšší decilovou skupinu. Příslušné vzorce jsou následující (viz podrobněji Kordos 1973 : 60n):

$$E = 100 \left(k_{1,s} - \frac{1}{s} \right), \text{ kde součet se provádí pouze pro}$$

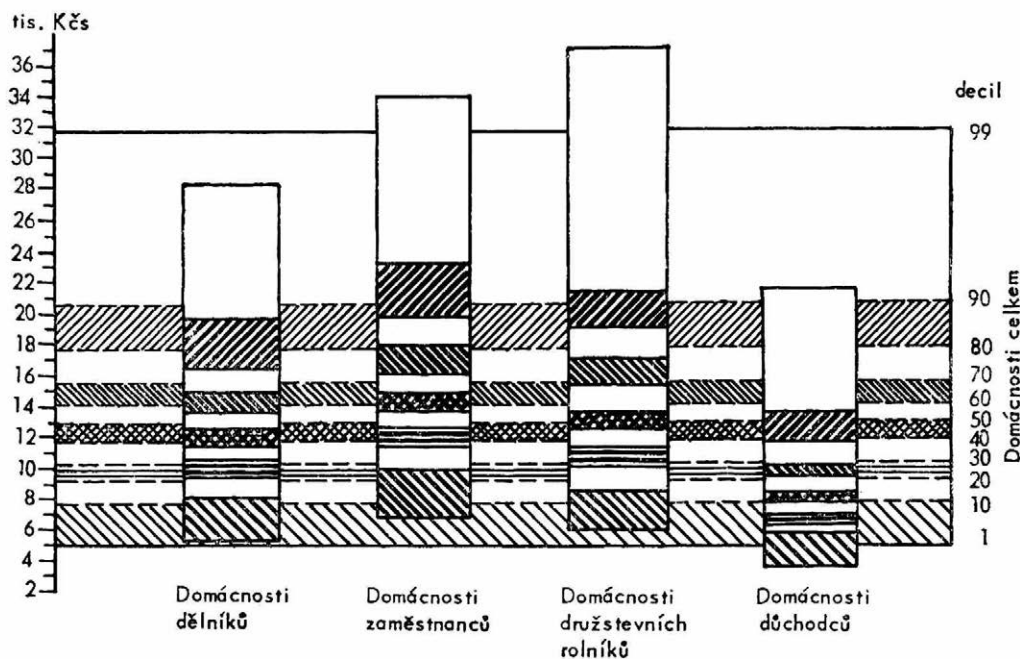
$$k_{1,s} > \frac{1}{s}$$

$$K_{1,s} = \frac{k_{1,s}}{k_{s,s}} \cdot 100$$

mezi společenskými skupinami, který jednoznačně vedl k výraznému sblížení diferenciacních charakteristik. I z této strany se tedy potvrzuje závěr o vyrovnávacích procesech v příjmové diferenciaci, kde se

příjmů ze společenských fondů. Také tento podíl je silně diferencovaný v závislosti na hloubce změn ve složení domácnosti, kterými různé společenské skupiny prošly. V dělnických domácnostech je pod prů-

Graf 2: Decilové charakteristiky příjmů na hlavu v roce 1973

nejen zmenšují celospolečensky platné rozdíly, ale také se připodobňují „příjmové prostory“ různých společenských tříd a skupin.

Protože ukazatel příjmů na hlavu v sobě spojuje vlastní příjmové faktory s vlivem složení rodiny, je i odpovídající růst podmíněn oběma druhy změn — jinak by ani předstih příjmů na hlavu před růstem individuálních příjmů nebyl možný. Výsledky Mikrocensu 1958 neumožňují „rozklad“ těchto faktorů (chybí zde rozdělení různých druhů příjmů), takže pouze pro období 1965—1973 můžeme vypočítat, že příjmový nárůst (představující 5444 Kčs a 66 %) byl zhruba z 55 % podmíněn růstem průměrného pracovního příjmu, přičemž zbylá část byla vyvolána změnou složení průměrné domácnosti a — zčásti s ní spjatým, zčásti nezávislým — růstem

měrem (52 %), což souvisí s velkou pohyblivostí jejich struktury; vyšší je v domácnostech zaměstnanců (61 %), kde pomalé strukturální změny souvisejí zřejmě s poměrně největší vykrytalizovaností městského vzoru rodiny; nejvyšší je u družstevních rolníků (71 %), nepochybně v důsledku vysokého průměrného stáří této třídy, kde se jen slabě projevují strukturální vlivy, tj. pohyb v průměrném počtu dětí a v zaměstnanosti členů domácnosti.

Hrubé rysy sociální diferenciacie v příjmech na hlavu jsou znázorněny v grafu 2. Podkladem pro porovnání je decilová struktura příjmové diferenciacie v celospolečenském průměru a průměrný „příjmový prostor“, omezený na jedné straně příjmovou hodnotou odpovídající prvnímu procentu sledované populace, na druhé straně hodnotou ohraničující procento osob

žijících v domácnostech s nejvyššími příjmy na hlavu.⁸ Do tohoto základního rámce plně zapadají dělnické domácnosti, které také představují největší podíl (41 %) šetřených domácností. Směrem nahoru přesahují tento „prostor“ domácnosti zaměstnanců a ještě více pak domácnosti družstevníků, u nichž je patrně největší rozpětí diferenciací. Směrem dolů se společenskému průměru vymykají domácnosti důchodců (pouze bez ekonomicky aktivních členů), u nichž je naopak diferenciací nejmenší.

Z grafu můžeme vyčíst nejen vztahy dílčích příjmových diferenciací k celku, ale i některé další skutečnosti. Příjmové intervaly odpovídající jednotlivých decilům jsou nestejně, zvětšují se jak směrem dolů, tak směrem nahoru, a to různě pro každou společenskou skupinu. Zajímavé jsou i posuny ekvivalentních decilů, charakterizující relativní postavení určité kategorie domácností v kontextu příslušné společenské skupiny i v kontextu celospolečenských charakteristik příjmové diferenciací.

Celkový obraz diferenciací příjmů na hlavu, naznačený jednak z hlediska její dynamiky, jednak z hlediska relací základních společenských skupin, svědčí o síle působnosti homogenizačních procesů. Tyto procesy proběhly ve vlastní příjmové oblasti ve smyslu vyrovnávání dvou typů pracovního příjmu; relativní příjmové postavení domácností důchodců je však méně příznivé (vůči společenskému průměru činil příjem na hlavu v domácnostech důchodců 86 % v roce 1958 a 75 % v roce 1973). Homogenizace proběhla ovšem i z hlediska složení domácnosti — poměr ekonomicky nezávislých a závislých osob je ve všech společenských skupinách (kromě důchodců) prakticky stejný.

Na druhé straně je ovšem třeba počítat s existující příjmovou diferenciací a dále rozvíjet účinnou sociální politiku, která tlumí její nepříznivé důsledky. Zatímco

v roce 1958 měly v nejnižších příjmových kategoriích hlavní váhu rodiny s více dětmi, v dalším vývoji se do nich přesunuli výrazně důchodci. V roce 1973 byli v dolní decilové skupině zastoupeni v 16 % ekonomicky aktivní, v 33 % závislé děti a v 36 % důchodci, u druhé decilové skupiny tyto podíly činí 24, 38 a 24 %. Při interpretaci relativních rozdílů nelze zapomenout, že stejně a často i menší relativní difference se v kontextu vyššího příjmového průměru promítají do větších absolutních rozdílů. V podmínkách rozsáhlé cenové stability to znamená i větší diferenciaci v reálné koupěschopnosti různých skupin obyvatelstva.

4. Individuální a rodinné příjmy

Diferenciací mezd a diferenciací příjmů na hlavu mají velmi podobné charakteristiky rozložení, k nimž se značně blíží i charakteristiky celkových příjmů domácností — například rozpětí 1. a 9. decilu, vyjádřené v procentech mediánu, činilo v roce 1973 92,0 % u mezd, 99,7 % u příjmů na hlavu a 114,0 % u příjmů domácností; rozpětí 3. a 7. decilu činilo 37,2 % u mezd, 38,1 % u příjmů na hlavu a 39,0 % u příjmů domácností. Tím však není řečeno nic o skutečných vztazích a vazbách těchto různých typů diferenciací, resp. o závislosti rozdílů v příjmech na hlavu na diferenciaci individuálních příjmů (jejichž rozhodující formu mzdy reprezentují).

Mikrocensová šetření, která jako jediná zahrnují všechny potřebné podklady pro takovou analýzu, jsou zpracovávána odděleně pro příjmy na hlavu, příjmy na domácnost a příjmy jednotlivců. Pro náš účel tedy musíme využít sekundárního zpracování dat Mikrocensu 1970, umožňujícího analýzu závislostí. Protože diferenciací individuálních příjmů se zásadně liší pro muže a pro ženy,⁹ je třeba obdobným způsobem oddělit odpovědi na otázku, v jaké míře závisí příjmy na hlavu na individuálních příjmech.

⁸ Základní rastr grafu představuje decilové rozložení příjmů na hlavu v celku československých domácností. Na něm jsou znázorněny distribuce statisticky sledovaných společenských skupin domácností (určených sociální příslušností hlavy domácnosti). Jako důchodci jsou uvedeni pouze členové domácností důchodců bez ekonomicky aktivních členů (tj. 79 % členů domácností důchodců).

⁹ Mzdy žen jsou absolutně méně a relativně více diferenciovány. Podle dat květnového šetření z roku 1975 činí absolutní rozdíl 9. a 1. decilu u mužů 1972 Kčs a u žen 1510 Kčs; tentýž rozdíl vyjádřený v procentech mediánu činí 75,5 % u mužů a 84,2 % u žen. Tento paradox je výrazem na jedné straně nižšího mzdového průměru žen a na druhé straně zřejmě jejich větší kvalifikační a výkonové diferenciací.

Tabuľka 5. *Přijmy na hlavu podle čistých individuálních přjmů mužů v roce 1970 (v %)*)*

Individuální příjem	Přijem na hlavu								Celkem
	nad 1800	1501—1800	1401—1600	1201—1400	1001—1200	801—1000—	601—800	do 600	
nad 4000	27,5	11,4	18,2	11,9	16,1	10,6	3,0	1,3	100,0
3501—4000	12,2	7,9	8,2	21,1	12,5	18,1	14,1	5,9	10,00
3001—3500	5,8	6,9	9,4	12,0	22,8	21,8	15,5	5,8	100,0
2501—3000	8,3	3,0	6,8	13,7	20,3	23,3	17,2	7,5	100,0
2001—2500	9,4	6,5	7,2	13,8	20,0	21,8	14,2	7,2	100,0
1501—2000	6,3	9,2	14,3	14,5	20,4	18,6	11,6	5,2	100,0
1001—1500	1,6	4,3	9,1	18,0	23,1	24,6	13,2	6,1	100,0
do 1000	1,6	2,2	6,1	10,4	19,3	24,7	18,0	17,7	100,0
Celkem	7,5	6,1	9,3	14,1	20,3	21,4	14,2	7,1	100,0

*) Pramenem těchto dat je sekundární zpracování dat *Mikrocensu 1970* na redukovaném souboru. V tomto případě jde pouze o ekonomicky aktivní muže a $N = 9214$. Do příjmů jsou zahrnuty veškeré pracovní i mimopracovní čisté peněžní příjmy.

Údaje uvedené v tabulce 5 ukazují distribuci příjmů na hlavu v jednotlivých pásmech individuálních čistých příjmů mužů. Je z nich patrný velmi značný rozptýl příjmů na hlavu v jednotlivých kategoriích individuálního příjmu, který — posuzujeme-li distribuci z lineárního hlediska — dává téměř indeterminaci příjmu na hlavu příjmem muže (Spearmanův koeficient pořadové korelace činí 0,056). Zároveň se zde určité vazby objevují, a to ve složitější a podmíněné podobě (Pearsonův koeficient kontingence činí 0,361), přičemž podmínkou není zřejmě nic jiného než složení rodiny, především počet dětí. Ve význačných odchylkách se rysují dvě kategorie mužů dosahujících zhruba stejné příjmy na hlavu na základě různých individuálních příjmů — jedna kategorie mužů bez dětí a s jedním dítětem, druhá kategorie se dvěma a více dětmi.

Zde ovšem nemůžeme zapomenout na některé další souvislosti příjmové diferenciace, především na věkovou závislost příjmů. Přestože je tato závislost parabolického charakteru, převahu má pozitivní korelace mezi věkem a příjmem. A naopak, děti v rodině s věkem nejprve přibývá a pak ubývá, což se v souboru ekonomicky aktivních projevuje větším vlivem složení rodiny v mladších kategoriích. Vypreparujeme-li „čistou“ závislost příjmu na hlavu na individuálním příjmu, ukáže se jako podstatně vyšší (path koeficient činí 0,250). Zároveň tímto postu-

pem vzrůstá i vliv počtu dětí, vysvětlující plných 39 % variance příjmů na hlavu (Spearmanův koeficient 0,536, path koeficient 0,627).

Zcela odlišná je situace u závislosti příjmů na hlavu na příjmech žen. Přestože u žen jde o definičně autonomní veličiny (což neplatí u mužů, do jejichž čistých příjmů zpravidla vstupují přídatky na děti), objevuje se zde v podstatě jednoduchá lineární závislost (Spearmanův koeficient činí 0,381). To je však dáno za prvé velkou koncentrovaností příjmů žen, v nichž se slévají vjedno různé typy rodinných situací, a za druhé zprostředkovaným vlivem vzdělání a profesionálního zařazení, které na jedné straně pozitivně ovlivňuje výši příjmu a na druhé straně snižuje zátěž rodinného složení (menší počet dětí).

O tom, že vazba mezi individuálními a rodinnými příjmy není jednoduchá, svědčí i porovnání dat za ČSR a SSR. Vzhledem k vyššímu průměrnému počtu dětí na Slovensku bychom mohli předpokládat, že závislost příjmů na hlavu na individuálních příjmech zde bude slabší. Ve skutečnosti je tomu naopak, a to v souboru mužů i v souboru žen. Vysvětlení můžeme hledat v tom, že vyšší průměrný počet dětí (podle Mikrocensu 1973 bylo v průměrné domácnosti ČSR 0,78 a v SSR 1,12 dítěte) zahrnuje i větší diferenciaci, determinovanou zčásti stejnými faktory,

jaké ovlivňují diferenciaci pracovních příjmů — tak vzniká zprostředkováná vazba, posilující závislost příjmů na hlavu na individuálních příjmech.

Otázka souvislosti mezi individuálními a rodinnými příjmy nebyla doposud dostatečně analyzována. Proto ani z našich zjištění není možné činit nějaké jednoznačné závěry. Celkově můžeme na základě uvedených dat říci, že závislost příjmů na hlavu na individuálních příjmech je natolik silně podmíněná složením rodiny, že se z ní téměř úplně vytrácí lineární vazba — Spearmanův koeficient pořadové korelace dosahuje pro celý soubor pouze hodnoty 0,133.

Uvedená data se ovšem vztahují k jedinému období a nemáme údaje, které by umožnily jejich porovnání do minulosti, zjištění probíhajících trendů. Jako pomocný nástroj zde můžeme využít ukazatele příjmu na hlavu v domácnostech s různým počtem dětí, který je běžně propočítáván ve všech mikrocensových šetřeních. Podle těchto dat se příjmové difference mezi domácnostmi bezdětnými a s různým počtem dětí v letech 1958—1973 o něco zmírnily.¹⁰ Vzhledem ke stabilitě relativních diferencí mezd můžeme na základě toho předpokládat, že vazba mezi individuálními a rodinnými příjmy se v dlouhodobém vývoji nezměnila, nanejvýš se o něco málo posílila. Na jedné straně zde zřejmě zapůsobila homogenizace z hlediska zapojení žen, na druhé straně významně přispěly rostoucí příjmy ze společenských fondů, tlumící rozdíly způsobené různým počtem dětí.

5. Mezinárodní srovnání příjmových diferencí

Mezinárodní komparace mají značnou informativní hodnotu, pokud se v nich ovšem nepřihlíží jen k metodické srovnatelnosti použitých indikátorů, ale k celému kontextu společenských významů a souvislosti komparovaného jevu. Datová báze mezinárodních srovnání je ale značně limitovaná, a to i pokud jde o charakteristiky mzdové a příjmové diferenciace — jen zřídka se v běžných statistických pramenech setkáváme s údaji, které by umožňovaly příslušné výpočty relativních diferencí.

Obsahově zatím největší komparativní studie v oblasti mzdové a příjmové diferenciace byla v roce 1966 vypracována pracovníky sekretariátu *Evropské hospodářské komise* v Ženevě. Byl v ní zachycen poválečný vývoj v této oblasti a podrobněji analyzován stav na počátku šedesátých let, a to v kapitalistických i socialistických zemích Evropy. Zjištěná data ukazují mj. zásadní rozdíly, odlišující nejen příjmovou, ale i samotnou mzdovou diferenciaci v obou společenských systémech. V rámci socialistických zemí se pak mzdová i příjmová disperze v Československu ukazuje v podstatě jako nejmenší. Porovnejme alespoň kvartilové relace $\left(\frac{Q_3}{Q_1} \cdot 100\right)$ mzdové diferenciace zjištěné v různých zemích: Velká Británie (1964) 2,04, Francie (1962) 1,97, NSR (1964) 1,76; PLR (1962) 1,82, MLR (1959) 1,67, ČSSR (1959) 1,62, NDR (1959) 1,60. Jestliže „střední část“ mzdové distribuce, kterou

¹⁰ Příslušné údaje pro dělnické a zaměstnanecké v „příjmů na hlavu v bezdětných domácnostech“:

domácnosti jsou následující (příjmy na hlavu

	1	2	3	4	5 a více dětí
Domácnosti dělníků:					
1958	73,9	59,7	50,5	43,0	37,6
1973	76,7	64,1	55,5	48,0	38,9
Domácnosti zaměstnanců:					
1958	76,3	62,3	51,3	45,0	39,7
1973	76,3	63,8	54,4	47,6	37,2

Tabulka 6. Příjmová diferenciacie v ČSSR a PLR*)

Ukazatel	Mzdy				Příjmy na hlavu	
	ČSSR		PLR		ČSSR	PLR
	1959	1970	1960	1970	1970	1970
$\frac{Q_3 - Q_1}{M(x)} \cdot 100$	48,0	47,9	59,7	60,7	49,1	53,0
$\frac{D_9 - D_1}{M(x)} \cdot 100$	91,9	92,1	122,1	123,2	99,0	104,4
$\frac{Q_3}{Q_1} \cdot 100$	161,7	161,7	179,9	182,0	163,1	169,0
$\frac{D_9}{D_1} \cdot 100$	247,8	245,6	315,4	323,0	264,9	282,6

Prameny: Šetření pracovníků podle výše mzdy v květnu 1959 a 1970, Mikrocensus 1970, Kordos 1973 : 59.

*) Ukazatele za příjmy na hlavu jsou v zájmu srovnatelnosti uvedeny pouze za členy dělnických a zaměstnaneckých domácností.

kvartily vymezují, byla v NDR ještě o něco nivelizovanější než v ČSSR, pak porovnání krajních hodnot svědčí o větší diferenciaci v NDR [Incomes 1967, kap. 6 a 9].

Pozdější vývoj v kapitalistických zemích lze odhadnout jen přibližně a s odhlédnutím od rozdílů mezi jednotlivými zeměmi. Celková diferenciacie příjmů je stabilní, popřípadě se mírně zvětšuje, diferenciacie mezd a platů je stabilní, popřípadě se o něco zmenšuje — to jsou obecné teze, které by bylo třeba analyzovat v souvislosti s ekonomickým vývojem a stavem třídního boje v jednotlivých zemích. Jsou to také teze platné v krátkodobém časovém horizontu — z dlouhodobého hlediska platí spíše pozvolná nivelizace příjmů a diferenciacie majetku. Dlouhodobé zmenšování příjmové disperze ukázal na historických datech S. Kuznets [1963] a na mezinárodním porovnání zemí různého stupně průmyslového vývoje F. Paukert [1973] — jeho komparace zahrnuje zatím největší počet zemí, opomíjí však zcela socialistické země.¹¹

Pro ilustraci nedávného vývoje v socialistických zemích uvádíme v tabulce 6 srovnání našich a polských dat, publikovaných v knize J. Kordose [1973].¹² Roz-

díly mezi oběma zeměmi nejsou velké, jsou však patrné.¹³ Větší difference zjišťujeme u pracovních příjmů, menší u příjmů na hlavu — což svědčí o silnějším nivelizujícím vlivu složení rodiny v Polsku. V obou zemích je zřejmá značná stabilita relativních mzdových diferencí, v Polsku byl však za sledované období zaznamenán mírný vzestup nejvýše odměňovaných kategorií.

Rozdíly mzdových a příjmových relací mezi socialistickými zeměmi jsou kvantitativními rozdíly v rámci zásadní kvalitativní podobnosti. Různá diferenciacie a dynamika v této oblasti plyne především z různé míry, v níž probíhají nebo jsou v podstatě ukončovány ty největší přeměny ekonomické a sociální struktury. V zemích, kde probíhaly nebo ještě doznívají rychlé přesuny mezi základními ekonomickými sektory, kde se teprve v nedávné minulosti zformovala početná dělnická třída a socialistická inteligence, se můžeme setkat jak s většími příjmovými diferencemi, tak s dynamikou směřující k vyrovnávání. Naopak v zemích, které nastoupily cestu socialistické výstavby na vyšší úrovni ekonomické vyspělosti, proběhly hlavní změny mzdové a příjmové

¹¹ Právě z tohoto důvodu mohl Paukert poměrně jednoduše prokázat závislost příjmové diferenciacie na úrovni ekonomické vyspělosti, měřené národním důchodem na hlavu. Jsou-li země takto seřazeny, diferenciacie nejprve roste, dosahuje vrcholu u kategorie zemí s důchodem mezi 200 a 300 dolarů na obyvatele (např. Brazílie, Peru, Irák, Filipíny) a pak systematicky klesá, přičemž nejvyšší je v zemích s důchodem nad 2000 dolarů na obyvatele (Dánsko, Švédsko a USA).

¹² O tuto práci, která systematickým způsobem resumuje a rozvíjí statistické a ekonomické metody analýzy mzdové a příjmové diferenciacie, se opíráme nejen pokud jde o empirická data, ale také z metodologického hlediska.

¹³ Pro porovnání můžeme uvést, že např. ve Francii činilo decilové rozpětí v roce 1962 158,2 a v roce 1969 159,0 ‰ mediánu, decilová relace v roce 1962 429,4 a v roce 1969 395,1 [Données sociales 1973].

diferenciace v počátečním období a v současné době se vyznačují jak poměrně malými diferenciemi, tak jejich vysokou relativní stabilitou. Mezi těmito krajními skupinami zemí, z nichž do jedné bychom řadili Bulharsko a Rumunsko a do druhé NDR a Československo, se pohybují zbývající evropské socialistické země. Toto jsou ovšem pouze hypotézy, formulované na základě informací různého typu, které by bylo žádoucí ověřit podrobnějším rozborem příslušných komparativních dat.

6. Závěr

Naznačili jsme alespoň některé rysy vývoje mzdové a příjmové diferenciace v naší společnosti, pokud je k nim možno dojít analýzou dostupných statistických dat. Tím zdaleka nejsou vyčerpány možnosti jejich využití — museli jsme se omezit jen na některé okruhy problémů a i ty dokumentovat pouze některými údaji z bohatého informačního zázemí, které v této oblasti existuje. Avšak ani sebedůkladnější analýza statistických dat neumožňuje poznat mzdovou a příjmovou diferenciaci ve všech jejích podstatných dimenzích a momentech. Zásadním limitem je skutečnost, že data tohoto typu postihují spíše určitý výsledek rozmanitých diferenciačních procesů než tyto procesy samy, než ekonomické a sociální mechanismy, jimiž se diferenciace v této oblasti prosazuje, udržuje a mění. To je již jiný, ještě obtížnější aspekt problému, který není možné analyzovat obecně, ale podle ekonomických sektorů, v rámci různých sociálních prostředí apod.¹⁴

Vezmeme-li nejprve mzdovou diferenciaci v jejím ekonomickém významu, objevují se tři autonomní kritéria její velikosti: 1. relace demografických a kvalifikačních faktorů — analýza závislosti ukázala, že diferenciace je natolik malá, že demografické dimenze vystupují jako rozhodující a zatlačují do pozadí difference ekonomického a kvalifikačního typu; 2. vazba diferenciace individuálních a rodinných příjmů — bylo zjištěno, že ve svém celku a z hlediska lineární závislosti není úroveň příjmů na hlavu výrazněji deter-

minována úrovní individuálních příjmů, což opět svědčí o poměrně malé diferenciaci; 3. mezinárodní porovnání, z něhož Československo vychází jako země s poměrně nejmenší příjmovou diferenciací, řadí se do čela kontinua socialistických zemí.

To jsou ovšem informace svědčící pouze o tom, že diferenciace je v naší společnosti malá — nevypovídají o tom, zda je nebo není z ekonomického hlediska dostatečná. Pro takový závěr nemůže analýza statistických dat poskytnout potřebné podklady. Efektivitu z ekonomického hlediska je třeba zkoumat v rovině mechanismů, přičemž určitým vnějším kritériem v rovině výsledné diferenciace může být to, zda vedle společensky regulované příjmové diferenciace nevzniká sekundární, nekontrolovaná redistribuce příjmů, působící na prohloubení konečných rozdílů.

Bezprostřední přínos analýzy statistických dat o mzdách a příjmech není podle našeho názoru ekonomického, ale sociologického charakteru. Analýza ukazuje dynamiku příjmových relací různým způsobem vymezených kategorií ekonomicky aktivní a celé populace. Ukazuje však také dynamiku relací různých příjmových zdrojů, specifický pohyb absolutních a relativních rozdílů, měnící se vazbu diferencí v individuálních a rodinných příjmech, průmět rozdílů v pracovních příjmech do rozdílů v koupěschopnosti. Na tomto základě a s významnou pomocí sociální psychologie je pak možné studovat řadu dalších problémů, jako je objektivní a subjektivní váha diferencí různého rozsahu a různého typu, inertnost sociálního prostředí tlumící očekávaný dopad určitých mzdových opatření apod.¹⁵ V tomto zpracování pak mohou informace získané analýzou statistických dat zpětně vstoupit do ekonomického rozboru a rozhodování jako jeho integrální součást a nutné prověření v mnohém dosud intuitivních východisek.

V dosavadním vývoji mzdové a příjmové diferenciace proběhly v naší společnosti změny zásadního charakteru a dosahu. V diferenciaci pracovních příjmů proběhlo vyrovnání mezi státním a družstevním so-

¹⁴ K ekonomickým problémům mzdové politiky viz např. Brčák - Brydlová 1973.

¹⁵ Některé závažné skutečnosti z oblasti subjek-

tivního významu odměňování ukazuje A. Jurovský [1971].

cialistickým sektorem, mezi průmyslem a zemědělstvím; v rámci stability celkových relací dochází k pozvolnému přesunu mezi demografickými a kvalifikačními faktory mzdové diferenciace — což je trend, který je třeba i nadále prosazovat. V oblasti rodinných příjmů došlo k radikálnímu stažení relativních diferencí příjmu na hlavu na úroveň rozpětí mzdové diferenciace.

Mzdová a příjmová diferenciace je v naší společnosti ve své podstatě vykrystalizovaná. Další očekávanou změnou, která již byla založena v přijatých opatřeních, je ztlumení rozdílů mezi pracovními příjmy a důchody. Pokud jde o diferenciaci příjmů na hlavu, změny ve složení domácnosti již zřejmě nebudou působit na její zmenšování — naopak, s rychlým růstem počtu dětí v mladých rodinách může dojít k růstu diferenciace a k oslabení vazby mezi individuálními a rodinnými příjmy.

Pro ekonomické a sociální plánování je rovněž důležitá skutečnost, že za stabilitou relativních diferencí se skrývá zvětšování absolutních rozdílů, dané růstem příjmového průměru.¹⁶ Příjmová diferenciace je na jedné straně zahrnuta do systému ekonomických požadavků, na druhé straně se tvoří v souladu se sociálními postuláty socialistické společnosti.¹⁷ Zvětšování absolutních rozdílů, spolu s přesuny směrem ke zvýraznění ekonomicky efektivních diferenciačních dimenzí, umožňuje posilovat význam diferenciace v podmínkách její relativní stability. Zároveň je třeba počítat s mnohostrannými důsledky zvětšujících se rozdílů v koupěschopnosti jak v ekonomické, tak v sociální oblasti.

Literatura

- Beneš, M.: *Charakteristika mzdového vývoje ČSSR*. Informátor ČSVÚPSV 1974, č. 2.
Brčák, J. - Brýdlová, H.: *Aktuální otázky odměňování práce*. Praha, Horizont 1973.
Hron, J.: *Změny v oblasti mezd v období 1945–1953*. Výzkumná publikace Ekonomického ústavu ČSAV, Praha 1968.

Incomes in Postwar Europe: A Study of Policies, Growth and Distribution. Geneva, United Nations 1967.

Jurovský, A.: *Spokojnosť s pracou a jej činitele*. Stúdie ČSVÚP, Bratislava 1971.

Kordos, J.: *Metody analizy i prognozowania rozkładów płac i dochodów ludności*. Warszawa, PWE 1973.

Kuznets, S.: *Quantitative aspects of the economic growth of nations: VIII. Distribution of incomes by size*. Economic Development and Cultural Change, Chicago 1963.

Paukert, F.: *La répartition du revenu à différents niveaux de développement: Quelques aspects concrets*. Revue internationale du travail 1973, č. 2–3.

Statistické materiály

Mikrocensy 1958, 1965, 1970, 1973 — pramenové publikace SSÚ a FSÚ.

Statistické ročenky 1960–1975.

Setřeni pracovníků podle výše mzdy 1959 až 1975.

Zpráva FSÚ o vývoji národního hospodářství a plnění plánu v ČSSR v r. 1975.

Резюме

Вечерник И.: Динамика расслоения доходов в Чехословакии

В расслоении доходов в Чехословакии произошло несколько коренных изменений. Основные изменения в отношении зарплат произошли в период до 1955 г. Систематический рост заработной платы привел затем к увеличению абсолютных различий, а постоянство основных отношений скрывало постепенные сдвиги в соотношениях зарплат между демографическими и квалификационными группами (таб. 1, 2). Что касается прочих доходов населения, то мы наблюдаем выравнивание оплаты труда в государственном и кооперативном секторе и некоторое отставание роста пенсий за ростом оплаты труда (фиг. 1).

Социально-экономическое развитие привело к значительному уменьшению различий в доходах на душу населения как в результате выравнивания индивидуальных доходов, так и в результате гомогенизации состава семей с точки зрения соотношения между экономически активными членами и иждивенцами (таб. 3, 4, фиг. 2). Анализ данных показывает, что связь между индивидуальными и семейными доходами слаба, так как решающую роль играет структура семей — влияние количества детей объясняет 39% всех различий в доходах на душу населения (таб. 5).

¹⁶ Vyjdeme-li z růstu průměrné mzdy, uvedené ve Směrnici hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR v letech 1976–1980, a z předpokladu stability relativních diferencí, zvýší se kvartilový rozdíl z 1063 Kčs v roce 1975 na 1245 Kčs v roce 1980 a rozdíl krajních decilů z 2046 na 2332 Kčs.

¹⁷ Tato dvojí reference příjmové diferenciace

byla znovu potvrzena v uvedené Směrnici, kde se v oblasti životní úrovně stanoví: „posilovat význam a vliv odměňování za práci v rozvoji životní úrovně jako základního principu rozdělování v socialistické společnosti; zároveň zabezpečovat růst životní úrovně osob, které se nemohou účastnit pracovního procesu“.

В международном сравнении Чехословакия оказывается страной с наименьшим расслоением доходов (таб. 6). По всем показателям различия в доходах невелики, однако из этого не вытекает, что они экономически недостаточны. Увеличение абсолютных различий при одновременном акцентировании экономически эффективных путей расслоения доходов, позволяет повышать значение расслоения в доходах при сохранении основных соотношений, что отвечает социальным требованиям социалистического общества.

Summary

Večerník J.: Income Differentiation Dynamics in Czechoslovakia

Up to the present, a number of fundamental changes have taken place in the development of income differentiation in Czechoslovakia. In the area of wage differentiation, the most essential changes in relations occurred until 1955; yet the systematic growth of wages led to an increase in the absolute wage differences, and the stability of the main relations covered up gradual shifts among demographic and qualification factors (Tables 1, 2). As concerns other forms of individual incomes, a levelling of working remunerations in the state and the cooperative sector took

place; simultaneously, however, the growth of revenues was lagging behind the development of working incomes (Graph 1).

The socioeconomic development led to a marked reduction of the differences in income per capita, i.e. on the basis of the levelling of individual incomes on the one hand, and, on the other hand, on the basis of homogenization in the structure of the household from the aspect of its economically active and dependent members (Tables 3, 4, Graph 2). The data analysis reveals only a weak interrelation between individual and family incomes, since the structure of the household figures as a decisive mediating factor — the influence of the number of children accounts for a 39% variance of incomes per capita (Table 5).

In international comparison, Czechoslovakia figures as a country with the least income dispersion (Table 6). From all points of view, the income differentiation appears to be small; it does not follow, however, that it is economically insufficient. Hand in hand with the shifts in favour of economically effective dimensions, the growth of absolute differences makes it possible to enhance the importance of income differentiation under the conditions of its relative stability, and hence also in harmony with the social postulates of socialist society.

JANA VÍTEČKOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Výzkum časových rozpočtů jako nástroj sociální analýzy

Technika časových rozpočtů jako nástroj sociální analýzy byla vyvinuta na půdě socialistického společenského zřízení na základě potřeb plánovacích a řídicích orgánů v SSSR. Již v prosinci 1922 zahájil Ústřední statistický úřad SSSR pod vedením S. G. Strumilina sérii výzkumů časových rozpočtů rodin dělníků, zaměstnanců a kolchozníků, které ve spojení s údaji o struktuře peněžních příjmů a vydání zachycovaly důsledky hlubokých revolučních přeměn sovětské společnosti v prvních letech socialistické výstavby a poskytovaly cenné údaje pro řešení řady praktických úkolů plánovitěho řízení národního hospodářství [Strumilin 1957 : 209]. V průběhu dvacátých a třicátých let byla technika výzkumu časových rozpočtů v SSSR opakovaně využívána a dále propracovávána. Nová fáze intenzivního zájmu sovětských ekonomů, statistiků a sociologů o problémy „bjudžetov vremeni“ začala ve druhé polovině padesátých let a jen v letech 1958 až 1965 bylo získáno a analyzováno asi 150 000 denních časových záznamů. V současné době se studiem časových rozpočtů zabývá v Sovětském svazu mnoho vědeckovýzkumných institucí s velmi obsáhlou publikační činností, přinášející řadu cen-

ných tvůrčích podnětů pro rozvoj a zefektivnění techniky samé i společenského využití jejích výsledků.¹ Podobná situace je i v řadě dalších socialistických zemí, zejména v Polsku, Maďarsku, NDR a Bulharsku, kde jsou časové rozpočty obyvatelstva jedním ze základních informačních zdrojů ve výzkumech využití volného času, formování socialistické osobnosti a socialistického způsobu života.²

Do metodologie buržoazní sociologie byla tato technika přenesena ve třicátých letech P. Sorokinem a podobně jako jiné techniky sběru a analýzy sociálních informací, jejichž vznik spadá do období mezi dvěma válkami, dočkala se masového rozšíření až po roce 1945, mimo jiné také zásluhou zdokonalování třídící a výpočetní techniky, jejíž aplikace je vzhledem k velkému informačnímu obsahu časových rozpočtů nutnou podmínkou jejich efektivního zpracování.³

V československé výzkumné praxi byla v šedesátých letech technika časových rozpočtů použita opakovaně ve dvou celostátních šetřeních o využití času, uskutečněných ústředními statistickými orgány v letech 1960–1961 a 1967, dále v řadě specifických dílčích výzkumů a zejména pak

¹ Významným přínosem „sovětské školy“ je především její orientace na řešení aktuálních sociálních a ekonomických problémů (projevuje se např. ve značném důrazu na výzkum využití pracovní doby), stejně tak jako podnětné teoreticko-metodologické úvahy, které vycházejí z marxisticko-leninského pojetí vývoje společnosti a vymezují místo techniky v poznávacím aparátu společenských věd, zabývají se klasifikačními schématy lidských činností a zasazují problematiku časového popisu činností do kontextu výzkumu utváření socialistické osobnosti a socialistického způsobu života. Rady úspěchů bylo dosaženo i rozpracováním kvantifikačních postupů směřujících k intenzivnějšímu využití informací obsažených v časových rozpočtech.

² Ve většině socialistických zemí jsou časové rozpočty považovány za nedílnou součást sociálních indikátorů sledovaných pravidelně statistickými orgány. V Maďarsku byl např. již v roce 1963 poprvé zkoumán časový rozpočet v rámci mikrocenzu u 12 000 osob [Szalai 1968b : 247]. V Bulharsku uskutečnil Ústřední statistický úřad

v letech 1970/1971 celoroční reprezentativní výzkum časových rozpočtů bulharské populace starší 6 let, v němž bylo získáno asi 17 000 denních záznamů [Bjudžet 1973]. Podobná situace je i v ostatních socialistických zemích.

³ V letech 1960–1961 uskutečnil jeden japonský výzkumný ústav rozhlasu a televize šetření, obsahující 170 000 denních záznamů [Szalai 1968b : 246]. V polovině šedesátých let byl pod vedením A. Szalaje a pod patronací UNESCO uskutečněn první mezinárodní srovnávací výzkum časových rozpočtů, jehož se zúčastnilo 12 zemí včetně ČSSR a v němž bylo jednotnou metodikou zpracováno celkem 30 000 denních záznamů [The Use 1972]. Přes výhrady k některým teoretickým a ideologickým deformacím obsaženým ve výzkumném schématu a projevujícím se v neadekvátní interpretaci části výsledků některými autory publikovaného závěrečného sborníku [Filipec, Filipcová 1974], znamenal tento výzkum nepochybně další krok vpřed směrem ke zjemňování, intenzifikaci a standardizaci této techniky.

v rámci komplexního sociologického výzkumu města Ostravy v roce 1968 [Filipcová B. a kol. 1970]; na rozhraní šedesátých a sedmdesátých let byly zkoumány časové rozpočty slovenské populace.⁴ Problémem však je, že československé výzkumy časových rozpočtů se často obtížně vyrovnávaly s řadou metodologických problémů i s technickými otázkami strojového zpracování a dosáhly většinou jen elementární úrovně interpretace a prezentace výsledků.⁵ Svůj podíl na tom má nepochybně i to, že technice časových rozpočtů nevěnovala dostatečnou pozornost ani sociologická metodologická literatura. Pokus o shrnutí některých poznatků může být proto jen dílčím krokem na cestě ke zvýšení informovanosti o poznávacích možnostech i mezích techniky výzkumu časových rozpočtů, k hlubšímu ovládnutí této techniky a jejímu účelnému širšímu využívání ve výzkumné praxi.

Předmět zájmu — lidská činnost v čase

Technika časových rozpočtů zaznamenává a analyzuje každodenní činnost lidí pomocí výchozí nezávisle proměnné — času. A právě toto propojení činnosti a času vymezuje její specifické místo a význam v sociální analýze. Uvědomělá a cílevědomá lidská aktivita, která je zdrojem všech materiálních i duchovních hodnot společnosti a nástrojem její reprodukce i vývojové dynamiky, je ústředním předmětem, osou zájmu všech společenských věd, sledujících podmínky, průběh i výsledky různých činností jednotlivců, skupin, tříd i velkých společenských seskupení z nejrozličnějších hledisek. V této mnohotvárné paletě přístupů je specifické místo techniky časových rozpočtů určeno zaměřením na činnost v jejich vazbě na konkrétního individuálního nositele, v konkrétní časové a situační určenosti, ve vzájemné návaznosti a komplexnosti odpovídající analyzovanému časovému intervalu.

Sociálně historickým předpokladem vzniku a rozšíření této techniky poznání so-

ciální skutečnosti je relativně vysoký stupeň časové organizace lidského života a jistá standardizace vzorců rozložení činností v čase. Význam času jako organizujícího a koordinujícího činitele vzrůstal s rozvojem dělby práce a složitosti sociálních kontaktů, zejména pak s definitivním odtržením místa pracoviště od místa bydliště, jež s sebou přinesl raný kapitalismus. Sféra práce, pracovního režimu, intenzity využití pracovní doby byla také po dlouhou dobu hlavní sférou života podléhající časové kontrole.

Teprve první socialistická společnost, pro niž pracující není pouhou pracovní silou, ale hodnotou „o sobě“, se ve snaze najít a uvolnit časové rezervy pro obohacení činností a rozvoj lidské osobnosti, začala zabývat časovými aspekty celého komplexu lidského života. Předmětem zájmu se postupně staly různé otázky pracovní a mimopracovní doby, vývoje ve sféře domácích prací, otázky rozvoje dopravy, služeb a jejich důsledků pro každodenní činnost lidí a zejména pak otázky rozšiřování a účelnějšího využívání volného času.

Právě v socialistických zemích, v podmínkách plánovitého a cílevědomého celospolečenského řízení jsou také vytvořeny nejprůběhovější předpoklady pro využití poznávacího přínosu časového popisu činnosti. Realizace cílů socialistické společnosti při tvorbě podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti, uspokojování a utváření jejich potřeb a zájmů, upevňování prvků socialistického způsobu života se nemůže obejít bez znalosti reálného stavu a vývoje způsobu života. Pohled optikou každodenních činností lidí, tak jak ho přinášejí výzkumy časových rozpočtů, představuje sice jen jednu rovinu životního způsobu společnosti, tříd, vrstev a sociálních skupin, zato však rovinu velmi významnou, protože je reálným, konkrétním výsledkem konfrontace objektivních společenských a individuálních životních podmínek i vlastností osobnosti, kulturních tradic, mechanismů sociální kontroly aj.

⁴ Z provedených výzkumů vzpomeňme alespoň výzkum K. Rychtaříka v armádě [Rychtařík 1968], výzkum v Olomouci uskutečněný v rámci mezinárodního komparativního výzkumu v roce 1965 [The Use 1972]. Výzkumy na Slovensku organizoval Výzkumný ústav kultúry a verejnej mienky v Bratislave pod vedením V. Fábryho,

zkoumána byla postupně populace malých měst a venkova [Fábry 1970; 1972].

⁵ Rozpor mezi relativně značnou pracností a nákladností a malým poznávacím přínosem vedl k oslabení zájmu o tuto techniku a k tomu, že Československo zaostává v jejím rozvoji a využití za ostatními socialistickými zeměmi.

Řetězec změn v podmínkách života a stimulů ze sféry potřeb musí být završen v proměnách každodenních životních činností. Indikátory struktury a změn lidských činností tvoří proto také nejvýznamnější součást soustavy sociálních indikátorů způsobů života.

Výhody a nevýhody času jako míry činnosti

Technika časových rozpočtů využívá skutečnosti, že nástrojem koordinace, organizace společenského života je fyzikální (mechanický) čas, s konstantní základní časovou jednotkou, zasazený do širšího rámce přírodních rytmů, ale relativně na nich nezávislý, který je jednotně sdílený a jednotně měřitelný a může proto také vystupovat ve funkci univerzální míry činností. Uspořádanost chování jednotlivců, sociálních skupin i celé společnosti podle časové osy umožňuje popis sociální skutečnosti a jejího pohybu pomocí časových atributů.

Využití časové situovanosti a časové uspořádanosti jako míry činnosti přináší současně výhody i nevýhody, vyplývající ze skutečnosti, že podstatou tohoto měření je zobrazení složitého, mnohodimenzionálního, kontinuálního a vzájemně se prolínajícího toku lidských činností na jednodimenzionální intervalovou proměnnou. Výhodou je univerzálnost tohoto zobrazení, možnost aplikovat je vůči různě složitým a navzájem značně odlišným formám sociálního pohybu, i skutečnost, že sama nepřetržitost zobrazující proměnné přímo vyžaduje zachycení aktivit v jejich úplnosti a vzájemné návaznosti či prolínání. Soustava časových jednotek umožňuje přistupovat ke skutečnosti s různou citlivostí v závislosti na cíli výzkumu a hloubce jeho zpracovanosti. Největší výhodou však je, že uspořádání aktivit podle časové osy vede převážně ke kardinálním znakům, které umožňují široké využití nejrozumnějších kvantitativních analytických a testovacích postupů.

Nevýhodou časového popisu chování je především skutečnost, že mnohodimenzionalita chování není jednou časovou dimenzí plně zastupitelná.⁶ Teoreticky lze rozsah výzkumem zachycovaných dimenzí značně rozšiřovat; prakticky je však počet dimenzí činností, které lze ve výzkumu časových rozpočtů definovat, operacionalizovat, měřit a analyzovat, velmi omezen jednak neadekvátní mírou našeho výchozího poznání, jednak omezenými materiálními prostředky, protože se zavedením každé další průvodní dimenze činnosti pracnost výzkumu mnohonásobně vzrůstá.

Přitom ani základní výchozí vlastnost, o níž se opírá kvantifikace i další znaky, tj. charakter, obsah činnosti, nemůže být ve výzkumu vzhledem k velké kvalitativní, obsahové rozrůzněnosti lidských činností postižena s dostatečnou jemností. Obsahové určení je potlačeno na úkor relativní exaktnosti kvantifikace, přehlednosti klasifikace a náročnosti třídění.⁷

Druhým problémem, který komplikuje časově činnostní popis chování, je jeho potencionální i skutečná polyfunkčnost. Jevoově podobná činnost může v různých kontextech plnit různé funkce, popřípadě několik funkcí najednou — při měnění se vzájemné prioritě — a to i ve vztahu k jednomu uvažovanému referenčnímu systému. Tato funkční složitost a proměnlivost nemůže být v šetřeních hromadného typu většinou respektována, je možno vzít v úvahu pouze jevovou stránku činnosti a její převažující funkční interpretaci.

Třetím problémem času jako míry činnosti je jeho indiferentnost vůči efektu, produktu či prožitku, který je výsledkem této činnosti, i vůči její intenzitě. Při hodnocení pracovního procesu považujeme za samozřejmé, že rozhodující není vynaložený čas, ale produkt, časová produktivita práce a intenzita vynaložení fyzických a psychických sil. Méně často si však uvě-

⁶ Chování představuje nepřetržitý řetězec vzájemně se prolínajících činností, které mají určitý obsah a význam, vedou k určitému efektu, plní určité funkce ve vztahu ke svému nositeli a k jeho sociálnímu prostředí. Za jejich jevovou podobou jsou skryty složité duševní procesy motivační, prožitkové i hodnotící. Chování probíhá v určité konkrétní situaci, mnohonásobně, přímo i zprostředkovaně podmíněné předcházející činností, chováním jiných lidí, působením objektiv-

ních podmínek i schopností člověka využít objektivně se otevírající možnosti. Lidská činnost je charakterizována místně, sociálním prostředím, užitými nástroji, zprostředkovanými či vytvořenými hodnotami aj.

⁷ Zejména naléhavě si uvědomujeme tuto obsahovou „prázdnotu“ u těch typů činností, u nichž bez znalosti obsahu nelze soudit o jejich funkcích — např. u aktivit kulturní participace, ale i společenského styku, veřejné činnosti apod.

domujeme, že analogické vztahy platí i v mimopracovních činnostech; ani pro ně není rozhodující vynaložený čas, ale jejich výsledek — výrobek, služba, uspokojená potřeba, prožitek, relaxace ap. Množství času vynaloženého na určitou činnost je, jak ukazují zkušenosti i výsledky výzkumů, funkcí nejen času objektivně (vzhledem k situačnímu kontextu, podmínkám ap.) nutného, ale i funkcí časového prostoru, který má člověk k dispozici, funkcí tlaku konkurenčních alternativ jeho využití a řady dalších vlivů. Časové náklady, jimiž je možno dosáhnout stejného či alespoň srovnatelného efektu činnosti, jsou proměnlivé, zejména ve své ne-nutné složce. Mezi časovou mírou činnosti a jejím efektem není přímá závislost a všechny dedukce tohoto typu, k nimž se běžně ve výzkumné práci uchylujeme, protože přímé měření efektu složitého, mnohostranného lidského chování není empiricky možné, jsou zatíženy větší či menší dávkou apriorismu.⁸

Zdůrazněním této neschopnosti časové proměnné reagovat na intenzitní faktory a nutnosti abstrahovat od řady podstatných dimenzí chování i od velké části kontextuálních vazeb nepopíráme význam a užitečnost techniky časových rozpočtů jako jedné ze součástí sociologického empirického instrumentáře. Upozorňujeme pouze na to, že ji — ostatně jako žádný jiný poznávací instrument — nelze fetišizovat. Jejím přínosem je především schopnost popisovat chování společenských skupin, i když jen v základních konturách, zato však s postižením jeho struktury, vzájemné vázanosti a podmíněnosti jednotlivých činností.

Základní pojetí a varianty techniky časových rozpočtů

Československá literatura zabývající se časovými dimenzemi chování používala

pro označení předmětu svého zájmu i výzkumné techniky nejednotnou terminologii. Ústřední statistické orgány zpracovávaly „šetření o využití času“, v dalších studiích byl preferován výraz „časový snímek“, jiní autoři se řešení terminologického problému vyhýbali. Aniž bychom přeceňovali meritorní význam sjednocování terminologie, doporučujeme — s ohledem na vzácně jednotnou terminologickou uzanci v mnoha světových jazycích⁹ — používat výraz „časový rozpočet“, který sémanticky nejpřesněji odpovídá mezinárodnímu názvosloví. Navržená terminologická konvence by také přispěla k odstranění nedorozumění v překladové literatuře.¹⁰

Pojmem časový rozpočet se obvykle rozumí, alespoň v literatuře navazující na tradice ekonomického a národohospodářského výzkumu, distribuce a využití celého nebo části časového fondu, či jinými slovy „kvantitativní informace o množství času vynaloženého určitými skupinami lidí na různé činnosti a o distribuci jejich času mezi různé možné druhy činností za určitý časový interval, sloužící jako časový referenční rámec rozpočtu [Szalai, 1968a : 246]. S postupným zjemňováním a propracováváním této techniky pro potřeby intenzivnější sociální analýzy se však její konkrétní aplikace značně proměňují a účelnější se proto zdá být rozšířit rozsah pojmu časový rozpočet na všechny výzkumy, které se zabývají časovými proměnnými lidských aktivit (situovaných do rámce určitého životního cyklu nebo období), systematicky je zaznamenávají a podrobují kvantitativní analýze [Szalai 1968b : 243]. Spíše jde tedy o strategii přístupu k sociální skutečnosti, či přesněji řečeno, k jedné její části — sociálním činnostem, jejímž jádrem je časové určení činnosti a která může v praxi nabýt řady variant v závislosti na tom, jak jsou řešeny jednotlivé fáze poznávacího procesu.

⁸ Problém efektu činnosti vyvstává zejména v úvahách o racionalizaci sféry tzv. nutných činností pracovní doby. Jejichž časová spotřeba jde zčásti také na úkor nedostatečné racionalizace domácích prací, nevyužitých společenských možností, na úkor návyků, tradic, předsudků ap. Bezprostřední závěry na základě zjištěného objemu vynaloženého času — např. o ekonomické či sociální deprivaci některých skupin obyvatelstva či o společensky nutném objemu dodatečné práce — jsou bez znalosti této sekundární časové zátěže značně zjednodušené.

⁹ Pro označení této techniky se používá v ruštině termín „bjudžet vremeni“, v polštině „budzet

czasu“, v bulharštině „bjudžet na vremeto“, v němčině „Zeitbudget“, v angličtině „time-budget“, ve francouzštině „budget-temps“.

¹⁰ Sovětskí autoři např. používají dva termíny „bjudžet“ a „balans“ času, které se významově liší: časový rozpočet je vztahován k distribuci časového fondu jednotlivce, sociální skupiny, třídy, časová bilance k distribuci celého časového fondu určitého sociálního celku [Bolgov 1973 : 28; The Use 1972: 4429–4440]. Také v bulharské literatuře je v podobném významu používán termín „agregovaný časový rozpočet“. Adekvátní český překlad těchto pojmů by byl bez použití termínu „rozpočet“ velmi obtížný.

a) Rozsah studovaných vlastností činnosti

Je-li cílem výzkumu zachycení základních globálních struktur lidských aktivit, musí se výzkum zaměřit na ucelený popis každodenního chování ve všech jeho základních formách. Lze ovšem konstruovat výzkum pouze některých specifických druhů činností (např. rekreačních aktivit, domácích prací, poslechu rozhlasu a televize ap.). Výhodou je možnost prohloubení intenzity záberu, nevýhodou ztráta širšího kontextu chování. V současné empirické praxi je tato varianta spíše ojedinělá; její efekt by se mohl projevit jen na bázi relativně prozkoumané základní struktury distribuce časového fondu.

Druhým významným úkolem přípravné fáze je řešení problému souslednosti některých druhů činností. V řadě výzkumů, zejména v prvním období rozvoje této techniky, byly zachycovány pouze hlavní, neboli primární aktivity (činnosti, které musí být vykonány, které jsou určující). S tímto řešením, jehož výhodou je především relativní snadnost získání potřebných informací a podstatné zjednodušení zpracování, je však spojeno několik problémů. Struktura primárních aktivit představuje pouze hrubou organizaci dne a značně deformuje obraz o množství času věnovaného některým typům činností, které mohou být snadno vykonávány jako činnosti sekundární.¹¹ V řadě případů je dokonce obtížné rozhodnout, která z aktivit je primární (což platí zejména pro mnohé relaxační aktivity volného času). Na druhé straně je zachycování paralelních aktivit ve výzkumu velmi obtížné a jeho spolehlivost značně závisí na kvalitě tazatelské sítě.

Z dalších průvodních vlastností charakterizujících chování zkoumaných osob bývají nejčastěji analyzovány jeho lokalizace místní (např. situovanost na pracovišti, v bytě a jeho okolí, dopravním prostředku, rekreační oblasti ap.) a jeho charakteristika sociálně interakční (přítomnost partnera, dětí, příbuzných, spolupracovníků, izolace ap.), tj. dvě univerzální jevy

stránky činnosti, které jsou relativně snadno operacionalizovatelné a vybavitelné (v procesu vybavování a kontroly úplnosti záznamu navíc poskytují užitečné verifikační informace).

V zásadě neexistují překážky, které by vylučovaly zachycení některých dalších, méně univerzálních dimenzí či vlastností aktivit (jako je např. přesnější charakteristika obsahu, produktu činnosti, vynakládání finančních prostředků, využívání předmětů dlouhodobé spotřeby), stejně tak jako vlastností charakterizujících subjektivní rovinu motivací a prožitků (např. uvědomovaná míra nutnosti a svobodné volby, stupeň jejich uspokojení ap.). Základní omezení počtu studovaných vlastností činností je dáno tím, že zavedení každé další dimenze podstatně zvyšuje nároky na respondenta i časovou a finanční nákladnost strojového zpracování, zvláště u velkých reprezentativních souborů.

b) Charakter zkoumané populace a výběrová technika

Základním údajem, který je získáván technikou časových rozpočtů, je průměrná distribuce časového fondu určité sociální skupiny. Vzhledem k velkým diferencím ve způsobu života a tím i ve struktuře časového fondu ekonomicky aktivní a neaktivní populace a mužů a žen je rozčlenění souboru podle pohlaví a ekonomické aktivity v každém výzkumu téměř obligatorní; trojstupňové třídění je ve skutečnosti základním třídícím stupněm. Pokus proniknout hlouběji do soustavy determinujících vlivů vyžaduje třídění čtvrtého a vyššího stupně, což zvyšuje nároky na rozsah zkoumaného souboru (pokud nepřijmeme omezení již ve volbě základního souboru např. pouze na ekonomicky aktivní populaci ap.). Naproti tomu vyžaduje-li výzkumný cíl kalkulaci souhrnné nebo průměrné struktury časového fondu za určitou přirozenou sociální jednotku (např. vymezenou územně), není toto apriorní zúžení zkoumané populace možné. Problémem při zajištění reprezen-

¹¹ Ve struktuře primárních činností je podhodnocen zejména podíl poslechu rozhlasu (částečně také televize), který je průvodcem domácích prací a některých aktivit volného času (tímto problémem se zabývala Z. Kadlecová ve Studij-

ním oddělení čs. rozhlasu), různých forem verbální komunikace (např. rozhovory s přáteli, s dětmi), odpočinkových nebo vzdělávacích aktivit v době pobytu v dopravních prostředcích ap.

tativnosti souboru se pak stávají relativně málo početné, ale pro sociální analýzu významné části populace s extrémními způsoby distribuce času, které právě pro specifickost svých životních podmínek a malou četnost unikají z dosahu. Univerzální řešení rozporu mezi nároky na velikost, reprezentativnost a zastoupení marginálních skupin ve výzkumném souboru neexistuje, alespoň ne ve výzkumech nepřekračujících velikostí souboru řádově několik tisíc členů; konkrétní varianta bývá obvykle kompromisem mezi poznávacími cíli a možnostmi.

Dalším činitelem modifikujícím podobu výzkumného procesu je volba základní výběrové jednotky. V prvních sovětských výzkumech ve dvacátých letech byla používána jako základní výběrová jednotka rodina.¹² Výběr podle rodinných celků pravděpodobně přináší značné a nepředvídatelné posuny ve věkové, profesionální a vzdělanostní struktuře zejména ženské populace, na druhé straně je však výhodný především tam, kde je možno využít při analýze časových rozpočtů dalších sociálních vlastností rodiny, a to nejen údajů o její velikosti, počtu a stáří dětí, ale i o úrovni její materiální vybavenosti, vzdělání, o struktuře využití rodinných příjmů ap.

Později, s rozvojem hromadných technik sběru dat, se začalo pracovat s jednotlivcem izolovaným od rodinného zázemí. Při tomto výběru zkoumaných jednotek lze snáze dodržet reprezentativnost výběrového souboru. Nevýhodou je odtržení zkoumaného jedince od jeho základních sociálních vazeb, které do značné míry ovlivňují jeho způsob života.

Dostí složitou otázkou konstrukce výzkumného schématu, jejíž teoretické zodpovězení a praktické řešení nemusí být v důsledku intervence vnějších limitujících faktorů v souladu, je volba výběrové techniky. Testy, provedené například v rámci přípravy mezinárodního srovnávacího výzkumu, vyústily v jednoznačnou preferenci náhodného výběru před výběrem záměrným¹³ (náhodný výběr byl například také použit v posledních velkých

výzkumech časových rozpočtů v Bulharsku). Záměrný kvótní výběr nezachycuje populaci zcela reprezentativně a tím do určité míry zkresluje konečné výsledky. Je však podstatně snáze realizovatelný.

c) Volba záznamového intervalu

Rozhodnutím o délce a situovanosti záznamového intervalu se každý výzkumný projekt určitým způsobem vyrovnává s problémem periodicity a rytmičnosti lidského života i s problémem různé frekvence výskytu různých činností. Čím častěji a čím rovnoměrněji se aktivita vyskytuje, tím přesněji bude zachycena časovým záznamem. Aktivita, které jsou soustředěny jen v některých časových obdobích, například některých měsících roku, budou zachyceny nadhodnoceně či podhodnoceně v závislosti na situovanosti záznamového intervalu. Univerzální, optimální, typické časové období, jehož činnosti by mohly plně reprezentovat delší časový úsek života, neexistuje. V praxi bývá proto obvykle situován výzkumný interval tak, aby se maximálně vyhnul sezónním vlivům (pokud nejsou právě tyto extrémní předmětem výzkumu), popřípadě je šetření rozkládáno do dvou či více období ap. Přesná znalost zvoleného záznamového intervalu, jeho specifik i nahodilých interferencí jsou však podmínkou adekvátní interpretace získaných výsledků. Validní popis málofrekventovaných aktivit lze získat pouze kombinací časového snímku, který je vždy relativně krátkodobý, s informacemi z jiného zdroje.

Dalším kritériem, které podstatně ovlivňuje volbu časového intervalu, zejména jeho délky, je předpokládaná hloubka popisu a analýzy činností. Čím hlouběji chceme postihnout vzájemné vazby, vzájemnou podmíněnost či komplementaritu činností, tím delší interval potřebujeme zachytit, abychom získali dostatečně plastický a úplný obraz. Naproti tomu stačí-li nám průměrné údaje o struktuře časového fondu určité sociální skupiny (v jejichž rámci se individuální specifika a nahodilé vlivy kompenzují), můžeme záznamový interval zkrátit.

¹² Také výzkumy československých statistických orgánů pracovaly s rodinnými jednotkami, v nichž byli sledováni všichni dospělí členové.

¹³ V pretestech v rámci mezinárodního kompara-

tivního výzkumu byla např. zjištěna menší dostupnost zaměstnaných žen, žen z malých domácností, osob s maximálními a minimálními příjmy (The Use 1972 : 821).

Čím delší časové období je zaznamenáváno, tím rychleji stoupá pracnost terénní fáze (rostou nároky na kontrolu respondentů i na respondenty samé) i pracnost a nákladnost zpracování, zejména u intenzivnějších způsobů popisu činností s větším počtem sledovaných individuálních i kontextových proměnných.

V praxi bývá nejčastěji volenou délkou záznamového intervalu jeden kalendářní den; nereprezentativnost této časové jednotky bývá kompenzována zvětšením výběrového souboru při rovnoměrném rozložení zaznamenávaných dnů v průběhu týdne. Hlavní předností této délky záznamového intervalu je relativně malá náročnost na respondenta i tazatele, jednodušší zpracování i možnost záznamu bez předběžné přípravy rekonstrukcí předešlého dne.

Ve většině československých výzkumů časových rozpočtů byl jako záznamová jednotka zvolen týden, resp. osmidenní interval od neděle do neděle. Jeho výhodou je zachycení větší variability méně frekventovaných aktivit a úplnější charakteristika základního reprodukčního cyklu. Delší nepřetržitá záznamová období než 7—8 dní se prakticky nepoužívají.

Klasifikace aktivit ve výzkumech časových rozpočtů

Předpokladem a podmínkou časové činnostní analýzy chování je klasifikační systém, který umožní rozčlenit souvislou řadu mnohotvárných forem činností a stavů lidí na jednotlivé obsahově identifikované prvky a přiřadit je do skupin aktivit tak, aby toto přiřazení bylo jednoznačné, vzájemně se nepřekrývalo, postihovalo celé kontinuum lidského chování a bylo přitom shodné a jednoznačně srozumitelné a převoditelné na verbální popisnou soustavu hovorové řeči, kterou používají pro označení svého chování respondenti.

Problém klasifikace aktivit je v prvé řadě problémem teoretické povahy. Použitá klasifikace aktivit je základním nositelem obsahových, kvalitativních prvků ve výzkumném procesu a odráží se v ní nejen míra teoretického zvládnutí problematiky, ale především teoretická východiska a často také ideologická pozice auto-

rova. Jejím základem je určitá koncepce člověka, jeho místa a úlohy ve vývoji společnosti a konkrétních sociálních významů a funkcí lidských činností v různých sociálně ekonomických systémech a různých kulturách. Diferenciace teoretických východisek a sociálně politických kontextů se pak projevuje ve značných rozdílech mezi jednotlivými v praxi používanými klasifikačními systémy, které se liší nejen rozsahem a verbalizací základních skupin aktivit, mírou detailizace, ale zejména způsobem jejich seskupování do větších celků, či jinými slovy přístupem k výchozí globální strukturaci lidského života.

Převážná většina autorů se sice shoduje v základním členění časového fondu na dobu pracovní a mimopracovní. I tyto dva základní časové činnostní bloky jsou však chápány různě. Klasifikační přístupy, které vycházejí z funkce pracovní činnosti ve vztahu k reprodukčním a rozvojovým potřebám společnosti, považují za pracovní čas pouze čistou pracovní dobu bez pracovních přestávek a ostatního času stráveného na pracovišti. Toto pojetí času práce převládá například v souladu s ekonomickým akcentem výzkumů časových rozpočtů u sovětských autorů [Bolgov 1973], pravděpodobně také s ohledem na převažující pracovní režim s hodinovou polední přestávkou na odpočinek, jejíž mechanické začlenění do pracovní doby by vyvolalo značné interpretační problémy. Naproti tomu široké pojetí pracovního času jako času stráveného na pracovišti, které je typické například pro československé, ale i jiné výzkumy, implicitně akcentuje spíše subjektivní hlediska, interpretaci práce jako časové zátěže determinující základní strukturaci lidského života. V tomto pojetí pak také může být považován za součást času práce i čas strávený dopravou do zaměstnání a zpět [Fábry 1971; The Use 1972].

Převážná část obsahových problémů klasifikace činností je však spojena se strukturací mimopracovní doby a se snahou o vymezení syntetického časového bloku „volného času“. Převažující reziduální pojetí volného času jako času zbývajících po vykonání činností nutných se opakovaně, zejména u některých autorů v socialistických zemích, střetává s nor-

mativním pojetím, které zdůrazňuje pozitivní očekávané funkce volného času v rozvoji společnosti a jednotlivce a přehlíží reálnou variabilitu každodenních lidských činností, v níž se vyskytují i činnosti svými důsledky protispolečenské nebo ohrožující lidský život. V obou případech se však nedořešené obsahové problémy vymezení volného času promítají do rozporů mezi teoretickou konceptualizací volného času a jeho operacionalizací v klasifikační soustavě aktivit. Pojetí volného času jako sféry relativně svobodné volby stojící proti sféře „nutnosti“, reprezentované zhruba výdělečnou prací, obsluhou domácnosti a uspokojováním biologických potřeb, naráží jednak na odlišné chápání nutnosti v různých ideologických a teoretických soustavách myšlení, jednak na skutečnost, že dělicí čára mezi časem nutným a časem vynaloženým svobodnou volbou nevede vně různých obsahově i formálně odlišných činností, ale uvnitř velké části aktivit, v nichž jsou složky a časové náklady reprodukčně nutné doplněny ve větší či menší míře časem vynakládaným svobodně (platí to např. pro dobu práce, domácích prací, spánku aj.).¹⁴ Situace se přitom ještě komplikuje tím, že vnějškově shodné formy chování mají často různý význam jak pro různé jedince, tak i pro téhož jedince v různých kontextech. Tato reálná polyfunkčnost aktivit nemůže být u hromadných šetření respektována a obsahově funkční hodnocení aktivit je provedeno arbitrárně badatelem – zařazením aktivity do konkrétního klasifikačního systému.

Klíčovým předmětem sporů jsou především otázky klasifikace sociálně participacních aktivit a dalšího sebevzdělávání, které v socialistické společnosti nabývají kvalitativně nového, vyššího významu a nesrovnatelně bohatších funkcí, jimž musí odpovídat i místo těchto aktivit v klasifikační soustavě. Pro marxistickou teorii společnosti je jednoznačně nepřijatelné slučování takových činností, jako je účast na veřejné činnosti, na práci politických

stran a společenských organizací s náboženských úkony. Zařazení účasti na řízení společnosti do sféry volného času však může být předmětem diskuse a v sociologické literatuře v socialistických zemích také existují klasifikační přístupy, které řeší tento problém netradičně — vytvářejí systémy aktivit bez syntetické kategorie „volného času“, v níž je společenské participaci vymezeno samostatně, nezávislé místo [Gordon, Klopov 1972; Dončev 1974].

Klasifikační problémy však vznikají i u řady dalších aktivit každodenního života — u činností nutných a činností volných věnovaným dětem, u různých manuálních aktivit, jako jsou ženské ruční práce, technicky orientované koníčky, zahrádkářství ap. Metodologické zaměření této stati nedovoluje věnovat se obsahovým problémům klasifikace hlouběji. Vždyť jen přehled dosavadních pojetí volného času a jeho vnitřní strukturace by si vyžádal samostatnou studii. Propracovávání teoretické koncepce utváření socialistického způsobu života bude však pravděpodobně brzy stimulovat systematické zhodnocení obsahových a funkčních aspektů klasifikačních systémů každodenních činností, tak aby lépe odpovídaly potřebám jeho empirického výzkumu.

S obsahovým řešením klasifikačních systémů aktivit je spojen významný aspekt technicko-metodologický: jaká je únosná míra detailizace klasifikační soustavy. V praxi je detailizace účelná jen v té míře, v jaké může být zpracována. Zkušenosti výzkumů časových rozpočtů ukazují, že podrobnější, intenzivnější matematicko-statistické zpracování na úrovni řádově stovky tříd aktivit není možné z důvodů finančních ani smysluplné vzhledem k malé frekvenci takto rozčleněných aktivit ve zkoumané populaci.¹⁵ Těžiště třídících a analytických operací bývá zpracováno pro klasifikační soustavu s řádově 10 až 30 aktivitami nebo skupinami aktivit, jen ojediněle na třídění jemnějším. Také většina prezentovaných tabelací pracuje pouze se syntetickými položkami časových ná-

¹⁴ Někteří autoři se snaží překlenout tento problém zavedením skupiny aktivit tzv. polovolného času. S touto skupinou aktivit pracuje např. Dumazedier [Dumazedier 1974], u nás pak Filipcová [Filipcová 1970]. Ani toto řešení však není akceptováno univerzálně.

¹⁵ G. Lippold v publikaci *Das Zeitbudget der*

Bevölkerung např. uvádí výchozí klasifikaci aktivit se 137 položkami. V mezinárodním komparativním výzkumu je použita škála 96 aktivit; na této úrovni jemnosti byly však kvantifikovány jen průměrně orientační údaje za celý netříděný soubor, základní zpracování bralo v úvahu 37 souhrnných skupin aktivit.

kladů v základních oblastech lidského života. O to zodpovědnější je konstrukce těchto vyšších syntetizujících klasifikačních stupňů, které jsou východiskem interpretace a mohou vést ke značným interpretačním posunům i deformacím. Pro potřeby sekundární analýzy je však zpracování a prezentace na úrovni globálních struktur nevyhovující; při rozdílné výchozí klasifikaci nelze časové náklady restrukturizovat a komparovat.¹⁶

Obecně platí, že meritorní závěry nelze formulovat bez detailní znalosti použitého klasifikačního systému.

Alternativy záznamové techniky

Použití vnějšího pozorovatele — člověka nebo záznamového mechanismu — je při výzkumech časových rozpočtů možné pouze při analýze některých specifických činností, v experimentálních situacích ap. Základním zdrojem informací zůstává zkoumaný jedinec, jeho sebezpozorování a výpověď. V obecné poloze platí proto pro techniku časových rozpočtů všechny vnitřní limity poznávacího potenciálu vázané na respondenta a platné pro dotazovací techniky: předpoklad ochoty respondenta vypovídat, jeho schopnosti vypovídat o předmětu šetření a snahy vypovídat bez vědomých deformací.

Časový popis chování respondenta je ztížen tím, že vnímání fyzikálního času je sociálně a psychicky modifikováno. Lidé se liší svým místem ve společnosti a konfigurací vykonávaných rolí, stupněm časové organizace života, mírou kontroly časových proměnných chování a tím i schopností o těchto časových proměnných chování vypovídat. Na rozdíl od běžných dotazovacích technik, jimiž je převážně zachycována aktuální verbální reakce na vnější stimul, zvyšuje se v šetřeních časových rozpočtů význam paměti a vybavovacích procesů; u výzkumů využívajících vícedenních záznamů pak i náročnosti na vytrvalost a motivaci participace na výzkumu.

Širokému vymezení rozsahu pojmu technika časových rozpočtů odpovídá široká

škála možných alternativ terénního sběru informací, například tradičním dotazníkem s pouhým odhadem průměrných časových výdajů na určité činnosti, poštovní anketou bez přímého osobního kontaktu s respondentem ap. V terénní praxi však převažují různé modifikace interview, usilujícího o spojitý chronologický záznam aktivit vykonávaných respondentem ve stanoveném záznamovém období. Relativně málo frekventovaný je nespojitý, přetržitý záznam chování v uspořádané sérii časových bodů. Pokud jde o časové body velmi blízké, blíží se tento záznam prakticky přesnosti spojitého záznamu. Popis chování v hodinovém intervalu poskytuje však pouze orientační charakteristiky.

Za nejpřesnější je považován postup, kdy respondent na základě předběžné instrukce a s použitím některé formy časového deníku provádí v průběhu sledovaného období sebezpozorování a pomocný záznam aktivit, který je pak při následné návštěvě tazatele kontrolován a doplňován. Relativně uspokojivý jednodenní záznam lze však získat i pomocí nepřipravené rekonstrukce předešlého dne. Tazatel při ní obvykle rekonstruuje nejprve hrubou strukturu aktivit pomocí základních opěrných bodů denního časového režimu, kterou pak postupně doplňuje a zpřesňuje. Přes jisté snížení přesnosti je tato modifikace terénního sběru dat často používána pro svou relativně malou pracovní náročnost. Její výhodou je také to, že měří chování respondenta neovlivněné výzkumnou situací, je však náročnější na paměťové a vybavovací procesy.

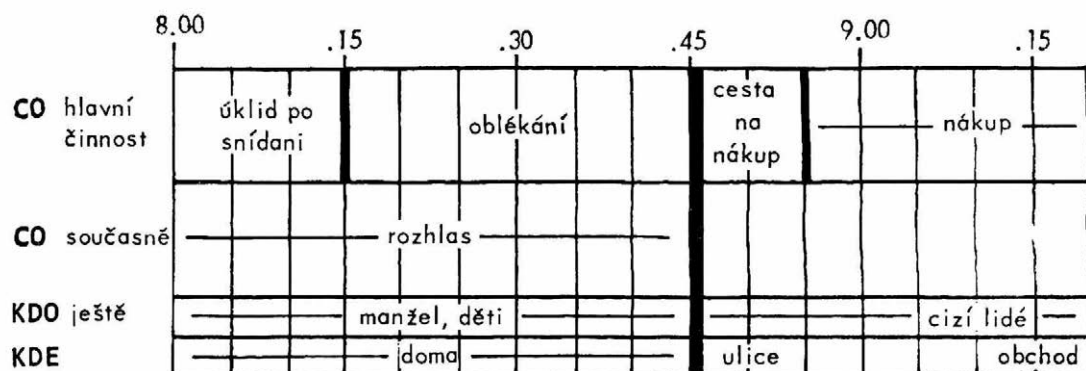
Vybavování i zápis lze usnadnit tím, že je respondentu dán k dispozici pomocný seznam aktivit, což zvyšuje pravděpodobnost zachycení většího počtu aktivit, zejména aktivit stereotypních, a usnadňuje kódování, zvyšuje se však nebezpečí zkrácení skutečné struktury činnosti snahou respondenta „vykázat“ aktivity žádoucí.

Nejednotně je ve výzkumné praxi řešena otázka záznamové čítec jednotky, tj. časové přesnosti, jemnosti záznamu. V některých výzkumech je použita jako zázna-

¹⁶ Problém nepřevoditelné klasifikace, která znemožňuje vzájemné komparace, je charakteristický např. i pro šetření uskutečněná ústředními statistickými úřady ČSSR v letech 1961 a 1967 (např. odlišný přístup ke klasifikaci časů dopra-

vy, jiné vymezení práce na záhumnou a v domácím hospodářství ap.), i pro výzkumy městské a vesnické populace organizované VUKVM v Bratislavě.

PŘÍKLAD ČÁSTI VYPLNĚNÉHO ZÁZNAMOVÉHO DENÍKU VÝZKUMU ČASOVÝCH ROZPOČTŮ

mová číselná jednotka některá konstantní část hodiny, například čtvrt hodina, půl hodina. Tento postup sice zjednodušuje do určité míry zpracování výsledků, na druhé straně však snižuje úplnost zachycení aktivit a zavádí značnou systematickou chybu, která deformuje zejména odhad opakovaných aktivit, krátkodobých rutinních činností ap. Většina současných šetření proto nepracuje s větší apriorní číselnou jednotkou, popisuje časové vlastnosti činností s přesností danou respondentem (jeho rozlišovací schopnost se u některých skupin aktivit pohybuje řádově na úrovni pětiminutového intervalu).

Rozdíly v přesnosti a citlivosti záznamu závisí i na druhu zaznamenávaných činností. Nejsnáze se zapomínají a kvantitativně podceňují rutinní krátkodobé činnosti, činnosti nahodilé a činnosti vyplňující časový prostor mezi dvěma významnými aktivitami. Naproti tomu dobře se vybavují a zachycují rutinní dlouhotrvající činnosti, neobvyklé události, činnosti, které vyžadují plánování a přípravu, jsou spojeny s manipulací určitými předměty, se změnou místa činnosti nebo přítomných osob. Každý časový záznam obsahuje údaje velmi proměnlivé reliability a validity a jejich interpretace musí být vždy korigována racionální analýzou [The Use 1972 : 73—87].

Výzkumy časových rozpočtů jsou mno-

hem více náročné na práci tazatele než standardizované dotazovací techniky. Na jeho postupu závisí míra přesnosti, úplnosti záznamu, detailizace či kumulace činností, srozumitelnost verbalizace, postižení sekundárních aktivit, zachycení situačních faktorů aj. Jeho role není rolí neutrálního pozorovatele, ale aktivního, tvůrčího, intervenujícího a kontrolního elementu výzkumného procesu. Nutnost opakovaných návštěv, a to ve výzkumném procesem přesně stanovených obdobích, zvyšuje i nároky na množství a organizaci vynaloženého času.

Přístup ke zpracování dat časových rozpočtů

Různé modifikace techniky časových rozpočtů vedou k různým typům empirického materiálu se specifickými nároky na zpracování. Některé problémy obecnější povahy lze proto formulovat především ve vztahu k nejfrekvencovanější podobě výzkumů časových rozpočtů, kterou představuje uspořádaný chronologický záznam všech činností ve zvoleném záznamovém intervalu.

Prvotní varianty techniky časových rozpočtů uvažovaly jen jednu časovou proměnnou aktivitu, a to jejich trvání. Proces zpracování dat se v těchto výzkumech omezil na výpočet průměrných časových výdajů v určité více či méně specifiko-

vané sociální skupině a rozdíly mezi jednotlivými výzkumy se projevovaly v hloubce a racionalitě třídění aktivit i jejich nositelů, odlišení pracovních a volných dní ap. „V některých ojedinělých případech jsou i tyto průměrné údaje o trvání činností užitečné, jsou-li pečlivě sesbírány a analyzovány... Přesto údaje z časových rozpočtů tohoto typu, pojatý izolovaně, postrádají hloubku nezbytnou k průkaznější analýze sociálního chování...“ [The Use 1972 : 2].

Každý uspořádaný kontinuální záznam chování v čase přitom obsahuje přinejmenším čtyři druhy informace odvozené od časové osy, a to:

a) informace o konkrétní časové situovanosti v průběhu dne a o struktuře současně vykonávaných aktivit ve zkoumané populaci;

b) informace o délce jednotlivých aktů a o množství času vynaloženého na určitý typ aktivit, a tím i o průměrném množství vynaloženého času na jednotlivé aktivity a o průměrné distribuci celého časového fondu záznamového intervalu;

c) informace o frekvenci výskytu jednotlivých aktů v čase a v populaci, a tím i o průměrné délce jednotlivých událostí, množství času vynaloženého na danou činnost těmi, kteří se na ní skutečně podílejí, a o charakteru populace participantů na dané činnosti;

d) o sekvenčním uspořádání aktivit v čase, o jejich posloupnosti a souslednosti, o typických vzorcích a strukturách chování různých skupin participantů.¹⁷

Nalezení takové strategie zpracování dat, která by umožnila všechny čtyři roviny časového popisu, představuje složitou a v mnohém novou úlohu. Liší se od běžné rozšířených forem zpracování výsledků zejména:

a) proměnlivým rozsahem informací o jednotlivém výzkumu,

b) zájmem o uspořádání dat, nikoli pouze o jejich výskyt,

c) podstatně širší varietou požadovaných kvantitativních operací i tabulačních schémat.

Předpoklady pro efektivní zpracování dat časových rozpočtů musí být vytvořeny již ve fázi prvotního záznamu a kódování, která musí fixovat všechny zjištěné činnosti se všemi průvodními znaky při zachování všech jejich časových vlastností. Počet zaznamenaných činností je přitom u jednotlivých zkoumaných osob proměnlivý (podle zkušeností různých výzkumů se počet zaznamenaných primárních aktů pohybuje řádově mezi 20 až 40 za kalendářní den).¹⁸ Záznam klíčové informace — časové osy — lze řešit jedním ze dvou alternativních způsobů: součástí identifikačních vlastností jednotlivých aktů je buď jejich trvání v minutách (při tomto řešení musí být v programu vestavěna schopnost odvodit z délky aktivit a jejich pořadí časovou situovanost v průběhu dne), nebo jejich začátek v hodinách a minutách (program pak z rozdílů začátků dvou sousedních aktivit odvozuje jejich délku). Výhodou druhé alternativy je snazší kontrola pořadí aktivit a omezení součtových chyb, nevýhodou je nebezpečí deformace délky některých aktivit při děrovacích chybách. Standardní firemní programy nejsou však, zejména v první fázi zpracování, použitelné. Čím intenzivnější je záběr výzkumu, čím bohatší je popis činností, vlastností subjektu i situace, tím rychleji vzrůstá celkový informační objem i požadavky na racionalitu, efektivnost a úspornost strojového programu, který může podstatně ovlivnit úhrnné náklady zpracování.¹⁹ Zejména v našich podmínkách, kde dosud převládají zkušenosti

¹⁷ V rámci mezinárodního komparativního výzkumu časových rozpočtů bylo např. pro potřeby analýzy jednoduchých záznamů odvozeno a použito šest indexů pro vyjádření váhy jednotlivých aktivit v komplexu lidského chování: průměrné trvání aktivity na člena skupiny, průměrné trvání jednoho aktu dané aktivity, průměrný počet aktů dané aktivity na člena skupiny, průměrný počet aktů dané aktivity na participanta na dané aktivitě, podíl participantů na dané aktivitě v celku skupiny [The Use 1972 : 100]. I tento rozsah kvantifikátorů postuluje pouze dvě časové proměnné — trvání a frekvenci jejich výskytu.

¹⁸ Podle Lippolda bylo dokonce u pacienta trvale

upoutaného na lůžko zaznamenáno více než 20 různých činností denně [Lippold 1971 : 144].

¹⁹ Stone např. referuje o tom, že původně připravený univerzální program pro zpracování výsledků mezinárodního komparativního výzkumu byl velmi pomalý a nákladný a že úpravou vstupních dat a rozdělením operací do několika dílčích specifických programů bylo dosaženo snížení nákladů strojového času v poměru 1 : 40. [The Use 1972 : 89–95]. Velká nákladnost strojového zpracování vede dokonce i k doporučením, která formuloval Lippold, aby byla část třídících operací prováděna pomocí třídiček a tabelátorů [Lippold 1971].

pouze s kvantifikací průměrné délky trvání činností, bude extenze kvantifikačních postupů značně náročná. Přitom ovšem představuje první nezbytný krok intenzívnějšího zvládnutí této techniky, protože svou podstatou směřuje nikoli k její další teoreticko-metodologické precizaci, ale pouze k vyššímu využití informační kapacity již obsažené v získaném terénním materiálu. Minimální program prvotního zpracování dat časových rozpočtů, který lze realizovat při použití strojové výpočetní techniky bez zásadních obtíží a který vytvoří podmínky pro podstatně bohatší interpretaci a využití výsledků, by měl obsahovat vedle údajů o délce trvání aktivit alespoň jejich frekvenci a situovanost v průběhu dne, údaje charakterizující specifické skupiny participantů na jednotlivých činnostech; vedle středních hodnot (nejčastěji průměru) by měl kvantifikovat i některou vhodnou míru rozptylu.

Na druhé straně musí ovšem i v této fázi výzkumného procesu sehrát korigující roli výzkumný cíl a jeho teoretická konceptualizace, protože při výzkumu časových rozpočtů hrozí značné nebezpečí (ještě větší než při použití jiných výzkumných technik), že kvantifikace se z nástroje poznání sociální skutečnosti změni v cíl sama o sobě a výsledky výzkumu nabudou podoby nepřehledných, nesrozumitelných a neinterpretovatelných čísel.

Prostor pro metodologické inovace

Čas je jedním ze základních bohatství společnosti. Přesněji řečeno, fyzikální čas, do něhož je situován celý život společnosti, je v konfrontaci s produktem, prožitkem a výsledkem činnosti mírou účinnosti využívání skutečného bohatství společnosti, jímž je tvořivá lidská aktivita. Čas ve své funkci míry chování je jedním z významných prostředků analýzy sociální skutečnosti, který dokáže vypovídat nejen o způsobu života jednotlivců a skupin, ale i o makrostrukturních vztazích, vývoji společnosti, účinnosti společenských změn a intervencí. Časová charakteristika činností je neodmyslitelnou součástí výzkumu procesu utváření socialistického způsobu

života. Zkušenosti s využitím techniky časových rozpočtů v socialistických zemích potvrzují, že právě v podmínkách našeho společenského systému — vzhledem k jeho cílovému zaměření, úrovni centrálního řízení, schopnosti zvládnout makrosociální procesy — jsou vytvořeny velmi příznivé předpoklady pro využití časových charakteristik chování jako významného sociálního indikátoru. Úkolem proto zůstává osvojit si tuto techniku v její informačně nejpřínosnější a přitom nejúspornější podobě, rutinizovat její základní výchozí operace a vytvořit si tak prostor pro teoreticko-metodologické inovace.

Další vývoj techniky časových rozpočtů bude pravděpodobně probíhat ve třech základních směrech, v nichž jsou vytvořeny podmínky pro její další zjemňování a zefektivňování:

1. Účinnější nasazení testovacích a analytických procedur k sekundárnímu zpracování základních kvantitativních výstupů výzkumu časových rozpočtů, zejména struktur činností, jako nástroj měření distancí, konstrukce typů časových struktur,²⁰ zachycování změn v čase ap.

2. Preracovávání a rozšiřování počtu zkoumaných vlastností činností i vlastností jednajících osob a další zefektivňování a intenzifikace ostatních fází výzkumného procesu.

3. Zasazení informací získaných časovými rozpočty do kontextu informací získaných jinými technikami, tj. nasazením techniky časových rozpočtů jako jednoho z poznávacích nástrojů v rámci širěji koncipovaného, komplexního výzkumu.

Z věcného hlediska se vedle socioekonomických analýz časových bilancí na makroúrovni a vedle typologických studií vycházejících ze struktur činností jednotlivců nabízí především extenze techniky časových rozpočtů na analýzu vztahů v mikroskupinách, zejména v rodinách či domácnostech — na otázky dělby práce v rodině, celkové distribuce časového fondu domácnosti mezi různé činnosti, a to v závislosti na takových vlastnostech rodiny, jako je její velikost, počet a stáří dětí, délka manželství, sociální a vzdělanostní složení rodiny, vybavenost bytu ap. Cenné

²⁰ Podnětný pokus o typologizaci struktur trávení mimopracovní doby publikoval např. již v ro-

ce 1969 kolektiv sovětských autorů [Gordon a kol. 1969].

podněty by měla přinést komparace struktury časového fondu domácnosti a jejího hospodaření — výše příjmů, struktury vydání ap. ČSSR má velmi dobré předpoklady pro tuto komparaci díky dlouholeté tradici sledování tzv. „rodinných účtů“. Nevyužit této příležitosti by bylo v rozporu s objektivními potřebami rozvoje naší společnosti i s potřebami jejího cílevědomého řízení.

Literatura

- Bolgov, V. I.: *Bjudget vremen pri socializme*. Moskva, Nauka 1973.
- Bjudget na vremeto na naselenieto v NR Blgarija prez 1970/71 godina*. Sofia, CSU 1973.
- Dončev, S.: *Covek, vreme, dejnost*. Sofia, Nauka i izkustvo 1974.
- Dumazedier, I.: *Sociology of Leisure*. New York, Elsevier 1974.
- Fábry, V.: *Volný čas a aktivita mestského človeka*. Bratislava, VÚKVM 1970.
- Fábry, V.: *Volný čas obyvateľov dediny*. Bratislava VÚKVM 1972.
- Filipcová, B. a kol.: *Volný čas Ostrava I.—VII*. Praha, SÚ ČSAV 1970.
- Filipec, J. - Filipcová, B.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický způsob života*. Praha, ÚFS ČSAV 1974.
- Gordon, L. A. a kol.: *Typologija složnych socialnych javlenij*. Voprosy filosofii 1969, č. 7, s. 53—64.
- Gordon, L. A. - Klopov, E. V.: *Čelovek posle raboty*. Moskva, Nauka 1972.
- Kadlecová, Z.: *Rozhlas a volné soboty*. Praha, Studijní oddělení čsl. rozhlasu 1967.
- Kolpakova, B. T. - Patruševa, V. D.: *Bjudget vremen gorodskogo naselenija*. Moskva, Statistika 1967.
- Lippold, G. a kol.: *Das Zeitbudget der Bevölkerung*. Berlin, Die Wirtschaft, 1971.
- Rychtařík, K.: *Čas náš vezdejší*. Praha, Naše vojsko 1968.
- Sorokin, P. - Berger, C.: *Time-Budgets of Human Behaviour*. Cambridge, Mass. 1939.
- Statistika bjudgetov vremen trudjaščichsja*. Moskva, Statistika 1971.
- Strumilin, S. G.: *Problemy ekonomiki truda*. Moskva, Gospolitizdat 1957.
- Szalai, A.: *Differential Evaluation of Time Budgets for Comparative Purposes*. In: Merrit R. L., Rokkan S. ed., *Comparing Nations. The Use of Quantitative Data in Cross-national Research*. New Haven 1968 a.
- Szalai, A.: *Trends in Contemporary Time Budget Research*. In: *The Social Sciences. Problems and Orientations. Studies in the Behavioral Sciences*. Mouton, UNESCO 1968 b.
- The Use of Time*. Daily activities of urban and suburban population in twelve countries Szalai A., ed. Haag, Paris, Mouton 1972.

Резюме

Витечкова Я.: Исследование бюджетов времени в качестве инструмента социального анализа

Техника исследования бюджетов времени, разработанная в Советском Союзе в двадцатые годы и получившая наибольшее распространение именно в социалистических странах, не получила должного освещения в чехословацкой социологической литературе. В статье дается обзор некоторых теоретических и методологических выводов, которые могут способствовать лучшему усвоению этой техники, а также пониманию ее познавательной ценности и присущих ей ограничений, что позволяет шире использовать ее в исследовательской практике.

Сущностью техники исследования бюджетов времени является сведение сложного, многомерного, непрерывного потока человеческих действий к одномерной переменной временных интервалов. Преимуществом этой техники, наряду с возможностью использовать целый ряд количественно проверяемых и аналитических методов, является всеобщность отображения действительности и тот факт, что непрерывность переменной сама по себе требует отражения видов деятельности в их комплексе и во взаимосвязях. Недостатком временного описания, напротив, является то, что многомерность человеческого поведения не может быть целиком сведена к временному показателю. Поведение человека и в принципе и реально является многофункциональным: внешние одинаковые виды деятельности могут в разных связях выполнять различные функции, в некоторых случаях даже несколько функций одновременно, причем упор на ту или иную функцию меняется. Время, в качестве меры деятельности, равнодушно по отношению к эффекту деятельности, ее результату, к переживаниям и их силе. Вклад изучения бюджетов времени заключается в способности описывать поведение общественных групп, пусть только в общих контурах, но с учетом структуры этого поведения, взаимозависимостей и взаимообусловленности.

Различные варианты исследований бюджетов времени отличаются по объему изучаемых свойств видов деятельности, по выявляемым связям, по характеру выборки, по длине временного интервала, по способу записи и по подходу к обработке.

Основным носителем содержательных, качественных элементов исследовательского процесса является использованная классификация видов деятельности, которая отражает степень теоретического освоения проблематики, теоретические исходные положения автора, а часто и его идеологические позиции. Источником различий в классификациях являются не только различные определения свободного времени, участия в управлении обществом, самообразования, но также разные подходы к основному делению фонда времени на рабочее и вне-рабочее время. Развивающиеся исследования

процесса формирования социалистического образа жизни по всей вероятности потребуют и дальнейшей разработки классификационных систем повседневной деятельности.

Хронологическая запись деятельности за избранный отрезок времени по определенным интервалам содержит информацию о распределении деятельности во времени, о длительности отдельных видов деятельности, частоте определенных видов деятельности во времени и распространенности среди населения, о построении, последовательности и одновременности деятельности. Более эффективное использование информационного потенциала бюджетов времени, рациональное применение методов количественной обработки и интенсификация всех прочих фаз исследовательского процесса, а главное — включение изучения бюджетов времени в качестве одного из инструментов в более широкие и комплексные исследования, вот дальнейшие шаги на пути более эффективного использования этой техники в научно-исследовательской работе.

Summary

Vítečková J.: Time-Budget Research as an Instrument of Social Analysis

The technique of time budgets, developed in the USSR in the twenties and most widespread in the socialist countries, has not been sufficiently elaborated in Czechoslovak sociological literature. The present paper brings a summary of some theoretical and methodological findings attained, with a view to contribute to a more thorough mastery of this technique, to the understanding of its cognitive possibilities and limits, and to its broader application in research practice.

The essence of the time-budget technique is the mapping of the complex, multidimensional, continual and interpenetrating flow of human activities onto a one-dimensional interval time variable. In addition to the possibility of an extensive application of various quantitative testing and analytical procedures, the universality of this technique and the fact that the continuity of the mapping variable directly requires the comprehension of activities in their totality and interrelation are an asset of the time description of activities. On the other hand, the fact that the multidimensionality of behaviour cannot be fully represented by a single time dimension belongs to its foremost drawbacks.

Behaviour is both potentially and actually polyfunctional: a phenomenally similar activity can fulfil various functions in various contexts, or eventually several functions at a time with a changing mutual priority. Time as a measure of activity is indifferent to its effect, product and experience, as well as to its intensity. The cognitive contribution of the time-budget technique lies primarily in its capability of describing the behaviour of social groups, even though in basic contours only. On the other hand, however, it renders its structure, its interrelations and its conditioned character.

The alternatives of the time-budget technique vary in the extent of the qualities and context of the activities under study, in the character of the target population and in its sampling, in the length and situation of the recording interval, in the way of recording activities, as well as in the approach to processing.

The basic bearer of content, qualitative elements in the research process is the applied classification of activities reflecting the extent of the theoretical mastery of the given problem area, the theoretical starting points, and frequently also the ideological position of the author. The differences in classification systems have their source not only in various conceptions of leisure, participation in the management of society and self-education, but even in various approaches to the basic breakdown of the time fund into work time and non-work time. The developing research into the process of forming the socialist way of life will probably imply the necessity of a further elaboration of classification systems relating to everyday activities.

An ordered chronological record of activities in a selected recording interval contains information concerning the time situation of activities, their duration, the frequency of occurrence of various activities in time and in the population, as well as data on the sequential ordering, succession and sequence of activities. A more effective use of the information potential involved, a more rational application of quantification procedures, the intensification of the other phases of the research process, and, in particular, the application of the time-budget technique as one of the cognitive instruments within the scope of a more broadly conceived complex research represent further steps on the way to a more effective utilization of this technique in scientific-research work.

**Typologie okresů ČSSR z hlediska
uplatňování sociální politiky
socialistického státu**

LYDIE JUNKOVÁ

Československý výzkumný ústav práce
a sociálních věcí, pracoviště Praha

JIŘÍ LINHART

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

ALEŠ UCHYTIL

Československý výzkumný ústav práce
a sociálních věcí, pracoviště Praha

Socialistická společnost vyřešila řadu problémů, s nimiž se dosud neúspěšně vyrovnávají kapitalistické společnosti. Byly odstraněny takové tíživé sociální jevy, jakými jsou například nezaměstnanost, žebratství, dětská práce, chronická zadluženost části rolnického obyvatelstva, útek obyvatelstva z méně rozvinutých oblastí, bydlení v předměstských slumech i záměrně rozvíjená třídní segregace v obytných zónách velkých měst, legalizovaná i pololegalizovaná prostituce. Vymizely i problémy spojené s fungováním institucionalizovaného „podsvětí“.

Sociální politika našeho státu se proto může stále více orientovat na prevenci složitých sociálních situací u těch skupin i jednotlivců, kteří jsou z různých důvodů, například pro dlouhodobé či chronické onemocnění, popřípadě pro kulturní odlišnost či zaostalost méně adaptovaní a připraveni pro běžný, každodenní život v naší společnosti, a na pomoc při osvojování si nových socialistických podmínek života. Trvalou součástí sociální politiky našeho státu je výchova k respektování socialistického vlastnictví a ke správnému využívání jeho předností a možností. Nejde zde jen o problém prevence hospodářské kriminality v jejich nejružnějších podobách, jde o ovlivňování jevů spojených s péčí o staré občany, děti i rodinu, kde se dosud setkáváme poměrně často s individuální lhostejností, nezodpovědností a spoléháním se na pomoc státu i v těch případech, kdy možnosti jednotlivce v řešení sociálních situací nejsou ještě ani zdaleka vyčerpány.

Sociální politika v užším slova smyslu se dnes zaměřuje především na sociální problémy těch společenských skupin, které při zabezpečování svých potřeb a plnění svých sociálních rolí vyžadují zvýšenou pomoc společnosti.

Jsou to především

— občané tzv. společensky nepřizpůsobení, jejichž proces socializace je narušen, jejichž postoje a chování vykazují asociální a antisociální rysy (zejména občané propuštění z nápravně výchovných ústavů),

— občané s určitým stupněm zdravotního poškození trvalejšího rázu, které ztěžuje jejich sociální (zvl. pracovní) realizaci, například občané se změněnou pracovní schopností a občané invalidní,

— rodiny, které adekvátně neplní svoji sociální funkci; rodiny neúplné, rozvrácené nebo jinak narušené,

— staří občané, kteří nejsou částečně nebo vůbec soběstační v zabezpečování svých potřeb, zvláště osamělí staří občané, dále početné rodiny, občané cikánského původu apod.

Na pražském pracovišti ČSVÚPSV byla provedena v letech 1972–1974 analýza souboru indikátorů sociálních problémů z hlediska jejich územního rozložení v okresech ČSSR a vypracována typologie okresů z hlediska sociální problematiky.¹ Okresy jsou z hlediska sociální politiky organickou jednotkou, neboť představují nejnižší prvek v hierarchii správních jednotek systému sociální péče. Každý okres ČSSR byl reprezentován soustavou ukazatelů, které ho charakterizují z hlediska

¹ Na výzkumu se kromě řešitelů významně podíleli při zpracování dat P. Tošovský, J. Lauber a při interpretaci M. Foret a P. Matějů. Výpočty

byly provedeny na počítači MINSK 22 a ELLIOTT 4120. Mapy zpracovala M. Kossutová a M. Dreslerová.

sociálně ekonomického a z hlediska intenzity výskytu sociálně problémových jevů.²

Výzkum vycházel z řady hypotéz. Nej důležitější z nich jsou:

1. Intenzita sociálních problémů je větší v okresech s vysokým stupněm zprůměrnění a koncentrace obyvatelstva ve velkých městech.

2. Zvlášť negativní indicie sociálních problémů nalézáme v okresech s výraznou migrací a nestabilitou pracovních sil; extrémní hodnoty jsou pak v okresech, kde se prolíná vysoká migrace s vysokým tempem industrializace.

3. Intenzita sociálních problémů je nižší v okresech s delší tradicí urbanizace a industrializace, a vyšší tam, kde industrializace nemá dlouhou tradici a teprve se rozvíjí.

4. Určitá část diferencí ve struktuře sociálních problémů je vázána na demografické charakteristiky území, a to bez ohledu na stupeň industrializace, urbanizace a postavení okresu v migračních polích. V českých okresech jsou například tíživější problémy spjaté s životem starých občanů než na Slovensku, které má dosud příznivější demografickou bilanci.

Ukázalo se, že je třeba tyto hypotézy v mnoha ohledech značně zpřesnit a v některých případech přeformulovat. Industrializace ani urbanizace nepůsobí ani zdaleka tak přímočaře, jak se běžně předpokládá. V okresech, kde k industrializaci dochází až v podmínkách socialistické výstavby, nedochází k tak výrazné kumulaci sociálně problémových jevů jako v podmínkách kapitalistické industrializace. Důsledky kapitalistické formy industrializace jsou dlouhodobé a ještě dnes je v okresech s delší tradicí industrializace složitější situace než v řadě nově industrializovaných okresů, v nichž již od počátku je celý proces cílevědomě sledován a řízen.

Metodika analýzy a postup při řešení úkolu

Jako výchozí časový horizont, k němuž byla systematicky vyhledávána data z jednotlivých

zdrojů, byl zvolen rok 1970. V tomto roce proběhlo Sčítání lidí, bytů a domů a proto bylo možno získat i údaje, které se běžně mimo cenzu nezjišťují. Takto bylo možno pokrýt relativně značnou oblast sociálních problémů sociálními indikátory a současně zjišťovat i řadu dalších sociálně ekonomických charakteristik okresů, jejichž znalost je nezbytná k interpretaci výsledků. Zvolený postup i tak ovšem obsahuje určité vnitřní limity, neboť teoretické nároky na údaje o diferenciaci sociálních problémů v jednotlivých okresech několikanásobně převažovaly možnosti, které běžná statistická šetření a evidence poskytují. Určitou obtíží je i skutečnost, že tento postup je použitelný ve své úplnosti pouze v období sčítání lidu. Pro období mezi cenzy je počet sledovaných údajů nutně menší, což má svůj dopad i na možnosti postižení dynamiky těchto jevů.

Řada problémů není pokryta vůbec — to platí například o ukazatelích alkoholismu či nikotinismu, o některých údajích týkajících se života starých lidí či struktury kriminality apod.: v jiných oblastech, zejména pokud se týče demografické struktury společnosti, se naproti tomu střetáváme přímo s nadbytkem údajů.

Celkem bylo zjišťováno 29 ukazatelů úrovně sociálních problémů (jejich zkráceně znění je uvedeno v tabulce I), z nichž část odpovídá tzv. definičním ukazatelům (například sebevraždnost, potratovost, rozvodovost), ostatní pak jen nepřímo signalizují určité sociální problémy (například počet bytů III. a IV. kategorie, počet obyvatel minoritních národností, podíl ekonomicky aktivních žen se závislými dětmi apod.) v okresu a slouží spíše jako monitory předpokladů pro vznik sociálně naléhavých situací než jako vlastní „míry“ úrovně sociálních problémů. Základní problém představuje skutečnost, že zvolené indikátory nezachycují dynamiku sledovaných jevů; zachycují jen aktuální průřez situace v jednotlivých okresech. Teprve opakované šetření podobného typu umožní obohatit pohled na předpoklady sociální politiky v okresech o tolik žádoucí a prakticky neobyčejně cenný dynamický aspekt.

Výchozí ukazatele byly voleny tak, aby postihly početnost těch sociálních a demografických skupin, jež jsou tradičně objektem sociální politiky (delikventi, staří občané, neúplné rodiny apod.), dále úroveň těch jevů, jež signalizují přítomnost sociálních tenzí a vzrůstající potřebnost preventivního zásahu sociální politiky státu (sebevraždnost, potratovost apod.). Faktorovou analýzou bylo zjištěno, že baterie zvolených indikátorů zachycuje zhruba čtyři základní okruhy problémů:

² Data pocházejí z různých zdrojů, zejména z předběžných výsledků sčítání lidu, bytů a domů z r. 1970, statistických ročenek ministerstva kultury, ministerstva vnitra, ministerstva spravedlnosti. Všechny údaje byly zjišťovány k roku 1970 a převedeny na relativní hodnoty (zejména na počet

obyvatel, rozlohu území, počet osob s určitým sociálním či rodinným postavením apod.). Celkem bylo zjišťováno 70 údajů. Záměrem odkazujeme na publikaci (Junková, Uchytíl 1974), kde je většina zjišťovaných údajů souhrnně publikována v přiloze.

- demografickou situaci okresu, resp. její podstatné složky z hlediska sociální politiky státu;
- zaměstnanost ženské složky populace a úroveň migrace v okrese;
- problémy sociální adaptace na konkrétní životní i sociální prostředí okresu (sebevražednost, počet psychiatrických vyšetření apod.);
- intenzitu kriminality, rozvodovosti a podobných jevů.

Striktně vzato pouze 3. a 4. okruh problémů spadá bezprostředně do sféry sociálních problémů společnosti v úzkém slova smyslu, první dva okruhy problémů signalizují jen nutnost zvýšené péče státu o příslušné složky populace.

Postup při konstrukci typologie okresů, vycházející celkem z 29 ukazatelů, byl tento:

1. Z matice interkorelací jednotlivých ukazatelů byly extrahovány komponenty pomocí metody hlavních komponent.³ Proces extrakce komponent byl přerušen v okamžiku, kdy extrahované komponenty vyčerpaly více než 80 % variance původních proměnných. Všechny extrahované komponenty měly charakteristické číslo $\alpha - 1$. Na základě komponentních zátěží a standardizovaných hodnot okresů v jednotlivých ukazatelích byly vypočteny komponentní skóre za každý okres. Místo 29 ukazatelů byl poté každý okres charakterizován 8 komponentními skóre. Skóre byly vypočteny z technických důvodů pouze z nerotovaných komponent. Přechod od primárních ukazatelů k syntetickým komponentním skóre byl motivo-

ván jednak snahou o redukci počtu proměnných, jednak nutností zajistit nekořelovanost jednotlivých ukazatelů, což představuje jeden z předpokladů zvoleného postupu taxonomické analýzy.

2. Na údaje o okresech byly aplikovány algoritmy taxonomické analýzy. Taxonomická analýza (metoda etalonových objektů)⁴ respektovala buď původní rozptyly komponentních skóre, nebo byla jednotlivá komponentní skóre standardizována na nulový průměr a jednotkovou směrodatnou odchylku. Metodicky je zajímavé, že komponentní skóre s rozptylem rovným kvadrátu charakteristického čísla dávala zajímavější a interpretačně nosnější výsledky; ovšem za cenu, že proměnné nebyly v konečné typologii rovnoměrně respektovány. Uspokojivě vyřešit tento problém by však bylo možné zřejmě pouze rotací matice komponentních zátěží [Kaiser 1962] a následující standardizací komponentních skóre.

3. Pomocí taxonomických operací byla získána variantní řešení typologie, a to celkem 9 výsledků pro operace s nestandardizovanými komponentními skóre a 9 výsledků pro standardizovaná komponentní skóre. Výběr mezi těmito variantními řešeními byl prováděn zejména na základě věcné úvahy. Jako pomocného prostředku bylo použito korelace mezi navrženou typologií a proměnnými, které typologie měla zastupovat.⁵ Na základě tohoto postupu byla vybrána nejvhodnější typologie, kterou dále věcně interpretujeme. Typologie o menším množství podmnožin již

³ Při analýze hlavních komponent je každá z „m“ proměnných rozložena do „p“ na sobě nezávislých komponent ($m > p$). Komponenty jsou extrahovány v pořadí podle množství vyčerpané variance ze soustavy proměnných. Tzv. specifická a společná variance proměnných není rozlišována. Východiskem analýzy hlavních komponent je symetrická korelační matice R s jedničkami na diagonále. Z ní je pak odvozena matice A , pro níž platí:

$$R = AA'$$

Prvky matice A , tj. hodnoty a_{ij} tzv. komponentní zátěže, jsou vypočteny z charakteristických vektorů α a charakteristických čísel λ , matice R standardizací charakteristických vektorů

$$a_{ij} = \alpha_{ij} / \sqrt{\alpha_{11}^2 + \alpha_{21}^2 + \dots + \alpha_{m1}^2}$$

Matice A , jejíž prvky a_{ij} můžeme interpretovat jako korelace mezi i -tou proměnnou a j -tou komponentou, slouží jako matice vah pro výpočet komponentních skóre. Nevážené komponentní skóre vypočteme podle rovnice

$$S = (AA')^{-1}A'Z$$

kde A = matice komponentních zátěží a Z = ma-

tice standardizovaných proměnných. Matice $(AA')^{-1}$ je diagonální maticí, na jejíž diagonále jsou umístěny hodnoty $\frac{1}{\lambda}$. Komponenty lze i rotovat, a

to jak ortogonálně, tak šikmě (Kaiser 1962). V našem výzkumu nebylo této možnosti použito.

⁴ Metoda vyhledávání tzv. etalonových objektů začíná výpočtem míry podobnosti

$$q = \sqrt{\sum (x_i - y_i)^2}$$

mezi jednotlivými klasifikačními objekty. Koeficienty q jsou sestaveny do symetrické matice R , z níž se pak odvíjejí všechny další operace. Pomocí optimalizačních postupů jsou pak při předem stanoveném počtu podmnožin vyhledávány reálné objekty (v našem případě okresy), které slouží jako exemplifikační „zárodky“ jednotlivých typů. K těmto tzv. etalonovým objektům jsou pak přiřazovány další prvky souboru tak, aby homogenita jednotlivých typů byla maximální. Celá úloha je řešena sekvencně a je časově relativně náročná. Výpočet jednoho příkladu trval zhruba 1,5 hod. strojového času na ELLIOTTU 4120.

⁵ Jako míry korelace bylo použito korelačního poměru.

většinou seskupovaly okresy, které by pravděpodobně bylo vhodnější analyzovat odděleně; typologie o větším počtu podmnožin pak zase většinou příliš diferencovaly okresy s extrémní úrovní sociální problémovosti, zatímco velké skupiny okresů zůstaly i nadále nerozlišené.

Exaktnější přístup k řešení úlohy předpokládá následné ověření typologie jinými metodami statistické analýzy, například diskriminační analýzou. Domníváme se však, že tento postup by vedl v nejlepším případě jen ke zpřesnění typologie, nikoli však k zásadnímu přehodnocení výsledků úlohy. Při posuzování metodiky analýzy je třeba vycházet z toho, že metoda je založena především na empirickém popisu existujících vazeb mezi proměnnými a okresy a nevyužívá žádných předběžných typologických úvah o „ideálních typech“ okresů z hlediska úrovně a struktury sociálních problémů. Metodika má heuristický význam a má-li být správně využívána pro potřeby teoreticko-empirické analýzy sociálních jevů, je třeba, aby následoval systematický pokus o teoretické zhodnocení výsledků, předpokládající mimo jiné konstrukci typologie, v níž by se již například více projevil vlastní sociální cíl analýzy.

Přehled korelačních poměrů a koeficientů determinace mezi navrženou typologií a 29 ukazatelů sociální problémovosti, uvedených v tabulce č. 1,⁶ ukazuje, že rozlišovací schopnost navržené typologie, a tedy i míra zástupnosti jednotlivých ukazatelů navrženou typologií je značná, a dokonce ve vztahu k počtu použitých ukazatelů a míře zhuštění informace do 9 podmnožin i svým způsobem mimořádná. Taxonomická analýza umožnila kondenzovat informaci obsaženou v indikátorech minimálně právě tak dobře jako běžněji používané škálovací postupy (např. technika sumovaných odhadů).

Vzhledem k tomu, že rozborů ukazují, že v případě analýzy ukazatelů sociálních problémů na okresech jde o problém více-rozměrného měření (o čemž svědčí jak výsledky komponentní analýzy, tak i skutečnost, že koeficient konkordance W, vypočtený z pořadí jednotlivých typů v jednotlivých ukazatelích, dosahuje sice sta-

tisticky průkazné, avšak poměrně nízké úrovně 0,25), lze předpokládat, že bychom pomocí jiných metod než metod rozpoznávání obrazů získali v průměru méně kvalitní informace.

Kvalitu empirické typologie můžeme do určité míry posoudit podle toho, do jaké míry nám umožňuje předvídat reálnou strukturu a intenzitu jednotlivých úrovní sociálních problémů. Technicky tuto úlohu lze řešit pomocí korelační analýzy; kvadrát korelačního koeficientu, tzv. koeficient determinace, umožňuje procentuálně odhadnout spolehlivost tohoto odhadu, a tedy i míru zástupnosti konkrétního indikátoru typologií.

První skupina ukazatelů, kde se průměrný poměr determinace pohybuje mezi 0,7–0,83, je prakticky plně zastupitelná danou typologií. Spadá sem celkem 8 ukazatelů, a to:

- relace žen a mužů ve věku 15–34 let
- poměr počtu imigrujících k počtu emigrujících
- podíl ekonomicky aktivních žen se závislými dětmi z celkového počtu ekonomicky aktivních žen
- počet rozvodů na 1000 obyvatel
- podíl neúplných rodin s dětmi do 15 let z celkového počtu rodin s dětmi do 15 let
- počet hlášených onemocnění pohlavními chorobami na 1000 obyvatel
- podíl domácností důchodců jednotlivců z celkového počtu domácností důchodců
- podíl mladistvých trestně stíhaných na 1000 obyvatel ve věku 15–17 let.

Ve druhé skupině, kde se poměr determinace pohybuje mezi 0,50–0,69, jde o vysokou míru zastupitelnosti. V této skupině je 10 ukazatelů:

- podíl osob nad 65 let z celkového počtu obyvatelstva
- počet migrujících obyvatel na 1000 obyvatel bydlících v okrese
- počet dojíždějících do okresu za prací z 1000 ekonomicky aktivních
- podíl bytů 3.–4. kategorie z celkového počtu bytů v okrese
- podíl dětí narozených mimo manželství z celkového počtu narozených
- počet potratů na 1000 živě narozených
- sebevraždnost
- obecná kriminalita – počet trestných činů na 1000 obyvatel
- podíl pachatelů již dříve trestaných z celkového počtu pachatelů nad 15 let.

⁶ Interpretace se opírá o průměrné hodnoty ukazatelů dosahovaných v okresech zařazených do typu. Jednotlivé okresy se ovšem od tohoto průměru do určité míry odchylují a charakteristika pro ně není v plném rozsahu platná. Např. okres Dolný Kubín má minimální počet občanů menší-

nového statusu, avšak ostatní okresy jsou právě charakteristické zvýšeným podílem těchto občanů v populaci a podstatně určují charakteristiku typu. V textu všude pracujeme s neváženým průměrem okresů.

Do třetí kategorie spadají indikátory ještě spolehlivě reprodukováné navrženou typologií. Poměr determinace se pohybuje v rozmezí 0,3–0,49. Jedná se celkem o 6 ukazatelů:

- podíl obyvatel minoritních národností a etnických skupin (nečeši, neslováci) na populaci okresu
- kojenecká úmrtnost
- počet psychiatrických vyšetření na 1000 obyvatel
- hospodářská kriminalita
- počet odsouzených na 1000 obyvatel
- podíl trestných činů spáchaných pod vlivem alkoholu z celkového počtu trestných činů.

Zbývající skupinu tvoří 5 ukazatelů, které jsou navrženou typologií zastoupeny poměrně málo a nespolehlivě. Jde o tyto ukazatele:

- počet vyjíždějících z okresu do zaměstnání
- podíl 3 a vícepokojových bytů z celkového počtu bytů v okrese
- poměr počtu neprovdaných žen 35–49letých k počtu neženatých mužů ve věku 35–59 let
- podíl dětí a mladistvých obtížně vychovatelných na populaci ve věku 6–18 let
- podíl mladistvých delikventů 15–17letých z celkového počtu delikventů nad 15 let.

Výše poměru determinace se zde pohybuje od 0,30 do 0,25. Nejmenší poměr determinace vykazuje ukazatel podíl mladistvých delikventů ve věku 15–17 let z celkového počtu delikventů nad 15 let.

Výsledky ukazují, že navržená typologie reprodukuje celkem spolehlivě téměř celou paletu ukazatelů sociální problematiky, i když se prosazuje určitý trend preference ukazatelů postihujících problémy v oblasti zaměstnanosti (zejména ženské) a poruch rodinné koheze. Spolehlivě nejsou reprodukovány jen ty ukazatele, které jen velmi volně a zprostředkovaně vypovídají o úrovni sociálních problémů v okrese (migrace mimo rámec okresu, podíl bytů o větším počtu místností); klíčové indikátory úrovně a struktury sociálních problémů jsou typologií postiženy vesměs dobře.

Typy okresů z hlediska úrovně a struktury sociálních problémů

Na základě taxonomické metody bylo 114 okresů ČSSR rozčleněno do 9 podmnožin.

Výsledkem analýzy bylo mimo jiné překvapující zjištění, že jednotlivé typy sociálních problémů se rozkládají v souvislých územních komplexech, přičemž hranice českých zemí a Slovenska před-

stavuje zároveň hranici z hlediska struktury sociálních problémů.

Domníváme se, že tento výsledek není náhodný, ale že se pod ním skrývá i důsledná souvislost úrovně sociálních problémů se stupněm, dynamikou a typem industrializace a urbanizace i s počátkem industrializačního procesu.

Tyto souvislosti můžeme pouze naznačit, neboť naše studie nemá komparativní charakter. Přesto však stojí za zmínku, že procesy socialistické industrializace, přestože ve svých důsledcích velmi podstatně změnily strukturu výroby a — v souvislosti s rozhodujícími přeměnami výrobních, vlastnických i dalších sociálních vztahů po Únoru 1948 — i charakter sociální struktury, v podstatě probíhají nepoměrně méně konfliktně než rozsahem daleko méně závažně a pronikavě industrializační procesy před druhou světovou válkou, v období buržoazní ČSR. Na to poukazuje především celkem příznivý vývoj Slovenska, které se v průběhu budování socialismu stalo ze zaostalého „přívěsku“ vyspělých českých zemí politicky, sociálně, kulturně i ekonomicky rovnocennou součástí naší republiky, právě tak jako vývoj jihočeské oblasti, která — tak jako Slovensko — představovala sociálně deprivovanou, málo dynamickou část předmnichovské republiky.

Okresy lze z hlediska úrovně sociálních problémů rozčlenit do tří velkých skupin.

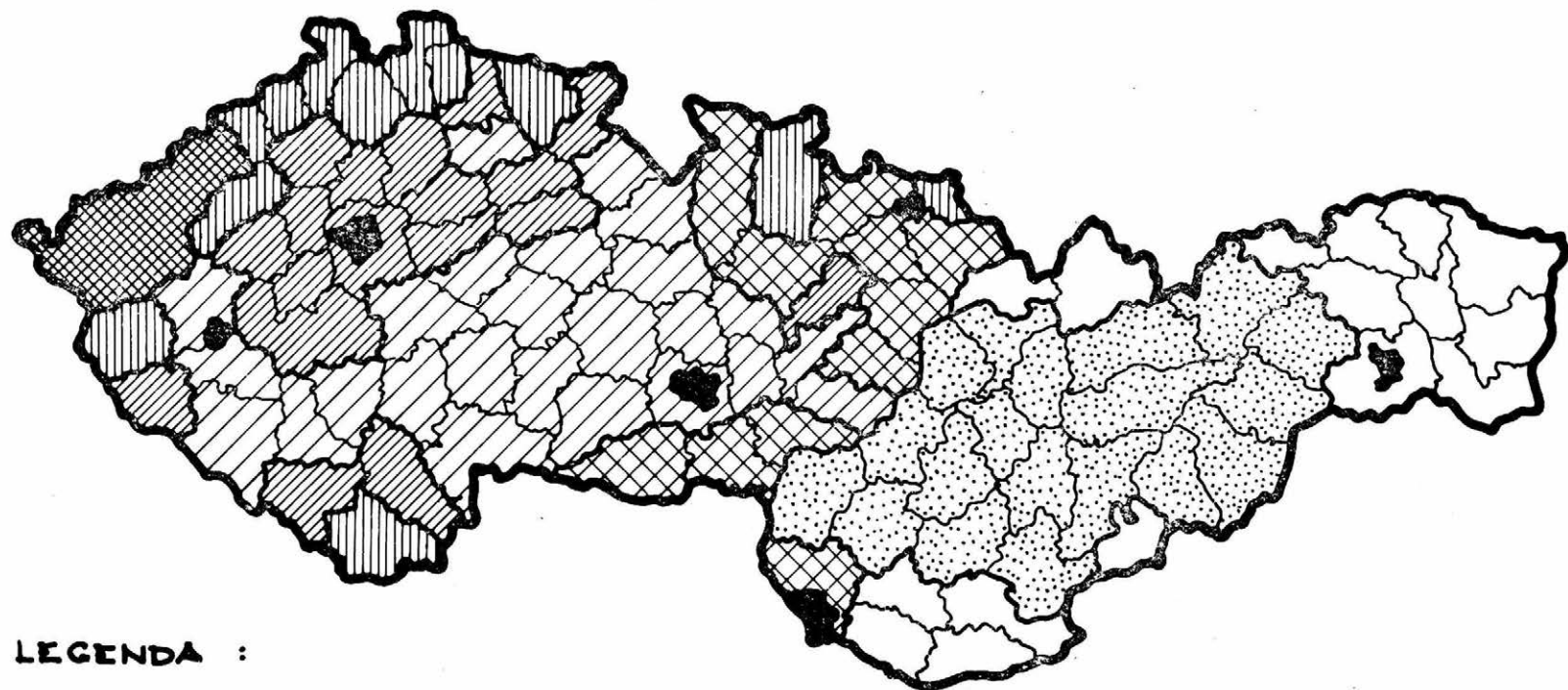
První skupinu — typy výrazně slovenské — tvoří typ 1 a typ 2.

Typ 1

„zemědělsko-průmyslové okresy východního Slovenska a okresy okrajových území Slovenska“ — 16 okresů, z nichž jsou všechny, jak již název napovídá, na území SSR. Tento typ zahrnuje 10,6 % obyvatelstva ČSSR. Okresem, jenž má nejshodnější charakteristiky s průměrem typu, je Humenné.

Typ 2

„okresy středního a západního Slovenska“ — 19 výlučně slovenských okresů se 17 % obyvatel ČSSR. Typickým okresem je zde Povážská Bystrica.

LEGENDA :

	HUMENNÉ		POČ. BYSTRICE		TÁBOR
	MĚLNÍK		LIBEREC		MOST
					OPAVA

MAPA 1

Druhou skupinu — typy výrazně české a moravské — tvoří 3, 4, 5, 6 a 7.

Typ 3

„převážně méně a středně zprůmyslněné oblasti Čech a Moravy“ — 25 okresů na území ČSR. Zahrnuje 16 % obyvatelstva ČSSR. Strukturu sociální problémovosti v tomto typu vystihuje nejlépe okres Tábor.

Typ 4

„většinou silně zprůmyslněné a urbanizované oblasti Čech a Moravy s intenzivním a zprůmyslněným zemědělstvím“ — 20 okresů s 15,7 % obyvatelstva ČSSR (z toho opět 100 % na území ČSR). Charakteristickým okresem je Mělník.

Typ 5

„středně a silně zprůmyslněné okresy Moravy“ — 21 okresů s 10 % obyvatelstva ČSSR, z čehož je 91,3 % na území ČSR a 8,7 % na území SSR. Typickým okresem je okres Opava.

Typ 6

„pohraniční oblasti se silnou migrací“ — 12 okresů Čech a Moravy s 9,5 % obyvatel ČSSR (100 % na území ČSR); centrum této oblasti představuje okres Liberec.

Typ 7

„Mostecko“, s typickým okresem Karlovy Vary, představuje ekologicky zcela výjimečnou lokalitu s pěti okresy severozápadních Čech a s 3,6 % obyvatelstva ČSSR.

Třetí skupinu — tzv. „velká města“ — tvoří zbývající dva typy, typ 8 a typ 9.

Typ 8

„velká města Čech a Moravy“ — Brno, Plzeň, Praha — 10,8 % obyvatel ČSSR, průměrné charakteristiky má Brno.

Typ 9

„slovenská velká města a Ostrava“ — 3 okresy (Bratislava, Košice, Ostrava) a 5 %

obyvatel ČSSR, z toho 38 % obyvatel žije na území ČSR a 62 % na území SSR. Průměrné charakteristiky má Bratislava.

Geografické rozložení jednotlivých typů je uvedeno na mapě č. 1.

Charakteristika jednotlivých typů

a) Okresy zařazené do typu „Humenné“, tj. okresy ležící zejména na východě a v okrajových územích Slovenska,⁷ jsou jako celek typické především nízkou souhrnnou hladinou sociálních problémů. Tato skutečnost se nejvýrazněji promítá v komplexu ukazatelů charakterizujících stabilitu, event. nestabilitu rodiny. Je zde obvykle poměrně málo neúplných rodin s dětmi do 15 let i relativně malý podíl rozvodů a potratů.

Ve většině okresů nalézáme i malý počet domácností, kde je žena s dětmi do 15 let zaměstnána, a malý počet domácností důchodců - jednotlivců. Pod průměrem jsou i ostatní ukazatele, kromě počtu dětí narozených mimo manželství. Poněkud nad průměrem je poměr neprovdaných žen ve věku mezi 34—49 lety k mužům v témže věku, což může signalizovat určité problémy při získávání vhodných manželských partnerů u starších neprovdaných žen.

Okresy východního Slovenska se vyznačují dosud spíše nadprůměrnou stabilitou rodiny (nízká rozvodovost) a v řadě okresů i malým stupněm zapojení žen do ekonomických procesů. Tradice vícegeneračního bydlení jsou dosud velmi živé a trend na nukleární rodinu se dosud plně neprosadil, což se projevuje i v malém počtu samostatně bydlících důchodců. Větší podíl dětí narozených mimo manželství pak svědčí, jak předpokládáme, spíše o určité rigiditě tradičních mravních norem neumožňujících „legalizovat“ graviditu neprovdané ženy než o výraznějším uvolnění sexuální morálky.

V ostatních sférách sociální problémovosti není již postavení těchto okresů tak výjimečné. Z ukazatelů sociální patologie se obvykle pouze počet recidivistů mezi pachatelů výrazněji pohybuje pod průměrem. Intenzita sociálně patologických a

⁷ Do tohoto typu jsou zařazeny okresy: Bardějov, Cadca, Dunajská Streda, Dolný Kubín, Galanta, Komárno, Košice-vidiek, Michalovce, Nové

Zámky, Prešov, Stará Lubovňa, Svidník, Trebišov, Velký Krtíš, Vranov n. Topľou.

anomických jevů je sice podprůměrná, pohybuje se však těsně pod ním. Podíl mladistvých trestně stíhaných je zde dokonce vyšší než průměrný, byť nikoli příliš výrazně.

Výrazné nadprůměrné hodnoty dosahuje podíl bytů 3. a 4. kategorie, menší než průměrný je podíl bytů s větším počtem místností. Určitý problém představuje i vyšší průměrná kojenecká úmrtnost. Věková struktura obyvatel je však dosud velmi příznivá a umožňuje, aby tyto okresy zůstávaly ještě po určitou dobu zásobárnou pracovních sil. To samo o sobě implikuje i řadu problémů souvisejících s péčí o rodiny, které jsou často po dlouhou dobu zbaveny přítomnosti otce a živitele rodiny. Specifický integrační problém představuje v některých okresech problém minorit (například početná maďarská či ukrajinská menšina) a problém cikánských občanů.

b) *Okresy západního a středního Slovenska (typ Povážská Bystrica)*⁸ mají převážnou část charakteristik sociální problematiky shodných s okresy východního Slovenska, odlišují se však od nich (a stejně tak i od českých okresů typu „Tábor“) výraznějším podílem ostatních sociálně patologických jevů, zejména nadprůměrným podílem obecné kriminality, počty mladistvých provinilců ve struktuře delikventů i daleko vyšší průměrnou úroveň potratovosti a rozvodovosti. Ostatní charakteristiky struktur jsou zhruba stejné jako u okresů východního Slovenska, kromě obvykle vyšší průměrné zaměstnanosti žen.

c) Z českých okresů mají nejnižší úroveň sociální problematiky okresy zařazené do typu *Tábor*.⁹ Zejména pokud jde o indikátory sociální patologie, zvláště o kriminalitu, je úroveň velmi nízká a lze ji charakterizovat jako nejnižší vůbec. Tyto okresy mají v průměru nejmenší počet obtížně vychovatelné mládeže, trestně stíhaných mladistvých, obecné i hospodářské kriminality a počtu odsouzených. I ve většině ostatních ukazatelů (kromě například

počtu psychiatrických vyšetření, podílu činů vykonaných pod vlivem alkoholu a podílu recidivistů) je intenzita pod celospolečenským průměrem. Rovněž ukazatele integrace a dezintegrace rodiny jsou velmi příznivé.

Okresy zahrnuté do tohoto typu charakterizuje v průměru nízká úroveň sociopatologických jevů, vyšší než průměrná zaměstnanost žen, a to i v těch věkových skupinách, které se starají o děti, vyšší průměrné stáří populace, projevující se v narůstání problémů starých lidí, nízká úroveň migrací a poměrně stabilizovaná rodina. Zdá se, že pro příznivý vývoj sociální problematiky má u tohoto typu značný význam charakter urbanizace, neboť v malých a středních městech, často polovenkovského typu, s kontinuálním osídlením, si zřejmě uchovala neformální sociální kontrola značnou váhu.

Všechny dosud charakterizované typy se vyznačují celkem příznivou hladinou sociální problematiky. V žádném z okruhů indikátorů úrovně sociálních problémů se neprosazují výraznější odchylky od průměrných charakteristik směrem k vyšším až vysokým hodnotám. Váha těchto okresů je přitom značná, neboť zahrnují celkem 60 okresů, v nichž žije 43,6 % obyvatel Československa.

d) Zbývající okresy představují typy převážně s vyšší úrovní ekonomického, sociálního a urbanizačního rozvoje. *Okresy středních Čech (typickým představitelem je okres Mělník)* mají v průměru vyšší intenzitu sociálních problémů a na rozdíl od předchozích okresů je v nich situace o to složitější, že vyšší hladina sociálních problémů není zakotvena jen v některých oblastech sociální patologie či integrace a dezintegrace rodin, ale zasahuje i do struktur demografických a do struktury zaměstnanosti.¹⁰

Vyznačují se většinou vyšším průměrným stářím populace; počet osob starších 65 let je ve většině těchto okresů nadprůměrný, a naopak pod průměrem je

⁸ Patří sem okresy: Banská Bystrica, Levice, Liptovský Mikuláš, Lučenec, Martin, Nitra, Poprad, Povážská Bystrica, Prievidza, Rimavská Sobota, Senica, Spišská Nová Ves, Topoľčany, Trenčín, Trnava, Zvolen. Ziar n. Hronom, Žilina.

⁹ Jde o okresy: Benešov, Blansko, Brno-venkov, Havlíčkův Brod, Chrudim, Jičín, Jihlava, Jindřichův Hradec, Klatovy, Kroměříž, Kutná Hora, Pelhřimov, Písek, Prostějov, Plzeň-sever, Plzeň-

-jih, Rychnov n. Kněžnou, Strakonice, Svitavy, Tábor, Třebíč, Uherské Hradiště, Ústí n. Orli., Vyškov, Zďar n. Sázavou.

¹⁰ Zařazeny jsou okresy: Beroun, České Budějovice, Domažlice, Hradec Králové, Kladno, Kolín, Litoměřice, Mělník, Mladá Boleslav, Náchod, Nymburk, Pardubice, Praha-východ, Praha-západ, Prahatice, Přerov, Příbram, Rakovník, Semily.

počet osob ve středním, produktivním věku. Všechny typy migrací a dojížděky jsou v okresech tohoto typu zastoupeny obvykle výrazněji než v jiných okresech. Bytová situace je zde značně nevyrovnaná. Na jedné straně je zde v průměru sice méně bytů 3. a 4. kategorie, na druhé straně však počet bytů s větším počtem místností je podprůměrný.

Jak v okresech typu „Mělník“, tak v okresech typu „Opava“ se setkáváme obvykle s vysokou zaměstnaností žen v období, kdy mají závislé děti. Zhoršená demografická struktura se pak promítá i do poměrně vysokého počtu ovdovělých a osamoceně žijících důchodců. Z charakteristik sociální integrace a dezintegrace rodin se zde často setkáváme s nadprůměrným, nikoli však extrémním počtem rozvodů, neúplných rodin s nezletilými dětmi, s obtížně vychovatelnými dětmi i s větším než průměrným počtem potratů.

Oblast sociální patologie je zastoupena zejména kriminalitou, v ostatních ukazatelích se pohybují hodnoty (až na výjimky) pod průměrem okresů. Nadprůměrná je jak hospodářská kriminalita, tak počty recidivistů ve struktuře delikventů, počty mladistvých delikventů i počet trestných činů spáchaných pod vlivem alkoholu. Vyšší stupeň ekonomické rozvinutosti zřejmě podmiňuje i výraznější hospodářskou kriminalitu.

e) *Okresy severní a jižní Moravy* mají v průměru poněkud menší úroveň sociální problémovosti než okresy středních Čech, přesto zde je však vyšší než u okresů typu Tábor, Humenné a Povážská Bystrica.¹¹

Ekonomicky vyspělé okresy Moravy mají v převážné většině případů příznivější demografickou bilanci, což se promítá i do struktury sociálních problémů.

Je zde menší počet rozvedených, menší počet osob starších 65 let a menší počet domácností osamocených důchodců, než odpovídá průměru okresů. Výraznější problém představuje zřejmě velký podíl dojížděky a vyjížděky mimo hranice okresů.

Sociální důsledky tohoto jevu je však obtížné odhadnout, neboť jde zčásti o oblast průmyslové aglomerace propojené jak dopravně, tak sociálně. Pro prevenci sociální problémovosti má v některých okresech zřejmě značný význam relativně dobrá struktura bytového fondu, zejména pak velký počet prostornějších bytů s větším počtem místností a s dobrým vybavením.

V převládajícím počtu okresů jsou všechny charakteristiky dezintegrace rodiny pod průměrem. Větší je pouze počet problémů spojených se zaměstnaností žen v období, kdy mají děti, tj. problémů typických pro většinu českých a moravských okresů. Právě tak v oblasti sociální patologie se setkáváme s překvapivou strukturou — kromě počtu psychiatrických vyšetření a počtu sebevražd, které jsou poněkud nad průměrem, mají všechny ostatní indikátory podprůměrnou intenzitu.

Zbývající okresy se vyznačují většinou extrémní úrovní sociálních problémů.

f) Zvláště kapitoly představují *pohraniční okresy Čech a Moravy*,¹² u nichž do značné míry pramení vysoká míra sociální problémovosti z procesů dlouhodobé stabilizace nově přistěhovaného obyvatelstva. Tato oblast se dosud vyznačuje vysoce nadprůměrnou mírou migrace, která vyústila i do zvýšeného podílu osob příslušejících k národnostním menšinám a etnickým skupinám.

Pokud jde o dezintegrativní a problémové prvky v rodinném životě, lze říci, že téměř ve všech indikátorech je úroveň nadprůměrná. Zvláště ukazatele rozvodovosti, potratovosti a počtu neúplných rodin se závislými dětmi jsou obvykle výrazně nad průměrem ostatních okresů (v průměru více než směrodatná odchylka). Rovněž ve všech indikátorech sociálně patologických jevů (kromě poněkud překvapivého zjištění, že počet trestných činů spáchaných pod vlivem alkoholu je ve většině případů pod průměrem ostatních okresů) je zde úroveň indikátorů obvykle nadprůměrná a zvláště úroveň sebevraždnosti, počtu onemocnění pohlavní-

¹¹ Patří sem Bratislava-venkov, Břeclav, Frýdek-Místek, Gottwaldov, Hodonín, Olomouc, Opava, Nový Jičín, Šumperk, Vsetín, Znojmo.

¹² Do typu jsou zařazeny všechny intenzivně osídlované okresy v pohraničí, s výjimkou okresu

Klatovy a Prachatice, dále pak okres Karviná. Jde o okresy: Bruntál, Český Krumlov, Česká Lípa, Děčín, Jablonec n. Nisou, Karviná, Liberec, Louny, Tachov, Teplice, Trutnov, Ústí n. L.

mi chorobami, obecné a hospodářské kriminality i počtu odsouzených je velmi vysoká.

Právě u pohraničních okresů však nejzřetelněji postrádáme historické hledisko při posouzení výsledků analýzy. Uvážíme-li, že se v těchto okresech po druhé světové válce prakticky vyměnila většina populace, přičemž životní podmínky zde byly často velmi složité a nepříznivé, pak nelze dost docenit pokrok, k němuž zde od té doby došlo. I relativně vysoké hodnoty úrovně sociálních problémů jsou ve skutečnosti spíše indikátorem postupující společenské integrace než symptomem aktuální anomické situace. Zde zjištěné hodnoty můžeme ostatně nalézt i v jiných okresech republiky, v okresech, které procházely podstatně méně bouřlivým vývojem než pohraniční okresy.

g) Obdobnou strukturu sociální problemovosti (avšak podstatně vyšší) má i další pohraniční území — *Mostecko a sokolovská pánev*.¹³ Její sociální a ekologické charakteristiky jsou dostatečně známé a není třeba je blíže uvádět. Od ostatních pohraničních oblastí se Mostecko liší ve struktuře sociálních problémů snad jen výraznějším podílem migrujících a příznivější demografickou strukturu (zejména pak větším počtem osob v produktivním věku). Ostatní problémy — mezi něž patří i určitá nevyváženost poměru obou pohlaví v populaci — jsou více méně shodné. S jistou mírou zjednodušení lze říci, že struktura je zhruba stejná jako v pohraničních okresech, avšak vždy alespoň o jeden stupeň v intenzitě vyšší. Jestliže například úroveň potratovosti, rozvodovosti, počtu neúplných rodin, sebevražd, psychických onemocnění a obecné i hospodářské kriminality se pohybuje v ostatních pohraničních okresech většinou v rozmezí $\bar{x} + \sigma < x_i < \bar{x} + 2\sigma$, v rámci Mosteckosokolovské páneve hranici dvou směrodatných odchylek obvykle vysoce překračuje.

Z hlediska praktické sociální politiky je zajímavé, že jestliže například v okresech okolo Ostravy pravděpodobně vedla vyšší kvalita bydlení k určité redukci sociální problemovosti nebo ji alespoň nenechala

v některých směrech výrazněji rozvinout. udržuje si sociální problemovost ve všech pohraničních okresech, a především i na Mostecku, vysokou intenzitu i přesto, že bytová situace je zde lepší než průměr. Vzniká ovšem otázka, jak by se situace vyvíjela, kdyby zde příznivá bytová situace nepůsobila a kdyby ani ostatní typy preferencí, například mzdových, v této oblasti nekompenzovaly existující nedostatky v životním prostředí, v pracovních podmínkách, možnostech kulturního života apod.

h) *Velká města Čech, Moravy a Slovenska* představují velice specifické struktury sociálních problémů, které jen velmi nedokonale můžeme popsat pomocí zvolených sociálních ukazatelů. Struktura sociální problemovosti je v českých městech (kromě Ostravy) dosti odlišná od sociální problemovosti velkých slovenských měst a Ostravy, které se již v oblasti základních sociálních ukazatelů vyznačují poměrně specifickými a neobvyklými charakteristikami. Mají sice například značný podíl osob starších 65 let, současně však přitahují i značnou část osob v produktivním věku. Situace je zde tedy poněkud odlišná od situace v jejich bezprostředním okolí (typ „Mělník“, „Tábor“), kde relativně vysoké stáří populace je v některých okresech doprovázeno i poklesem počtu obyvatel středního věku. Velká města si zřejmě svoji demografickou situaci částečně nadlepují na úkor širšího zázemí.

Specifické rysy má i bydlení; je zde sice menší podíl bytů 3. a 4. kategorie, ale na druhé straně jsou zde i malé podíly velkých bytů. Oba tyto ukazatele ovšem ani zdaleka nevystihují skutečné problémy bytové situace v těchto městech, zejména pak dlouhou dobu čekání na přidělení bytu, pohybuující se u družstevní výstavby kolem 30 let (Anderle, Pojer 1973).

Z hlediska sociální politiky zde problém představuje zejména sféra individuální adaptace na sociální prostředí velkoměst a sféra integrace a dezintegrace rodinného života. Velká česká města mají jako celek vysoce nadprůměrnou intenzitu psychiatrických vyšetření (což však může

¹³ Cheb, Chomutov, Karlovy Vary, Most, Sokolov

souviset s dostupností podobných vyšetření a se spádovým územím velkých měst) a počtu nově hlášených pohlavních onemocnění. Velmi vysoký je i podíl potratů a neúplných rodin se závislými dětmi. Poměrně vysokou intezitu (více než směrodatná odchylka) si udržuje i rozvodovost a podíl osaměle žijících důchodců. I ostatní ukazatele integrace a dezintegrace rodinného života se pohybují nad průměrem, překvapivě malý je však počet dětí narozených mimo manželství. Zajímavá je i nižší úroveň kriminality v těchto městech: většina ukazatelů je vcelku pod průměrem jiných okresů, výjimkou je pouze větší, mírně nadprůměrný podíl recidivistů mezi delikventy a vyšší než průměrná úroveň obecné kriminality. Tato zjištění ostře kontrastují například se situací ve velkých západních metropolích, kde — zejména v USA — je zločinnost výrazným aspektem velkoměstského způsobu života. Sama tato skutečnost by však vyžadovala zvláštní rozbor, a to nikoli pouze jevových stránek vývoje kriminality, ale zejména sociálních mechanismů, jež k tomuto stavu vedou.

Velká česká města (kromě Ostravy) se tedy jeví jako relativně méně problémová, než bychom čekali, jako území, jehož obyvatelé si již v mnohém osvojili způsoby jak žít v urbanizovaném a industrializovaném prostředí. Ovšem problémy velkých měst jsou přesto závažné a vzhledem ke koncentraci obyvatelstva a důležitosti těchto měst pro ekonomiku, politický a kulturní život naší republiky je třeba věnovat těmto územím i nadále výraznou pozornost. Poměrně příznivější struktura i intenzita sociálních problémů je totiž mimo jiné i výsledkem dosavadní systematické péče o tato území.

ch) *Velká slovenská města — Bratislava a Košice*, k nimž se přidružuje *Ostrava*, mají v mnohém odlišnou strukturu od velkých měst v Čechách a na Moravě. Předně jsou demograficky mladší, koncentrují značnou část lidí středního věku a mládeže, mají i vyšší úroveň migrací a dojížděky a nevyrovnaný poměr obou pohlaví. Na rozdíl od ostatních velkých měst, ale i od ostatních okresů, mají jako celek výraznější kojeneckou úmrtnost.

Příznivější demografická struktura po-

změňuje i charakteristiky integrace a dezintegrace rodiny. V těchto městech se v porovnání s ostatními městy setkáváme méně s ovdovělými. Ostatní ukazatele dezintegrace rodinného života nabývají však nadprůměrných hodnot.

Na rozdíl od velkých českých měst jsou hodnoty kriminality vysoké. Pochybný primát mají tato města zejména v delikvenci mladistvých; téměř ve všech ostatních ukazatelích delikvence, kromě podílu mladistvých ve struktuře delikventů, a v počtu trestných činů spáchaných pod vlivem alkoholu, jsou hodnoty značně vysoké. Rovněž indikátory sociální maladaptace (sebevražednost, psychická onemocnění apod.) nabývají výrazných hodnot.

Rozdílnost mezi českými a slovenskými městy spočívá zřejmě v rozdílném stupni vyzrálosti sociálních vztahů v obou těchto typech měst. Česká města prošla dlouhým historickým vývojem, populace se zde stabilizovala a rovněž okolí těchto měst má dlouhou zkušenost s industrializačními a urbánními vlivy. Distance mezi městem a venkovem je z tohoto hlediska nepoměrně menší než na Slovensku. Slovenská města — zejména Košice — ale do určité míry to platí i o Bratislavě (o Ostravě nemluvě) — se rozvíjejí v podmínkách silného přistěhovalectví, přičemž přistěhovalci přicházejí často i z území, kde legitimita tradičních vzorů vesnického života je dosud značná (z Kysuce apod.).

Intenzita akulturačních procesů je zde proto velmi výrazná a nepřekvapuje, že zasahuje především mládež. Podobné problémy můžeme pozorovat (ovšem v nepoměrně nižší intenzitě) i v ostatních slovenských okresech. Jestliže tedy situace v českých zemích je více méně stabilizovaná, ve slovenských velkoměstech může bouřlivější vývoj ještě nějakou dobu trvat.

Sociální problémy dosahují vysokou průměrnou intenzitu celkem ve 23 okresech, v nichž žije přibližně 29 % obyvatel.

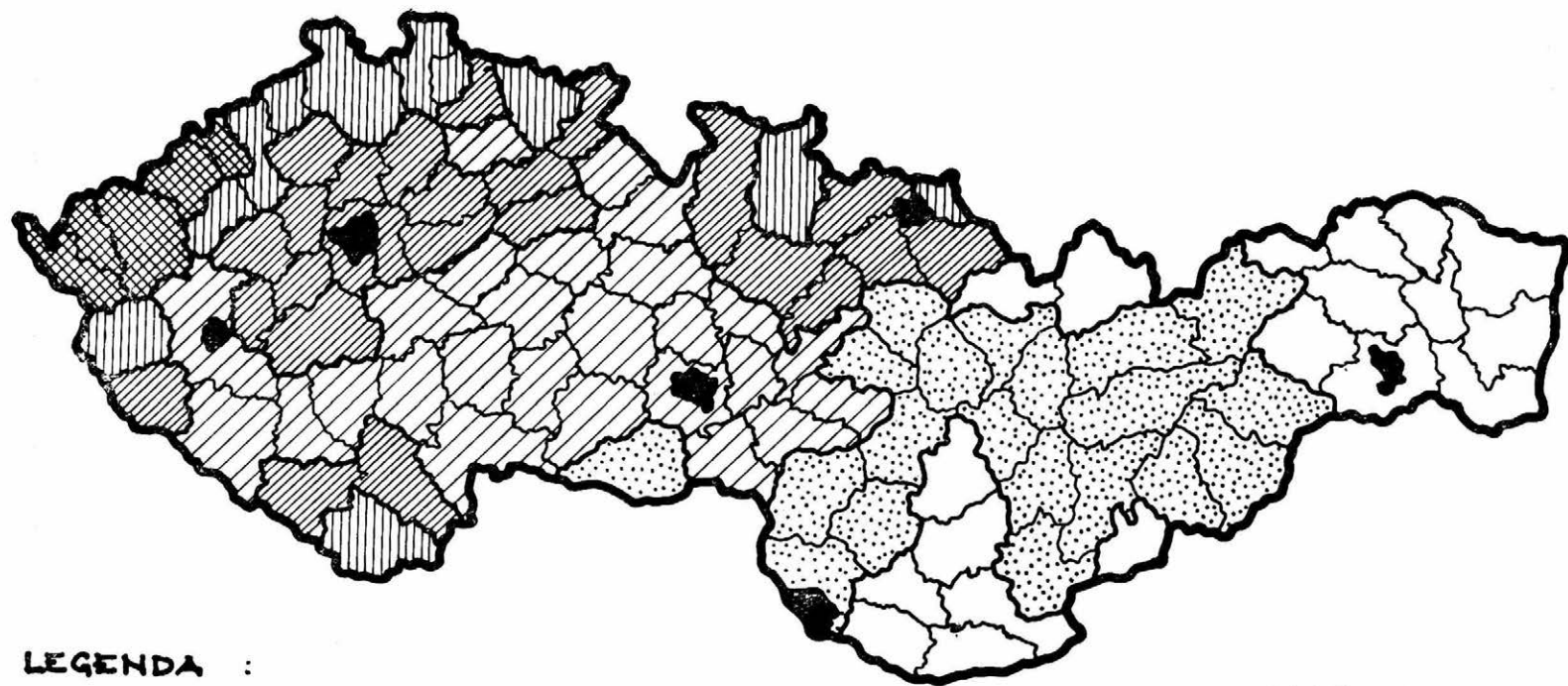
Navržená typologie má z hlediska interpretace i některá slabší místa. Poukažme zde na některá z nich.

Okresy zařazené do opavského typu jsou, jak ukazuje podrobnější analýza, vnitřně dosti heterogenní. Okresy severní

Tabulka 1. Vybrané hodnoty ukazatelů sociálních problémů v okresech, korelace mezi ukazateli a typologií okresů

Zkrácený název ukazatele	Za okresy celkem		Hodnota ukazatele		Korelační poměr*)	Poměr deter- minace*)
	průměr	směro- datná odchylka	mini- mální	maxi- mální		
Podíl osob nad 65 let	11,2	2,84	5,3	17,5	0,82	0,68
Relace žen ve věku 15—34 let k mužům v tomto věku	965 ¹	30,91	894	1099	0,85	0,72
Podíl obyvatelstva minoritních národností v %	8,96	14,20	0,7	89,7	0,58	0,34
Podíl migrujících obyvatel na 1000 bydlících obyvatel	34,5	12,94	18,2	111,7	0,83	0,68
Poměr imigrujících k emigrujícím	0,92	0,35	0,3	3,2	0,84	0,70
Počet dojíždějících do okresu za práci z 1000 ekonomicky aktivních	84	81,39	20	570	0,81	0,65
Počet vyjíždějících z okresu do zaměstnání	119	107,1	14	702	0,45	0,20
Podíl tří a vícepokojových bytů ze všech bytů v okrese (v %)	31,4	5,82	17,1	46,4	0,51	0,26
Podíl bytů 3. a 4. kategorie ze všech bytů (v %)	57,3	14,19	16,2	81,6	0,82	0,68
Podíl ekonomicky aktivních žen se závislými dětmi z žen se závislými dětmi	74,8	10,77	41,5	89,0	0,88	0,77
Podíl ovdovělých z obyvatel starších 15 let	9,6	1,80	6,3	13,4	0,82	0,67
Poměr počtu neprovdaných žen 35—49letých k počtu neženatých mužů ve věku 35—59 let	0,88	0,22	0,49	1,46	0,53	0,28
Počet rozvodů na 1000 obyvatel	1,54	0,95	0,1	4,0	0,91	0,83
Podíl neúplných rodin s dětmi do 15 let ze všech rodin s dětmi do 15 let	7,66	1,85	4,9	16,5	0,91	0,83
Podíl dětí narozených mimo manželství	5,71	3,03	1,9	13,8	0,74	0,55
Počet potratů na 1000 živě naroze- ných	411	150,8	96	969	0,82	0,67
Kojenecká úmrtnost na 1000 porodů	21,6	5,20	11,9	42,4	0,60	0,36
Sebevražednost na 1000 obyvatel	0,72	0,44	0,12	2,12	0,81	0,66
Počet hlášených onemocnění pohlavními chorobami na 1000 obyv.	0,98	0,81	0,15	3,97	0,84	0,70
Počet psychiatrických vyšetření na 1000 obyvatel	54,49	25,19	1	145	0,66	0,44
Podíl domácností důchodců jednot- livců ze všech domácností důchodců	37,4	7,66	14,1	49,2	0,91	0,82
Podíl dětí a mladistvých obtížně vychovatelných z populace 6—17 let (v %)	11,7	11,17	0,2	65,8	0,39	0,15
Podíl mladistvých trestně stíhaných na 1000 obyvatel 15—17 letých	22,9	10,19	4,7	58,8	0,84	0,70
Obecná kriminalita	4,07	1,57	1,8	9,4	0,83	0,69
Hospodářská kriminalita	1,0	0,39	0,3	2,1	0,89	0,47
Počet odsouzených na 1000 obyvatel	9,6	2,98	4,6	19,7	0,70	0,49
Podíl mladistvých delikventů 15—17letých ze všech pachatelů	10,3	2,12	4,3	16,6	0,18	0,03
Podíl pachatelů již dříve trestaných ze všech pachatelů nad 15 let	38,5	6,67	22,5	55,0	0,81	0,65
Podíl trestných činů obecné krimina- lity spáchaných pod vlivem alkoholu	66,1	14,17	20,4	93,4	0,66	0,43

*) Zaokrouhleno na dvě desetinná místa

LEGENDA :

MAPA 2

Tabulka 2. Charakteristika jednotlivých typů okresů

Zkrácený název ukazatele	Typ „Humenné“	Typ „Pov. Bystřice“
Podíl osob nad 65 let	—	—
Relace žen ve věku 15—34 let k mužům téhož věku	+	+
Podíl obyvatelstva minoritních národností	++	+
Podíl migrujících obyvatel na 1000 obyvatel	—	—
Podíl dojíždějících do okresu za prací (aktivních) z 1000 obyvatel	—	—
Podíl ekonomicky aktivních žen se závislými dětmi	— —	—
Podíl ovdovělých z obyvatel nad 15 let	—	—
Poměr počtu neprovdaných žen ve věku 35—49 let k počtu neženatých mužů ve věku 35—59 let	+	+
Podíl neúplných rodin s dětmi ze všech rodin s dětmi do 15 let	— —	—
Počet rozvodů na 1000 obyvatel	— —	—
Podíl dětí narozených mimo manželství	+	+
Počet potratů na 1000 živě narozených	— —	—
Podíl osaměle žijících důchodců	— —	—
Podíl obtížně vychovatelných dětí a mladistvých	—	—
Sebevražednost na 1000 obyvatel	—	—
Počet hlášených pohlavních onemocnění na 1000 obyvatel	—	—
Počet psychiatrických onemocnění na 1000 obyvatel	—	—
Podíl trestně stíhaných mladistvých na 1000 obyvatel ve věku 17—18 let	+	+
Obečná kriminalita	—	+
Hospodářská kriminalita	—	—
Počet stíhaných a odsouzených na 1000 obyvatel	—	+
Počet mladistvých odsouzených z populace nad 15 let	—	+
Podíl recidivistů ze všech pachatelů nad 15 let	— —	—
Podíl trestných činů obecné kriminality spáchaných pod vlivem alkoholu	—	—

+++ průměrná hodnota ukazatele ve skupině okresů je vysoko nad průměrem okresů (více než dvojnásobek směrodatné odchylky)

++ průměrná hodnota je výrazně nad průměrem okresů (více než násobek směrodatné odchylky)
+ průměrná hodnota je mírně nad úro-

Moravy se svými charakteristikami blíží více zprůměrněným okresům Čech (typ Mělník), zatímco okresy na jihu Moravy jsou podobnější slovenským okresům v jejich blízkosti. To ostatně naznačuje i taxonomické řešení o sedmi výsledných podmnožinách, které uvádíme v mapce č. 2. Tato varianta typologie současně demonstruje překvapivou stabilitu celého řešení klasifikace okresů. Kromě spojení velkých českých měst s pohraničními okresy a předpokládaného rozpadu typu Opava dochází k malým přesunům, které nijak nenarušují logiku původního řešení.

Druhou takovou diskusní otázkou je problém vnitřní heterogenity okresů samotných. Zvláště tam, kde okres zahrnuje řadu lokalit nesrovnatelných z hlediska sociální úrovně a organizace, je zřejmé, že i struktura sociálních problémů je značně různorodá. Sociální problémy Hradce Krá-

lové jsou pravděpodobně dosti odlišné od problematiky jeho širšího zázemí a blíží se problémům Plzně, popřípadě Prahy; podobně například vlastní Příbram má poněkud jiné problémy než její rurální okolí.

Při interpretaci výsledků taxonomických operací je třeba vzít v úvahu i specifické vlastnosti této metody. Taxonomické operace konstruuji určitý typologický nadhled nad množinou okresů a zobecňují velké množství informací v okresech. Zákonitým důsledkem je proto i určitá míra heterogenity jednotlivých typů, která je ovšem na základě algoritmu taxonomických postupů kontrolována a minimalizována (mimo jiné i volbou počtu jednotlivých typů). Podrobnější studium určitých dílčích problémů se proto neobejde bez detailnějších rozborů jednotlivých indikátorů v okresech. Typologické konstrukce proto neeliminují význam detailních kar-

Typ „Tábor“	Typ „Mělník“	Typ „Opava“	Typ „Liberec“	Typ „Karlovy Vary“	Typ „Brno“	Typ „Bratislava“
+	++	-	-	--	+	--
-	-	-	-	+	++	+++
-	-	-	+	+	-	-
-	+	-	++	++	+	++
+	+	+	+	+	+	+
+	++	-	-	--	+	--
-	-	+	-	-	+	+++
-	+	-	++	++	+++	+
-	+	-	++	+++	++	+
-	-	-	++	++	-	+
+	+	-	+	++	+++	++
-	+	-	+	+	++	+
-	+	-	++	++	+	++
-	-	+	++	++	+	+
+	-	+	+	+	+++	++
-	-	-	+	+	-	+++
-	-	-	++	+++	+	++
-	+	-	++	++	-	++
-	+	+	+	+	+	++
+	+	-	+	++	+	+
+	+	-	-	-	--	--

ní okresů (do vzdálenosti 1 σ)

- průměrná hodnota ukazatele je mírně pod úrovní okresů

-- průměrná hodnota ukazatele je výraz-

ně pod úrovní okresů

--- průměrná hodnota ukazatele je výrazně pod průměrem okresů

togramů intenzity jednotlivých jevů — stačí například srovnat plastičnost kartogramu bytové situace v okresech (Anderle, Pojer 1972) s chudobou popisu této problematiky v naší typologii — vytvářejí však určité analytické a syntetizující metahledisko, které je, jak se ukazuje, užitečné jak pro teoretické uchopení problému, tak pro praktickou činnost řídicích orgánů.

Literatura

- Anderle, A. - Pojer, M. - Ullman, O.: *Byty a bydlení v Československu*. Praha, SNPL 1967.
- Anderle, A. - Pojer, M.: *Bytová situace v okresech ČSSR 1961–1970*. Praha, TERPLÁN 1972.
- Arkadev, A. G. - Braverman, E. M.: *Obučení mašiny rozpoznávání obrazců*. Moskva, Nauka 1964.
- Duncan, O. D. - Cuzzort, R. P. - Duncan, B.: *Statistical Geography*. Glencoe, Free Press 1961.
- Foret, M.: *Sociální ukazatele. Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*. Sociologický časopis, 1973, č. 1.
- Harman, H. H.: *Modern Factor Analysis*. Chicago, University Press 1960.
- Horst, P.: *Factor Analysis and Data Matrices*. New York, Wiley 1965.
- Illner, M. - Foret, M.: *Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*. Sociologický časopis, 10, 1974, č. 1.
- Junková, L. - Uchytel, A.: *Analýza statistických podkladů pro určení typologie okresů z hlediska sociální problémovosti*. Praha 1974, strojopis.
- Kaiser, H. F.: *Formulas for Component Scores*. Psychometrika 27, 1962, č. 4.
- Lauber, J.: *Metody rozpoznávání obrazů*. Matematické metody v ekonomii, 10, 1972, 3.
- Mangasarin, O. L.: *Linear and Nonlinear Separation of Patterns by Linear Programming*. Operation Research, 13, 1965, č. 7.
- Polityka społeczna, Warszawa, Ossolineum 1973.
- Rjabov, G. G.: *Primenenije metodov rozpozna-*

Резюме

Юнкова Л. - Лингарт И. - Ухитил А.: Типология районов ЧССР с точки зрения приложения социальной политики социалистического государства

В статье излагаются результаты эмпирически выведенной типологии районов ЧССР с точки зрения интенсивности и структуры социальных проблем. Социальные проблемы определяются в духе социальной политики социалистического государства, которая все более явно ориентируется на предупреждение нежелательных явлений, тогда как некоторые традиционные проблемы социальной политики (напр., решение последствий безработицы, вопросов связанных с организованной преступностью) отступают на задний план.

Методологически статья построена на материалах переписи населения 1970 г. и статистических данных министерств. В целом был проведен анализ 29 показателей уровня социальных проблем (напр., показатели преступности, разводов, самоубийств, аборт и т. п.) по методу главных компонентов и распознавания образов. Было выделено 9 групп районов, отличающихся как по уровню, так по структуре социальных проблем. Принятая типология хорошо согласовалась с показателями социальных проблем, включенными в анализ.

Анализ показал, что наибольшей интенсивности социальные проблемы достигают в тех районах, в которых быстрым темпам индустриализации сопутствовала интенсивная миграция и смена населения. Выяснилось, что существует разница между районами, в которых индустриализация проходила уже до войны (там уровень социальных проблем выше) и районами, в которых индустриализация протекала уже при социализме. Самый низкий уровень социальных проблем выказывают районы средние и мало индустриализированные и урбанизированные.

Относительно высок уровень социальных проблем в пограничных районах, куда после 2-ой мировой войны устремился поток переселенцев. Исследование, однако, показало, что положение в них стабилизировалось и не очень отличается от положения в некоторых центральных, высокоиндустриализированных районах.

Любопытен факт, что крупные чешские города по уровню социальных проблем занимают отнюдь не первые места — напр. по уровню преступности — и положение в них довольно благополучно. Средние показатели здесь даже ниже чем по районам. Иное положение в крупных словацких городах и в Остраве, которые по уровню преступности дают показатели значительно выше средних.

В структуре социальных проблем сказывается общее демографическое положение в Чехословакии.

Summary

Junková L. - Linhart J. - Uchytíl A.: Typology of Districts in Czechoslovakia from the Viewpoint of the Application of Social Policy in a Socialist State

The present paper describes the results of an empirical typology of districts in Czechoslovakia from the point of view of the intensity and structure of social problems. Social problems are here defined in the intentions of the social policy of a socialist state which is increasingly oriented to problems of prevention, while some traditional problems of social policy (e.g. solution of the consequences of unemployment, problems connected with an institutionalized underworld) are retreating into the background.

Methodologically, the study proceeds from an analysis of data from the 1970-census as well as from departmental statistics. On the whole, 29 indicators of the level of social problems (e.g. indicators of the criminality level, divorce rate, suicide rate, abortion rate, etc.) were analyzed by the method of principal components and by means of pattern recognitions. Altogether nine groups of districts were specified, characterized by a different level on the one hand, and by a different structure of social problems on the other. The chosen typology satisfactorily approximated the indicators of social problems involved in the analysis.

The analysis revealed that social problems are most intensive in districts where the rapid advance of industrialization is connected with a high level of migration and population exchange. A certain difference was shown to exist between districts industrialized before the war (here the level of social problems is higher) and those that became industrial in the epoch of socialism. The lowest level of social problems is to be found in areas with a low to medium level of industrialization and urbanization.

The level of social problems is considerably high in the boundary districts where, in the period following World War II, mass settlement was taking place. The research revealed, however, that the situation has become considerably stabilized and does not greatly differ from that in some interior, highly industrialized districts.

Surprisingly enough, Czech towns do not by far reach peak values in the indicators of social problems. In the area of criminality, for instance, their situation is relatively favourable, moving below the average level of the districts. A different situation prevails in the Slovakian cities and in Ostrava where criminality indicators have attained markedly above-average values.

The effect of the general demographic situation in Czechoslovakia makes itself felt in the structure of social problems.

Další krok úspěšné spolupráce

Nad společnou prací sovětských a polských sociologů k problematice sociální struktury: *Problemy razvitiia socialnoj struktury obščestva v Sovetskom sojuze i Polše.*

Moskva, Nauka 1976.

Výzkum sociální struktury představuje jedno z ohniskových témat marxisticko-leninské sociologie. Nikoli náhodou zaujímá tato problematika přední místo v poznávacím úsilí společenských vědců socialistických zemí. Byl to právě V. I. Lenin, který zdůrazňoval, že bez důkladné analýzy sociálně třídních momentů vývoje, rozboru jejich povahy a dynamických zákonitostí, nelze úspěšně pochopit a zejména řídit veškerý souhrn společenských procesů. Proto je zcela logické, že výzkum sociální struktury je vážným momentem cílevědomé společenské praxe socialistické výstavby. V současných podmínkách se pak neustále umocňuje potřeba hluboce založené sociologické konfrontace sociálně třídních procesů, probíhajících v jednotlivých socialistických zemích, která jednak umožní určit na základě komplexní argumentace obecné a specifické rysy socialistické výstavby v jednotlivých zemích, jednak rozšíří prostředkový i poznatkový souhrn sociologického zkoumání.

Ve světle této skutečnosti se zcela jednoznačně rýsuje zásadní význam tradice společenských sovětsko-polských výzkumů v oblasti sociální struktury, jejímž nejnovějším výsledkem je kniha *Problemy vývoje sociální struktury společnosti v SSSR a Polsku*, zpracovaná kolektivem sovětských a polských sociologů z Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR a Ústavu pro filozofii a sociologii PAN pod vedením člena korespondenta M. N. Rutkeviče a prof. W. Weselowského.

Přestože jde o práci sborníkového typu, struktura jejího obsahového rozvržení z ní vytváří do značné míry sevržené sociologické dílo. Tematické rozdělení začíná u obecných, syntetizujících analýz vývoje sociální struktury obou společností, další stati jsou věnovány rozhodujícím aspektům sociologické analýzy vedoucí síly socialistické společnosti, dělnické třídy; následují práce věnované problematice inteligence a sociálně třídním proměnám sovětského a polského venkova. Závěr tvoří studie o problematice změn sociální struktury, především z hlediska mobilních procesů.

Přestože jsou jednotlivé části pracemi různých autorů, podařilo se připravit velmi zdařilé, plastické, informačně i myšlenkově bohaté dílo, v němž se jednotlivé dílčí pohledy

skládají ve značně ucelenou a komplexní sociologickou analýzu. Její zásadní význam spočívá především ve věcné, syntetizující informaci o společenském vývoji sovětské a polské společnosti v podmínkách socialistické výstavby posledního období. Není však možné nedocenit druhou, fakticky neméně závažnou zásluhu zmíněného díla: spočívá v tom, že podává cennou informaci o obsahu a formách práce ve „špičkových sociologických dílnách“ sovětské a polské společenské vědy. V tomto směru je nutné ocenit i podněty, které přináší pro marxisticko-leninskou sociologii ostatních socialistických zemí.

Prokažme nyní toto rámcové hodnocení stručným rozbořem jednotlivých částí této zajímavé práce.

Úvodní stať M. N. Rutkeviče se zabývá komplexní tematikou sociální struktury socialistické společnosti v SSSR a jejím vývojem k sociální homogenitě.

Autor ve své analýze úspěšně a organicky spojuje marxisticko-leninská východiska a principy analýzy sociální struktury se studiem jejího konkrétního vývoje v sovětské společnosti, což jasně dokazuje hlubokou vyspělost a pronikavost jeho sociologického pohledu. Konkrétní analýzu otevírá hodnocením kvantitativních a kvalitativních stránek vývoje dělnické třídy, třídy družstevních rolníků a zaměstnanců a jejich vzájemných vztahů. Podtrhuje, že prudký růst dělnické třídy je zásadním a určujícím rysem dynamiky homogenizačních sociálních změn v podmínkách výstavby socialismu v SSSR: vždyť za posledních 35 let vzrostla sovětská dělnická třída přibližně 3,5krát, přičemž však za tímto globálním údajem zůstává skryt bohatý a mnohotvárný proud změn v odvětvové struktuře dělnické třídy, její vzdělanosti, kvalifikovanosti, životní úrovni, účasti na společenském řízení atd.

Stejně tak třída družstevního rolnictva nezůstává stranou hlubokých kvalitativních proměn celku sociální struktury, které přináší socialismus a jež jsou zdrojem jeho dalšího rozvoje. I v jejích řadách, které přirozeně kvantitativně klesají, dochází postupně ke změnám technologické vybavenosti, obsahu a charakteru práce, profesionální a vzdělanostní struktury, podmínek života. I když zřejmě ještě přetrvává řada sociálních rozdílů mezi městem a vesnicí, jejich rozsah a intenzita se prudce snižují: sociální homogenita, cíl, který vytýčuje autor v názvu své stati jako rozhodující společenský cíl socialistické výstavby, má páteř svého rozvoje právě ve sblížení dvou základních tříd socialistické spo-

lečnosti, dělnické třídy a třídy družstevního rolnictva. Přitom je zřejmé, že při sblížování těchto dvou základních tříd nejde o jakýsi proces „pohlcování“. M. N. Rutkevič zdůrazňuje, že proces překonávání rozdílů mezi městem a vesnicí není řešitelný urbanizací, tzn. v dané souvislosti „likvidací“ vesnice, ale že jde o proces sbebytné proměny vesnice, proměny, v níž budou zrušeny veškeré sociálně třídní difference, jež jsou pozůstatkem staré společenské dělby práce, avšak nikoli difference ostatní, dané velikostí sídla, jeho ekologickým rámcem apod.

Značnou pozornost věnuje M. N. Rutkevič výkladu aktuálních forem struktury vlastnických vztahů v současné sovětské vesnici: v tomto rámci hodnotí procesy sblížování všelidového a družstevního vlastnictví, tuto „prostorově nejčistější“ formu sblížování zemědělské části dělnické třídy a kolchozníků, a dále pak rozebírá soustavné snižování významu osobního záhumenkového hospodářství, které doposud hraje v živočišné i rostlinné produkci značnou roli. M. N. Rutkevič hodnotí výsledky této základní homogenizační trasy sovětské společnosti cestou sblížování dělnické třídy a třídy družstevního rolnictva jako významné, avšak předpokládá, že v příštích 15–20 letech budou tyto určující momenty sociální dynamiky sovětské společnosti v dosažených výsledcích ještě markantnější.

Podstatné změny se v podmínkách socialistické výstavby v SSSR udály i ve sféře duševní práce. Tradiční statistickou kategorií zaměstnanců dělí M. N. Rutkevič sociologicky na dvě základní skupiny: specialistů, tj. pracovníků se středním a vysokoškolským vzděláním, a nespecialistů. Rychlý kvantitativní růst zaznamenává především skupina zaměstnanců-specialistů, tj. sociální vrstva inteligence, která vzrostla za posledních třicet let téměř desetinásobně, přičemž nejvyšší podíl přírůstek tvořila část inteligence v odvětvích materiální výroby. V souvislosti s analýzou kvantitativních a kvalitativních změn v postavení sovětské inteligence se M. N. Rutkevič zamýšlí nad problematikou překonávání sociálních rozdílů zakotvených v různých typech charakteru práce. Zdůrazňuje, že jejich překonávání není dílem dějinného okamžiku, ale naopak svou podstatou představuje časově rozsáhlý historický proces. Vzpomíná Leninových slov, že inteligence zůstane zvláštní mezeříčkou až do doby vysoké rozvinutosti komunistické společnosti.

Při analýze integračních procesů a rozvoje homogenizačních procesů podtrhuje M. N. Rutkevič podstatný rozdíl mezi užívanými kategoriemi „sblížování“ a „slévání“: zatímco první označuje proces socialistické kvality sociálně třídních vztahů, druhá akcentuje výsledek tohoto procesu, což nelze zaměňovat. Při této příležitosti se M. N. Rutkevič vyslovuje k společensky i vědecky velmi závažné otázce – jak správně pochopit proces překonávání sociálně třídních rozdílů. tohoto zásadního historického cíle komunismu? Je nut-

né odmítnout představy a falešné doktríny, ať vědomě či nevědomě založené na myšlence, že komunistická společnost bude jakousi „jednotřídní“ či „jednoskupinovou“ společností, že její sociální struktura bude identická s dělnickou třídou či inteligencí. Takové spekulace totiž nerespektují společenskou praxi socialistické výstavby ani její reálné cíle: Vytváření beztřídní společnosti je historickým dilem všech tříd a sociálních skupin socialistické společnosti a v procesu jeho uskutečňování se zcela zákonitě organicky sjednotí nejlepší rysy dělnické třídy, dějinného iniciátora a rozhodujícího uskutečňovatele tohoto procesu, stejně tak jako družstevního rolnictva a inteligence, bez jejichž společné účasti by nebylo možné vytěsnění historických cílů dosáhnout. Tato „vývojová syntéza tříd“ – možno-li to tak říci – není přetvářením jedné třídy či sociální skupiny v druhou, ale jejich současnou negací, přeměnou všech ve vyšší historickou kvalitu.

V současných podmínkách se postupně naplňují tyto nikoli snadné a nikoli zítra uskutečnitelné cíle ve třech základních směrech: ve sblížování všech tříd a sociálních skupin ve vztahu k výrobním prostředkům, zejména pak ve sblížování dvou forem socialistického vlastnictví, dále pak ve sblížování všech tříd a sociálních skupin, pokud jde o charakter práce cestou intelektualizace práce ve výrobní sféře, ale i technizací duševní práce (v této souvislosti charakterizuje autor hraniční sociální skupinu tzv. „dělníků – inteligentů“), a konečně pak ve sblížování všech tříd a sociálních skupin ve sféře rozdělování. Na analýze konkrétních údajů pak M. N. Rutkevič dokládá dynamiku soustavného růstu homogenity sovětské společnosti.

Stal *prof. Weselowského a M. Anase* je věnována shrnujícímu rozboru změn sociální struktury v lidovém Polsku. Svůj systematický, logický a o dlouholetou zkušenost opřený pohled uvádějí autoři rozbořem fundamentálních zdrojů přeměn sociální struktury v podmínkách socialistické výstavby. Za zásadní faktory proměn sociální struktury v tomto historicky bohatém třicetiletí považují i

1. znárodnění velkého a středního průmyslu, které likvidovalo městskou buržoazii,
2. zemědělskou reformu, která likvidovala třídu kulactva.

Sociologicky plastickým způsobem pak na analýze dokumentů prokreslují konkrétní sociální a psychologické tvary přeměn polské vesnice. Agrární restrukturalizaci ilustrují daty, zachycujícími distribuci vlastnictví půdy (podle velikosti) a zaměřují se pak na stěžejní osový zdroj dynamiky sociální struktury, na industrializaci. Na bohatém spektru dat pak dokumentují jednotlivé etapy proměn sociální struktury Polska, prudký růst dělnické třídy a značně rozšířené formy reprodukce nové polské inteligence. Data o vzdělanostní struktuře Polska počátku šedesátých a sedmdesátých let ukazují, že hlavním nositelem

jejích proměn je mladá generace, jejíž značná část pochází z dělnických a rolnických rodin (polovina absolventů vysokých škol má dělnický nebo rolnický původ) a která také proměňuje vnitřní strukturu inteligence ve směru od humanitní k technické orientaci.

Mládež však nehraje vážnou úlohu pouze v procesech rozvoje socialistických forem sociální reprodukce pracovníků duševní práce: její nejvýznamnější role spočívá v rozvoji vedoucí síly socialistické výstavby, dělnické třídy. Vždyť více než polovina příslušníků této třídy nepřesahuje věk třicetipětilet. Přitom je mladé pokolení dělnické třídy nositelem hlubokých kvalitativních proměn vnitřní struktury dělnické třídy, zejména pokud jde o vzdělanostní dimenzi kvalifikace.

Profesionální kvalifikace dělnické třídy se s postupným procesem industrializace, s technologickým pokrokem, neustále zvyšuje: v polovině šedesátých let vykonávala více než polovina dělníků mechanizovanou práci, 2% pak pracovala v automatických provozech. Nutno poznamenat, že tyto globální údaje jsou přirozeně odvětvově diferenciovány. Nejvyšší tempo mechanizace vykazují metalurgická odvětví, nejnižší pak sklářský a keramický průmysl, kde mechanizovaná a automatizovaná práce tvoří pouze třetinu.

W. Weselowski a M. Anas vycházejí ve svém výkladu z bohatého materiálu polských sociologických výzkumů: Uvádějí mimo jiné údaje charakterizující vzdělanostní úroveň jednotlivých kvalifikačních skupin dělnické třídy a pracovníků duševní práce, vztah charakteru práce, profesionální struktury a příjmové diferenciaci, podmínky života jednotlivých sociálních skupin.

Svůj výklad končí prognostickými úvahami o vývoji sociální struktury PLR, které odvozují od předpokládaných změn v odvětvové strukturační ekonomicky aktivního obyvatelstva, od změn ve formách vlastnických vztahů, zejména pak na vesnici, od technické modernizace všech odvětví národního hospodářství, od změn vzdělanostní struktury polského obyvatelstva a jeho životní a kulturní úrovně.

Vliv industrializace na zemědělství nevidí pouze v proměnách obsahu a charakteru zemědělské práce, ale spojují je s proměnami celku výrobních a společenských vztahů na polské vesnici, jehož osou bude proces zespolečňování.

Podstatné změny ve vzdělanostní struktuře sehraji bezesporu závažnou roli v procesech prohlubování socialistického charakteru tříd a sociálních skupin polské společnosti a mnohostranných forem jejich sblížení.

Speciálním rozborům sociálně třídních významů industrializace v konkrétních podmínkách socialistické výstavby v Polsku je věnována stat. S. Nowakovského, akcentující industrializaci jako stěžejní faktor překonávání rozdílů mezi třídami a sociálními skupinami. S. Nowakovski hodnotí zvolenou tematiku v historickém rámci, kvalitativně analyzuje

obecné i specifické rysy společenských proměn, pramenících v socialistické revoluci.

Vliv vědeckotechnického pokroku na strukturu dělnické třídy v SSSR analyzuje ve své stati V. V. Kolbanovskij. Svůj výklad začíná analýzou dynamiky změn odvětvové struktury dělnické třídy: na statistických datech z období padesátých a šedesátých let ukazuje, že její proměny mají klesající, do dynamické stability ústící charakter a že značné absolutní přírůstky dělnické třídy se distribuují rovnoměrně v dané odvětvové struktuře. Určité zpomalení tempa rozšířené reprodukce pracovních sil dělnických profesí souvisí s nutným přechodem od extenzivních k intenzivním formám rozvoje národního hospodářství a celé společnosti. Dějinný prostředek uskutečnění této aktuální potřeby socialistické výstavby představuje prudký vědeckotechnický pokrok. V. V. Kolbanovskij se zaměřuje na jeho sociálně třídní obsah a důsledky, a to jak v rovině hodnocení jeho konkrétních sociálních projevů (nové momenty vnitřní diferenciaci dané obsahem a charakterem práce dělnické třídy), tak i v rovině teoretické analýzy jeho adekvátního sociologického odrazu. V této souvislosti si autor všímá vlivu mechanizace a automatizace na charakter práce jednotlivého dělníka a profesionální skupiny, dále pak na kvalifikačně profesionální strukturu dělnické třídy a uvádí konkrétní příklady radikálních proměn založených v technickém pokroku.

S dialektickou citlivostí komentuje jevové nelineární kvalifikační důsledky jednotlivých fází automatizace materiální výroby. Ve své stati podává zajímavý návrh vnitřní diferenciaci dělnické třídy, která by umožnila dostatečně jemnou informaci o proměnách dělnické třídy v procesech uskutečňování vědeckotechnického pokroku: vychází přitom z rozdílů v obsahu práce (ruční, mechanizovaná a automatizovaná) a v charakteru práce (jednoduchá a složitá, resp. fyzická a duševní práce). Kombinací těchto dvou škál získává šestistupňovou hierarchizovanou škálu: 1. jednoduchá ruční práce, 2. složitá ruční práce, 3. jednoduchá mechanizovaná práce, 4. složitá mechanizovaná práce, 5. jednoduchá automatizovaná práce a 6. složitá automatizovaná práce. Kvalifikačně nízký korelát mají skupiny 1, 3 a 5, vysoká kvalifikovanost je pak typická pro skupiny 2, 4, 6. V rámci této kompozice tématu pak V. V. Kolbanovskij formuluje tendence vědeckotechnické revoluce: všestranné zmenšování první skupiny, rozvoj 3. a 5. skupiny (v souvislosti s částečnou mechanizací a automatizací jako objektivními a nevyhnutelnými předpoklady jejich plného uskutečnění) a urychlené rozšířené reprodukce skupin vysoké kvalifikace, tj. 2, 4, 6 v podmínkách komplexní mechanizace a automatizace. Přitom nejperspektivnější jsou skupiny 2 a 6 jako sociálně třídní výraz plně uskutečněné automatizace a „vědecko-experimentálních“ forem materiální výroby.

Závažné problematice sociálně demografic-

kých aspektů rozvoje sovětské dělnické třídy se věnuje ve své stati G. A. Slesarev. Svoji pozornost soustřeďuje na mládež a ženy, dva ze stěžejních zdrojů rozšířené reprodukce dělnické třídy v podmínkách socialistické výstavby. Přitom zdůrazňuje, že na přelomu osmdesátých a devadesátých let, při prakticky dovršeném procesu ekonomické aktivizace žen, bude právě mládež jediným zdrojem reprodukce dělnické třídy a celé sociální struktury sovětské společnosti. Vzpomíná při této příležitosti Marxovy myšlenky, zdůrazňující důležitost vypeřlosti mladého pokolení dělnické třídy pro vývoj celé společnosti. G. A. Slesarev opírá svou analýzu o široký diapazon statistických a sociologických dat: cituje výsledky leningradských sociologů o kvantitativních aspektech reprodukce dělnické třídy; při rozboru „sociálních orientací“ mládeže (syntetická kategorie užívaná sovětskými sociology J. P. Petrovovem a F. R. Filippovem) cituje sociologicky vynalézavé výsledky sverdlovských sociologů atd. Pozornost zasluhuje i Slesarevova analýza vzdělávacího systému: vyúsťuje mj. v závěr, že v budoucnu se bude snižovat úloha všeobecného středního vzdělání na úkor středního odborného vzdělání, což představuje rozhodující nástroj růstu kvalifikovanosti a vzdělanosti dělnické třídy.

Při analýze sociální skupiny žen si autor všímá jejich ekonomické a mateřské role v široce založeném procesu reprodukce společenských vztahů. Uvádí data o podílu žen v jednotlivých odvětvích národního hospodářství, o jejich rostoucí politické a společenské participaci a věnuje pozornost i aktuálním problémům spjatým s poklesem porodnosti, růstem rozvodů apod.

Tematikou vývoje dělnické třídy v polské společnosti se zabývají M. Jarosinska a J. Kulpínska. Svůj výklad soustřeďují především k těmto tematickým okruhům:

1. Některé důsledky změn v sociálním složení dělnické třídy — zde je pozornost věnována odvětvové strukturaci dělnické třídy, růstu ekonomické aktivity žen, problematice „dvouprofesionálních“ pracovníků, jichž bylo počátkem sedmdesátých let 1230 tisíc, věkovým proměnám dělnické třídy apod.

2. Sociální instituce formující nové dělníky — jde o závažnou tematiku rodiny, mimo jiné pak i o zajímavou třídní heterogenitu rodin, jichž bylo v Polsku počátkem sedmdesátých let 24,3⁰/₀, a závodu (kde autorky zavádějí kategorii „charakter závodu“) jako důležitého faktoru působícího na vědomí dělnické třídy.

3. Vzdělání a typy profesionální kariéry — zde je analýza soustředěna na vzdělanostní strukturu dělnické třídy a jsou uvedeny tři typy profesionálního pohybu dělníků: „od dělníka k mistrovi“, „od dělníka k technickému pracovníku“ a „od dělníka nízké kvalifikace k dělníku specialistovi“ a charakterizace jejich vzdělanostních a kvalifikačních zdrojů a podmínek.

4. Typy vzájemných vztahů v prostředí dělnické třídy — zde autorky sledují závažnou

tematiku skupinové sociální zkušenosti a vědomí dělnické třídy, její účasti ve společenském životě a na závodě, její politické aktivity a organizovanosti.

5. Dělnická účast na řízení a některé její formy při přijetí sociálních opatření — zde je mimo jiné věnována pozornost problematice dělnické solidarity, kterou autorky líčí a analyzují se zdařilou mírou plasticity sociologického pohledu, dále pak problematice politické participace dělníků a jejich odborné aktivity.

Relativně užší, avšak perspektivně nesmírně závažnou tematikou formování a růstu vrstvy tzv. „dělníků-inteligentů“ se zabývá stať sovětských autorů A. M. Geljuty a S. P. Gogoljuchina. Vychází z výzkumu dělníků se středněškolským vzděláním, kteří se zabývají vysoce kvalifikovanou prací. Výzkum byl proveden v r. 1972 v moskevském automatizovaném závodě. Autoři komparují získané sociální charakteristiky této formující se skupiny s analogickými informacemi týkajícími se inženýrsko-technických pracovníků, kteří byli v tomtéž závodě zkoumáni v letech 1965–1968. Tato skutečnost obohacuje shromážděný materiál a rozšiřuje sféru zajímavých sociologických závěrů.

Změnám sociální tvárnosti a složení sovětské inteligence je věnována pozoruhodná stať F. R. Filippova, který zvolené téma sleduje z aspektu dynamického sblížování sociální vrstvy inteligence s dělnickou třídou, z aspektu změn kvantitativních vztahů inteligence a ostatních sociálních skupin, z hlediska změn ve vnitřní strukturaci sovětské inteligence, z hlediska rozvoje sociálních zdrojů naplňování inteligence a konečně z aspektu strukturních proměn v systému vysokého a středního školství. F. R. Filippov dochází — po důkladné, bohatém spektrem dat podložené analýze — k závěru, že současně s procesem sblížování sovětské inteligence s ostatními sociálními skupinami probíhá růst složitosti její vnitřní struktury, proměňují se dosavadní linie její diferenciace, generační a reprodukční kontakty sociální vrstvy inteligence a ostatních sociálních skupin, především pak dělnické třídy se množí. Tento Filippovův závěr vnuká závažnou otázku: zda totiž proces sblížování tříd a sociálních skupin nemá svůj výrazný komponent právě v růstu vnitřní strukturační jednotlivých sociálních skupin, které se směrem k svému „vnitřku“ přeměňují, vzdalují se svým předchozím podobám, aby se „vně“ přibližovaly nově vznikajícím podobám ostatních tříd a sociálních skupin, jejich syntetické jednotě. Tato dialektická kompozice diferenciálních a integračních procesů („integrací k diferenciaci“ a „diferenciací k integraci“) se ostatně objevuje — jak bylo výše uvedeno — i v úvodní stati M. N. Rutkeviče.

Vývoji sociálně profesionálního postavení inteligence v Polsku věnoval svoji stať V. Markiewicz, jehož výklad zahrnuje hluboký hodnotící pohled na historii polské inteligence,

její proměňující se charakter, povahu, obecně a specifické rysy v podmínkách socialistické výstavby.

Změnám struktury venkovského obyvatelstva je věnována stat předních sovětských specialistů na danou tematiku A. A. Amvrosova a V. I. Starověrova. Široké a svým založením silně dynamické téma autoři sledují z hlediska překonávání rozdílů mezi městem a vesnicí, analyzují změny sociálně třídní struktury venkovského obyvatelstva i jeho ekonomicky aktivní části, změny sociálně-demografické struktury sovětského venkova, a konečně jeho vnitrotřídní diferenciaci.

Známý polský odborník v oblasti sociologie venkova R. Turský sleduje analogicky tutéž tematiku v polských podmínkách a soustřeďuje svou pozornost na specifické momenty procesů zespolenšťování. Turský analyzuje momenty změn v obsahu a charakteru zemědělské práce, založené v industrializačním procesu a směřující ve svém historickém výsledku k zespolenštění polského zemědělství, které však bude vyžadovat aplikaci i mnohých nových metod ze strany socialistického státu.

Závěrečné dvě stati práce jsou věnovány problematice změn v sociální struktuře obou zemí z hlediska individuálních pohybů v jejím rámci.

K. Zagorski zahrnul do své stati bohatý statistický materiál a zachycuje procesy sociální mobility na pozadí celkových změn sociální struktury PLR, především pak změn ve struktuře ekonomické aktivity a vzdělání. Poznamenejme v této souvislosti, že Zagorski prezentuje mimo jiné data o vzdělanostní struktuře generací otců a synů, matek a dcer a ukazuje zajímavé závěry: vesměs značné rozdíly ve vzdělanostní struktuře (měřené tzv. koeficientem rozdílnosti, jak nazývá tzv. Matrasův koeficient strukturální mobility) matek a dcer jsou vyšší než v mužském intergeneračním sledu, avšak oba mají klesající tendenci (jak ukazuje srovnání roku 71 a 72, tj. dvou období, v nichž vstupovali do pracovního procesu příslušníci dvou zkoumaných souborů). Vlastní intergenerační mobilní data Zagorski uvádí jak v „odlivovém“ tak „přilivovém“ vyjádření. Důležitým momentem pro společensky relevantní interpretaci dat je skutečnost, že autor diferencuje podle období vstupu zkoumané populace do ekonomické aktivity.

Analogickou tematiku „sociálních přemístění“ v SSSR zvolil za své téma N. A. Aitov. Dokládá výsledky výzkumů v Ufě, Sterlitamak a Neftěkamsku zaměřených na intergenerační i intragenerační pohyby jednotlivců v sociální struktuře a zamýšlí se nad perspektivami vlivů vědeckotechnické revoluce na jejich další průběh.

Z tohoto krátkého, zdaleka ne však reprezentativního výčtu problémů řešených v uvedené publikaci zcela zřetelně vyplývá, že jde o dílo bohaté, sociologicky zkušené, mnohotvárné ve spektru jednotlivých dílčích pohle-

dů, které však mají přes rozdílnost forem zpracování společného jmenovatele: marxisticko-leninskou tvorivou snahu o postižení závažné a složité tematiky sociálně třídního vývoje sovětské a polské společnosti. Jistě by bylo možné diskutovat o mnohých myšlenkách v práci obsažených, nikoli však z hlediska jejich správnosti, ale spíše z hlediska úplnosti či adekvátnosti vyřčených závěrů, hypotéz či empirických návrhů. Ve svém celku jsou však nesporně přínosem pro další rozvoj marxisticko-leninské sociologie v socialistických zemích. Dynamika sociálního vývoje socialistické společnosti je nebývale historicky bohatá a předčí veškerá dosavadní dějinná měřítka. Proto je také její sociologický odraz vědeckým úkolem nikoli snadným a jednoduchým: jenom kolektivním úsilím lze na tomto rozsáhlém poli sklídit úrodu poznatků, které se mohou stát důležitým článkem cílevědomého rozvíjení socialistické společenské praxe. To dokazuje i recenzovaná sovětsko-polská práce.

Na závěr bych chtěl vyjádřit jednu, podle mého názoru závažnou okolnost: práce připravená sovětskými a polskými sociology svědčí o tom, že postupně dozrává situace k tomu připravovat vlastní srovnávací studie v oblasti sociálně třídního vývoje socialistických zemí, formovat mezinárodní autorské kolektivy pro práce monografického charakteru a tak dále rozvíjet integrační tendence ve společenských vědách socialistických zemí.

František Charvát

Andrej Sirácky — Karel Rychtařík: „Sociológia myslenia a činu“

Pravda, Bratislava 1976, 144 s.

Nakladatelstvo Pravda v Bratislave vydalo v apríli r. 1976 rozsahom nevelkú, ale podnetnú publikáciu dvoch našich popredných vedeckých a teoretických pracovníkov z oblasti marxistickej sociológie A. Siráckeho a K. Rychtaříka s názvom *Sociológia myslenia a činu*. Je určená pedagogickým, vedeckým pracovníkom, ale aj ďalším záujemcom z inštitúcií aplikovaného výskumu a poslucháčom vysokých škôl.

Publikáciu tvorí sedem vybraných statí a článkov, ktoré autori publikovali v rokoch 1970–1974 na stránkach stránickej a odbornej tlače. Výber jednotlivých statí nebol náhodný. Mali na zreteli širšie spoločenské súvislosti rozvoja spoločenských vied v zmysle uznesevania predsedníctva ÚV KSC „Vývoj, súčasný stav a úlohy spoločenských vied v ČSSR“ z 3. 5. 1974. Sústredili pozornosť na hlbšie rozpracovanie stránickosti, triednosti, vedeckosti a ideologickej principiálnosti marxisticko-leninskej spoločenskej vedy, jej úzkeho primknutia k úlohám socialistického budovania. Na potreby prehĺbenia týchto stránok spoločenských vied dôrazne upozornili aj rokovania XXV. zjazdu KSSZ a XV. zjazdu KSC. Zjazdové rokovania zhodne formulovali požiadavky, že úlohy, ktoré má pred sebou spo-

ločenská veda. môžu byť splnené len v úzkej súčinnosti s životnou praxou a prehľbovaním zásad straníckosti vo vede je potrebné čeliť pravicovo oportunistickým a „lavičiar-ským“ názorom ideových odporcov.

Autorom sa podarilo vhodným výberom statí veľmi zrozumiteľne ukázať, akým spôsobom naplňovať tieto požiadavky v ďalšom rozvoji marxistickej sociológie v Československu.

Z viacerých teoretických problémov riešených v publikácii je potrebné upozorniť na nasledujúce:

- objasnenie straníckosti, triednosti, vedeckosti a angažovanosti marxistickej sociológie,
- sociologické výskumy v práci strany, teoretické a metodologické východiská formulovania výskumných úloh a projektovanie výskumov,

- teoretické rozpracovávanie vnútornej štruktúry marxistickej sociológie a jej základné funkcie.

Prvradé miesto v recenzovanej publikácii majú otázky straníckosti, vedeckosti a angažovanosti vedy a vedcov v spoločenských procesoch. Na celom rade vecných argumentov autori dokazujú, že straníckosť je atributom nielen spoločenských, ale aj prírodných a technických vied. Funkčné využitie ich výsledkov a objavov v triedne rozdelenom svete nemôžeme izolovať od konkrétnych ideologických otázok, ktoré rozhodujú o tom najdôležitejšom, či sa vedecké poznatky využijú v záujme pokrokových tried, alebo budú zneužitie reakčnými triedami v boji proti spoločenskému pokroku a ľudstvu vôbec. V plnom rozsahu treba súhlasiť so závermi autorov, že ani jedna vedná disciplína nepôsobí, nerozvíja sa v prázdnom priestore a jej pohyb, využitie má vždy spoločenský dosah.

Autori zároveň rozpracovávajú špecifikum spoločenských vied, a preto straníckosť a vedeckosť v nich má zreteľnejšiu väzbu s triednymi, straníckymi záujmami. Základným poslaním robotníckej triedy je nielen zrušiť aj seba ako triedu a triedy vôbec, ale aj stmeliť ľudstvo v integrovaný celok, a energiou, ktorú ľudstvo vyčerpáva v triednej dichotómii, naplniť odveký zápas človeka s prírodou.

Spoločným kompasom proletariátu pri uskutočňovaní tejto revolučnej premeny sveta je marxizmus-leninizmus, jeho ideológia a zároveň veda. V publikácii je veľmi fundovane vysvetlené, prečo sa vedeckosť a straníckosť v marxizme-leninizme ztotožňujú. Vyplýva to z postavenia a historického poslania robotníckej triedy, ktoré smeruje k integrite ľudstva a k spoločenskému pokroku. V danom prípade je ideológia robotníckej triedy stranícka, ale zároveň vedecká.

Z uvedených obecných východísk autori konkretizujú prvky straníckosti marxistickej sociológie, charakterizujú ju ako straníčku a triednu vedu. Profilovanie jej predmetu a metodológie sa uskutočňuje v neustálej kritike súčasných buržoáznych sociologických a sociálno-filozofických teórií, ich triednych a

gnozeologických koreňov. Táto kritika zároveň v sebe obsahuje tvorivé, pozitívne rozpracovávanie a aplikáciu poznatkov vedy o vývine ľudskej spoločnosti do každodennej praxe ľudí.

Zvláštna pozornosť je v publikácii venovaná osobnosti pracovníka v oblasti spoločenských vied. Tento môže byť ideológom robotníckej triedy len vtedy, keď si osvojí takú teóriu a metódu poznania skutočnosti, akou je materialistická dialektika. Navyiac musí sa nielen rozumom, ale aj citmi stotožniť s osudom a záujmami robotníckej triedy. Svoje vedomosti, silu intelektu spojuje s cieľavedomou aktivitou s takým poznávacím, programujúcim a politicky organizujúcim činiteľom, akým je marxisticko-leninská strana.

Podnetné myšlienky autori vyjadrili k otázkam metodológie marxistickej sociológie. Charakterizujú ju ako jednotu svetonázorovej orientácie a adekvátneho systému metodologických postupov, procesov a techník. Základnou metodologickou orientáciou je dialekticko-materialistická orientácia. Na podrobnejšej analýze niektorých Leninových prác je veľmi presvedčivo vysvetlené uplatnenie dialektického materializmu v sociológii, v odhaľovaní zákonitostí pravidelne opakujúcich sa javov v prírodne historickom procese vývinu ľudskej spoločnosti. Zvýraznené sú požiadavky triedneho a konkrétne historického prístupu v hodnotení spoločenských javov. Tieto Leninove prístupy k spoločenskej realite nemôže prehliadnuť ani jeden autor usilujúci sa o systemizáciu marxistickej sociológie ale aj ktorejkoľvek inej marxisticko-leninskej spoločenskej vedy.

Druhou závažnou problematikou, ktorej venujú autori pozornosť, je oblasť sociologických výskumov a možnosť využívania ich výsledkov v práci straníckych orgánov a ďalších inštitúcií. Je to zámerne, lebo koncom šesťdesiatych rokov sa pri ich príprave, realizácii a interpretácii výsledkov prejavovalo mnoho závažných nedostatkov, predovšetkým ideovo-teoretickej povahy. Korene týchto chýb musíme vidieť v širších spoločenských súvislostiach. Vlastné ich jadro bolo v preceňovaní stupňa dosiahnutej jednoty v sociálnej štruktúre našej spoločnosti, v nedoceňovaní síl a možností zvyškov porazenej buržoázie a maloburžoázie osobitne v oblasti spoločenského vedomia. Mnohé výskumy v uvedenom období neboli dôsledne koncipované z dialekticko-materialistických východísk, nevyjadrovali zreteľne triedne stanoviská robotníckej triedy, ale naopak vychádzali zo stratifikačných teórií, z pozitivistických hľadísk a vyúsťovali v empirizmus.

Autori si zvolili k objasneniu týchto otázok veľmi vhodnú metódu. Na konkrétnych príkladoch metód práce zakladateľov marxizmu-leninizmu približujú týchto čitateľovi ako bezprostredných organizátorov sociálnych výskumov s jasne vyhraneným cieľom získať potrebný faktický materiál k svojej teoretickej a revolučnej činnosti. Presvedčivo doka-

zujú, že v určitých situáciách je výskumná činnosť základným predpokladom rozvoja teoretickej práce a jedinou cestou, ako možno adekvátne reagovať na potreby revolučného hnutia.

Veľkú pozornosť venovali autori prínosu V. I. Lenina k teoretickému rozpracovávaniu a vykonávaniu sociálnych výskumov. Už v prvých svojich teoretických statiiach z pozícií materialistickej dialektiky podrobil drtivej kritike subjektívnu sociológiu ruského národnictva, objektivismus a zvýraznil straníckosť a vedeckosť marxistickej sociológie. Jednoznačne je treba súhlasiť s autormi publikácie, že Leninove metodologické princípy, ku ktorým sa naša marxistická sociológia vracia najmä v posledných rokoch, majú veľký význam. Straníckosť sociológie v Leninovom chápaní predstavuje predovšetkým uplatnenie princípov materialistickej dialektiky, ich dôslednú aplikáciu na spoločenský vývin, spoločenské poznanie a riadenie spoločnosti. Učíť sa u Lenina znamená osvojiť si taký prístup, pri ktorom základným predpokladom našich analýz a rozhodnutí je možnosť disponovať presnými vedeckými údajmi, a to nielen v najvšeobecnejšej polohe o spoločenských procesoch vôbec, ale aj takými údajmi, ktoré postihujú sociálnu problematiku jednotlivých oblastí, otázok a problémov života našej spoločnosti.

Na funkčnosť takého poznávania orientovali vedecké inštitúcie a vedcov aj rokovania XXV. zjazdu KSSZ a XV. zjazdu KSČ. Stranícke a štátne orgány porebujú k svojim závažným rozhodnutiam výskum problémov spätých s rozvíjaním spoločenskej výroby, poznávanie hlavných tendencií vývinu socialistickej spoločnosti. Skúmanie týchto problémov si vyžiada spojeného úsilia predstaviteľov rôznych vedných odborov. Úlohy, ktoré bude v budúcnosti plniť naša spoločenská veda, môžu byť vyriešené len v úzkom spojení s životnou praxou.

Vybrané state k problematike sociologických výskumov s osobitným zreteľom na metódy výskumnej činnosti klasikov marxizmu-leninizmu sú veľmi funkčné. V uvedených príkladoch potvrdzujú priamu návязnosť ich revolučnej činnosti s vykonávaním často rozsiahlych sociálnych výskumov. Objasňovaním týchto metodologických aspektov v činnosti klasikov marxizmu-leninizmu je potrebné i naďalej pokračovať, zoznamovať s nimi širšiu verejnosť.

Tretím okruhom otázok, ktorým venovali autori publikácie pozornosť, je vnútorná štruktúra marxistickej sociológie. Predchádza mu kritika filozoficko-sociologických východísk buržoáznej vedy o človeku, pre ktorú je charakteristický abstraktný, netriedny, ahistorický prístup k nemu. Problematika človeka je skúmaná mimo konkrétnych spoločenských vzťahov, príčiny základných sociálnych protirečení kapitalistickej spoločnosti sú vysvetľované mimo existujúcich spoločenských vzťahov. Spoločnosť a jej inštitúcie preto vystu-

pujú proti človeku ako cudzie sily, čím je v teórii vzťah medzi človekom a spoločnosťou deformovaný. Kritika týchto stránok buržoáznej spoločenskej vedy vyúsťuje do odhalenia jej ontologických a gnozeologických príčin, zámerne vylučujúcich triednu analýzu protirečení medzi jednotlivcom a spoločnosťou a nahradenie tejto formálnej abstrakciou.

Všestranný kritický rozbor uvedených deformácií človeka v buržoáznej spoločenskej vede vyúsťuje do presvedčivých záverov, že človek je vždy príslušníkom určitej triedy, sociálnej skupiny a v tom zmysle je v spoločenských vzťahoch a v inštitucionálnej sfére pevne začlenený. Svojím miestom a úlohou podiela sa na priamej alebo sprostredkovanej realizácii spoločenských cieľov. Spoločenské inštitúcie majú vždy triedny charakter a tento si zachovávajú aj za socializmu.

Autori sa pokúsili ukázať na podiel marxistickej sociológie v hlbšom a pravdivom poznaní spoločenskej skutočnosti. Tento formulujú v súvislosti s analýzou spoločenských vied a ich úlohami po XIV. zjazde KSČ. Ako každá spoločenská veda i sociológia musí zo všeobecných spoločenských procesov a napomáhať teoretickému rozpracovávaniu spoločenskej praxe. Má predovšetkým prekonať špekulatívne tendencie a formalizmus. V jej teoretickom systéme musí vystupovať do popredia zreteľná ideologická, triedna orientácia.

Zároveň s rozvíjaním týchto stránok treba prekonávať nihilistický vzťah k sociológii i druhú krajnosť — degradovať marxistickú sociológiu na procedúry a techniky sociologických výskumov. Systém vedeckého riadenia našej spoločnosti a požiadavky spoločenskej praxe robia zo sociológie nielen teoretickú, ale aj aplikovanú disciplínu. Celkom zrejmo sa stáva skutočnosť, že prechod od všeobecných pojmov historického materializmu ku konkrétnemu empirickému výskumu danej spoločenskej reality si nevyhnutne vyžaduje vytvoriť určité sprostredkujúce články, ktorými sú tzv. odvetvové (čiastkové atď.) sociologické disciplíny,

Vnútornú štruktúru marxistickej sociológie objasňujú vymedzením vzťahu empirickej a teoretickej roviny poznania. V marxistickej sociológii empirické poznanie vychádza z predpokladu, že neexistujú prvky, javy, fakty, ktoré by neobsahovali opakovateľné prvky a skutočnosti. Úlohou každej spoločenskej vedy je poznávať opakovateľné prvky spoločenskej skutočnosti a v nich objavovať zákonitosti spoločenských procesov. Empirická rovina poznania sa v marxistickej sociológii stáva určitým východiskovým poznaním. Iba na základe celej skupiny skúmaných javov môžeme urobiť výber toho, čo je opakovateľné, postupne oddeliť tie javy a fakty, ktoré sú neopakovateľné a v podstate sú náhodnými z hľadiska skúmaného spoločenského procesu.

Empirické poznanie nemožno rozvíjať bez toho, aby nebol rozpracovaný špecifický terminologický aparát, pomocou ktorého pozorujeme empiricky opísanú realitu. Každé em-

pirické poznanie by malo súčasne viesť k rozvoju teórie a metodológie. Takto sa postupne vytvára pojmový aparát, kategoriálny systém, ktorý umožňuje opisovať rôzne stupne všeobecnosti, analyzovať jednotlivé elementy sociálnej štruktúry a ich funkcie v sociálnom dianí, odhaľovať kauzálne súvislosti vo vnútri sociálnych procesov. V tejto súvislosti vyslovujú autori požiadavku zovšeobecnenia empirických údajov na určitom stupni v tzv. teórii stredného dosahu, ale v inom význame, než je tento termín používaný z buržoáznej sociológie. Mali by skúmať určitý prvok sociálneho celku socialistickej spoločnosti, ako napríklad rodinu, mládež, priemyselný podnik, armádu atď. V záverečnej fáze sociologického poznania môže k hlbšiemu pochopeniu spoločenských procesov a zákonitostí pr viesť jedine analýza v rovine makroprocesov, všeobecnej sociológie a historického materializmu.

Recenzovaná publikácia v svojom obsahu odráža ideologický a teoretický zápas v našich spoločenských vedách s osobitným zreteľom na problematiku marxistickej sociológie pri prekonávaní následkov krízového obdobia. Je dôkazom aktívnej účasti autorov v tomto procese v rokoch 1970–74. Analýza jednotlivých otázok prekračuje rovinu teoretického uvažovania a dáva návod k praktickej činnosti. Uspokojí nielen odborných záujemcov, ale aj širší okruh čitateľov.

Adam Helík

Problémy sociálneho plánovania v podniku

Pod týmto názvom vyšiel na počátku roku 1976 ďalší zborník Vedeckovýskumného ústavu komplexných sociálnych výskumů (NIKSI), ktorý je súčasťou Leningradské štátni univerzity A. A. Ždanova, nositeľa Leninova rádu. Rozmnožuje edičnú řadu Vydavatelství Leningradské univerzity *Člověk a společnost*.

Ústav komplexných sociálnych výskumů je znám v celém Sovětském svazu a také ve všech socialistických zemích. Jeho ředitel prof. Paškov, dále prof. Kerimov (dnes pracuje v Akademii společenských věd ÚV KSSS v Moskvě a stál v čele autorského týmu, který připravil dosud nejznámější metodiku plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících, přeloženou i v ČSSR a vydanou v nakladatelství Práce v roce 1973), a prof. Polozov (vedoucí ekonomického oddělení tohoto Ústavu) jsou dnes uznávanými autoritami nejen na všech teoretických pracovištích v socialistických zemích, ale také v tisících podnicích, které již plány sociálního rozvoje zkoušejí v praxi.

V úvodu autoři zborníku V. R. Polozov a A. D. Podrez upozorňují na to, že v současné době se sociální výzkumy ve stále větší míře stávají faktorem rozvoje společenských věd i praxe národohospodářského plánování. Zvláštního významu nabývají výzkumy technického a ekonomického rozvoje a jejich vlivu na postavení člověka ve sféře společenské

výroby a na změnu jeho role a funkce ve společnosti.

Vědeckotechnická revoluce zákonitě vyvolává hluboké změny ve struktuře i funkcích průmyslových podniků, jež se tak stávají centry aktivních sociálně ekonomických procesů. „Právě prostřednictvím výrobních kolektivů pracující vstupují do systému společenských vztahů, stávají se účastníky vytváření materiálních i duchovních hodnot společnosti“ (str. 3). Proto se také Ústav zabývá nyní zejména problémem sociálního rozvoje výrobních kolektivů.

Tato orientace byla již ostatně nastoupena v r. 1962, kdy při katedře politické ekonomie ekonomické fakulty Leningradské univerzity byla zřízena laboratoř orientovaná zejména na studium sociálně ekonomických změn ve struktuře dělnické třídy a v charakteru práce v období vědeckotechnické revoluce.

V letech 1963–64 se laboratoř již podílela na rozpracování oddílu generálního plánu rozvoje Leningradu, zejména části o profesionální struktuře dělnické třídy. V roce 1965 přistoupili pracovníci laboratoře k teoretickým i metodologickým pracím na koncepci sociálního plánování kolektivů průmyslových podniků. Výrazným rysem jejich koncepce byl od prvé chvíle komplexní přístup, a tedy i propojení práce se sociálně psychologickou a sociologickou laboratoří na filozofické fakultě univerzity. Právě z těchto tří laboratoř se v roce 1963 vytvořil Vedeckovýskumný ústav komplexních sociálních výskumů, jehož hlavním cílem bylo vytvořit metodologii sociálního plánování. V roce 1966 delegace leningradských komunistů informovala XXIII. sjezd KSSS o prvních reálných úspěších plánu sociálního rozvoje ve sdružení Svetlana, který byl teoreticky i prakticky připraven ústavem, a podala i návrh na širší aplikaci navržené metodiky v hospodářské praxi Sovětského svazu. Návrh byl přijat. V roce 1968 doporučilo presidium Vsesvazové odborové rady ústředním odborovým svazům, aby zobečnily zkušenosti leningradských podniků. V této souvislosti byla vypracována již vzpomenutá leningradská metodika, která byla později přeložena i v dalších socialistických zemích. XXIV. sjezd KSSS v roce 1971 vyslovil ve zprávě ÚV KSSS plnou podporu praxi plánování sociálního rozvoje v sovětských podnicích.

Laboratoř seznámila se svými výsledky i širokou veřejnost v Sovětském svazu a také na *Výstavě stálých úspěchů národního hospodářství SSSR* (VDCHN) v Moskvě. Zde byla instalována expozice *Zkušenosti plánování sociálního rozvoje výrobních kolektivů Leningradu a leningradské oblasti* v roce 1970. V jejím rámci se konala celá řada lekcí a seminářů, vědeckých diskusí i výměny praktických zkušeností, takže se vlastně stala všesvazovým seminářem, na němž se pracovníci společenských věd i hospodářské praxe kvalifikovaně radili o možnosti experimentovat v této nové obtížné oblasti. Po roce 1970 se laboratoř

orientovala na výzkumy ekonomického a sociálního rozvoje administrativních rajonů Leningradu. V současné době se rozpracovávají teoretické a metodologické otázky řízení sociálních procesů, jejichž význam byl zdůrazněn v mnoha stranických usneseních.

Ústav má systematické pracovní styky s Gosplanem, Vsesvazovou odborovou radou, Výzkumným ústavem práce, Ekonomickým ústavem Akademie věd, četnými univerzitami a podniky, a to i ve východní Sibiři, Střední Asii, Moldavii atd. Velmi činné jsou i pracovní styky s institucemi v Bulharsku, NDR a ČSSR.

Jaký je současný hlavní směr práce ústavu? Pracovníci rozpracovávají téma *ekonomická a sociální efektivnost sociálního plánování* a speciální otázky teritoriálního i odvětvového plánování ekonomického i sociálního rozvoje.

Povšimněme si nyní konkrétního obsahu sborníku. Jsou v něm zařazeny tyto stati:

V. R. Polozov: *Likvidace odcizení práce – ekonomická základna rozvoje osobnosti pracovníka socialistického podniku*

S. A. Drobyšev: *Pojem „Nový socialistický podnik“ – základ výzkumu formování výrobního kolektivu*

Ju. V. Gribovskij: *Efektivnost plánovitých změn sociální struktury pracovníků průmyslových podniků*

V. F. Bogačev, A. I. Rachmanov: *Kvalifikační struktura pracujících průmyslového podniku jako objektu řízení*

I. G. Goroděckaja: *O hodnocení sociální a ekonomické efektivnosti zlepšování podmínek práce*

M. I. Polozova: *Sociálně ekonomické problémy řízení mobility pracovníků v podniku*

V. T. Rjazanov: *Sociálně ekonomické problémy zdokonalování rozdělení podle práce*

I. K. Strelkovskij, N. P. Firsova: *Problémy efektivního využívání prostředků sociálních fondů podniků*

Ju. I. Cimljakov, I. K. Strelkovskij: *Sociálně ekonomické funkce pobídkových fondů a problémy efektivnosti jejich využívání*

A. V. Necenko: *Režim práce zaměstnaných žen a organizace práce v podnicích odvětví služeb*

Zabývat se rozbořem jednotlivých statí nemůže být úkolem stručné recenze. Možno pouze souhrnně konstatovat, že autoři se zabývají řadou problémů, které jsou i v současné praxi realizace komplexních programů

sociální péče v našich podnicích velmi aktuální.

Jistě ne náhodou se v řadě statí objevuje pojem „kolektiv pracovníků“. Plánovat sociální rozvoj kolektivu pracovníků znamená v prvé řadě upřesnit sám výchozí pojem, a tedy vyjasnit, jakého okruhu pracovníků se plán bude týkat: Například zda kolektivu dílny, celého podniku či ještě širší výrobně hospodářské jednotky, zda lze pojem kolektiv použít pro jakkoli početný sociální celek, na základě jakých objektivních znaků lze posuzovat integraci pracovního kolektivu, které faktory mají stabilizační a které destabilizační funkce atd. Velmi zajímavé myšlenky v tomto směru se objevují ve stati s. Drobyševa. Tento autor ukazuje, že formování sociální organizace podniku (kolektivu) probíhá zároveň s formováním technicko-ekonomického systému podniku. Formuluje názor, že v procesu ekonomického osvojování výroby teprve dosažení plánovaných ekonomických ukazatelů podniku svědčí o tom, že se již vytvořil výrobní kolektiv, který je s to realizovat výrobu v plném objemu a na úrovni společensky nutné práce. Poukazuje dále na to, že se dosud v teorii věnuje nedostatečná pozornost formování kolektivu, přestože tento úkol výslovně formuloval s. Kosygin (Kommunist 1972, č. 17, s. 24, 25). Drobyšev navrhuje aplikovat první oddíl plánu sociálního rozvoje v nových podnicích na „plán sociální organizace kolektivu“.

Významným přínosem sborníku je také zveřejnění celé řady výsledků výzkumů, které Ústav realizoval v minulých letech a které teoreticky i metodologicky vyhodnocuje. Tak například výzkum v Novgorodském závodě Leninského komsomolu se zabýval i racionalizačskou aktivitou pracujících a její vazbou na kvalifikaci pracovníků; výsledky jsou patrný z tabulky.

Ukazují nejen známou závislost vyšší racionalizační a vynálezecké aktivity na výši kvalifikovaných dělníků, ale zároveň i živelný rozvoj těchto činností ve zkoumaném závodě, a tedy velmi různorodé výsledky v jednotlivých letech. Sociální řízení by i v této oblasti přispělo k systematickému vytváření podmínek, a tedy i cílevědomému růstu těchto aktivit, jejichž význam pro plnění základního hesla hospodářské politiky strany „efektivnost – kvalita“, vytyčeného na XXV. sjezdu KSSS, je zřejmý.

Racionalizační a vynálezecká aktivita pracujících

Kvalifikační profesionální skupiny	% racionalizátorů					
	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Vysoce kvalifikovaná práce	33,0	17,5	14,5	9,5	5,9	25,3
Kvalifikovaná práce	56,0	67,2	50,0	50,0	79,2	63,1
Níže kvalifikovaná práce	10,7	15,3	15,3	26,4	14,9	11,6

Přínosné jsou také úvahy o sociální efektivitě zlepšování pracovních podmínek, což obvykle nelze ihned měřit ekonomickými ukazateli. Tak například odstranění hluku, optimalizace světelného režimu, ozelenění ploch kolem podnikových budov – taková opatření se obvykle projevují spíše určitými náklady než okamžitými ekonomickými výsledky. Mají ovšem vysoký sociální efekt, například prodloužení pracovní aktivity lidí, upevnění stabilizace kádru, snížení únavy celých profesijních skupin apod., a zprostředkovaně pak i efekt ekonomický.

Sborník přináší řadu věcných informací i teoreticky a metodologicky cenných přístupů a vyvolá jistě zájem našich společenskovědních pracovníků i hospodářských vedoucích.

Jaroslav Kohout

M. Katriak: Metódy a techniky sociologického výskumu

Bratislava, Veda 1975.

Nakladatelství Slovenské akademie věd vydalo práci, která je věnována problematice sociologického zkoumání. Potřeba kvalitních prací v této oblasti je stále velká. V Katriakově práci se našim čtenářům dostává do rukou bezesporu zajímavá a užitečná kniha. Slovenský sociolog v této knize shrnuje své bohaté výzkumnické zkušenosti, obohacuje a prohlubuje své dřívější práce o nové pohledy na předmět sociologických výzkumů, precizuje klasifikaci metod a technik a uvádí řadu podnětných úvah o metodologických východiskách marxistického sociologického zkoumání.

Práce má logickou strukturu, problematika je řešena v návaznosti na základní kroky výzkumného procesu. Je rozdělena do šesti základních kapitol.

Prvá kapitola se zabývá *pojmem sociologického výskumu a jeho společenského významu*. Autor vychází z růstu významu vědeckého poznání všech sfér života společnosti. Výzkum definuje „... jako značně složitou záměrnou a ve své podstatě analyticko-syntetickou, z praxe vycházející a k ní se vracející poznávací činnost“, kterou je možno rozčlenit do čtyř základních fází: 1. formulování vědeckého problému; 2. získávání faktů; 3. zpracování výzkumného materiálu; 4. praktické vyzkoušení závěrů vědeckého výzkumu. Právě poslední fázi pokládám za významnou a pro oblast sociologického zkoumání dosud málo rozpracovanou.

Specifiku sociologického výskumu vidí autor především v *pojetí předmětu* výskumu. Společenské jevy, které jsou předmětem zájmu sociologického výskumu, chápe komplexně v jejich organické celistvosti, tj. ve všestranných souvislostech, ve vývoji a fungování (s. 26). Takovéto pojetí společenských jevů je zřejmě správné, neboť důsledně respektuje dialektickomaterialistický charakter sociálních procesů. Za diskusní ovšem v této souvislosti pokládám možnosti sociologického výskumu

z hlediska respektování přístupů dalších společenských věd, jak je autor, právě vzhledem ke komplexnosti sociálních jevů, vyžaduje. Respektování těchto požadavků implikuje koncepci výzkumu na vysoké úrovni abstrakce, neboť jediné na této úrovni je možno zahrnout komplexnost výzkumného postupu. Soudě podle interpretace jednotlivých výzkumných kroků a výkladu metod a technik v dalších částech knihy jde však autorovi spíše o empirický sociologický výzkum, který si ovšem zdaleka nemůže klást tak náročné požadavky na respektování komplexního (rozuměj zobecnujícího) přístupu dalších společenských věd) výzkumu. Fakt, že sociologie usiluje o poznání společenských jevů v komplexní podobě, je podle mého soudu základem určujícím znakem této vědy jako celku a je především realizován v nejobecnější rovině jejich poznávacích činností.

Druhá kapitola rozebírá *teoretická východiska ve vztahu k předmětu sociologického výskumu*. Především se zde správně kritizují idealistické koncepce pojetí sociální skutečnosti. Materialistická východiska přístupu k poznání sociálních procesů jsou obsažena hlavně v teoretických poznatcích a metodologických principech historického materialismu. Katriak správně dokazuje, že historický materialismus je nejen nejobecnější sociologickou teorií, ale také základní metodologickou bází sociologických výzkumů. Za zajímavou a podnětnou pokládám zejména tu část této kapitoly, která se věnuje podrobnějšímu výkladu předmětu sociologického výskumu. Předmětem tohoto druhu zkoumání jsou podle autora sociogenní procesy, „... neboli seskupování či sdružování, spolčování se lidí do menších či větších seskupení, utváření relativně samostatných společenských útvarů, celků“ (s. 53). Sociogenní procesy probíhají ve vzájemné souvislosti, existují těsné vztahy mezi skupinami, útvary, jednotlivci, vztahy mezi ekonomickými, kulturními a dalšími hodnotami. Autor zde správně podtrhuje, že základní hybnou silou sociogenních procesů jsou především ekonomické momenty, spočívající na výrobní, distribuční a další činnosti lidí. Je možno říci, že právě tímto vymezením předmětu výskumu vymezuje Katriak výstižně i předmět sociologie jako vědy, která zkoumá zákony společenského pohybu. V další části pak autor vyjmenovává základní složky sociogenních procesů, uvádí jejich charakteristiku a z ní plynoucí nároky na sociologické zkoumání.

Třetí kapitola přechází k problematice procesu sociologického poznávání. V paragrafu *Způsoby elementárního poznání sociální skutečnosti* je rozebírána velmi důležitá otázka charakteru sociálních faktů, pojetých jako základní stavební elementy poznávacích procesů. Katriak zde správně ukazuje na jejich složitost ve smyslu jejich podmíněnosti nejen smyslovým, ale i racionálním stupněm poznání. Výrazně to vyniká zejména při výkladu fungování tzv. prvotních hypotéz (Filkorn). Katriak názorně ukazuje, jak se právě tyto

vlivy projevují v té či oné míře v různých zdrojích faktického materiálu. Nejvýrazněji samozřejmě v datech získaných *bezprostředním smyslovým poznáním*. Útvary a jevy, které není možno bezprostředně smyslově pozorovat, například národ, třída, migrace atd., poznává sociolog *zprostředkovaně*. Nejčastěji zde využívá různých statistických materiálů, speciálních šetření apod. Za významný zdroj faktického materiálu v sociologii autor označuje tzv. *explorativní metodu*. Je to fakticky metoda dotazu. Sociolog není v bezprostředním smyslovém kontaktu s předmětem zkoumání, jímž jsou zpravidla subjektivní, psychické stránky sociální reality, např. postoje, zájmy, přání, tužby atd. lidí. *Poznání vzniku a vývinu zkoumaného jevu* tvoří podle autora další odlišitelný zdroj empirických faktů. Jde o zkoumání sociálního jevu v jeho historickém pohybu cestou analýzy „stop“, které zanechávají předcházející generace, zpravidla v písemné formě. M. Katriak pokládá tyto čtyři zdroje za základní při získávání empirických faktů. Správně ovšem dodává, že je prakticky nelze od sebe odlučovat, neboť v procesu realizace sociologického zkoumání se vzájemně prostupují a doplňují.

Problematiku vztahu teoretické a empirické složky poznání v sociologickém výzkumu postihuje Katriak v této kapitole také tím, že explicitně rozebírá úlohu racionální složky poznání v sociologickém výzkumu. V této souvislosti je také vyzdvihován význam praxe jako kritéria verifikace empirických faktů. Autor rozlišuje bezprostřední verifikaci, kterou provádí výzkumník v procesu sběru dat, například použitím kombinace různých technik, pomocí kontrolních otázek apod. Zprostředkovanou verifikaci pak provádí výzkumník například dostatečným hloubkovým rozhovorem, pozorováním apod. Autor je si vědom toho, že praxe působí jako proces ověřování pravdivosti poznání mnohostranně. Upozorňuje na to, ale podle mého soudu ke škodě věci se omezuje pouze na, možno říci, „vnitřní“ verifikaci sociologického poznání, na již zmíněnou verifikaci empirických faktů. Vzhledem k významnosti této problematiky by bylo jistě zajímavé, kdyby se pokusil o mnohem hlubší rozbor vztahu praxe a výzkumného procesu, včetně návaznosti procesů využívání poznatků pro řídicí práci apod.

Otázkou *měření a kvantifikace sociálních jevů* se zabývá M. Katriak v závěrečné části třetí kapitoly. Měření chápe jako určení vlastnictví, velikosti, struktury, intenzity, tempa výzkumu. počtu příslušných prvků apod. (s. 91). Toto pojetí je tedy zaměřeno na postižení kvantitativních aspektů sociálních jevů. Ve srovnání s diskusí o měření v sociologii, která proběhla v minulých letech na stránkách Sociologického časopisu, se tedy autor přiklání spíše k užšímu pojetí pojmu měření. Rozebírá postupy kvantifikace, uvádí některé zajímavé příklady přímého i nepřímého měření pomocí indikátorů. V souvislosti s touto problematikou užívá pojmů, jejichž výklad

v naší odborné literatuře není jednotný. Přínos M. Katriaka je právě v tom, že upřesňuje tento základní pomocný aparát, ukazuje na některé nové souvislosti problematiky.

Kapitola čtvrtá se vrací k některým otázkám, které byly již v obecnější poloze naznačeny výše. Podrobně se zde rozpracovává *teoretická a metodická příprava sociologického výzkumu*. Autor správně zdrazňuje význam předběžné teoreticko-empirické analýzy problému, který má výzkum zkoumat. Vyzdvihuje význam analýzy dostupných statistických a relevantních dokumentačních materiálů, význam konzultací s odborníky, provádění sondáží atd. Teprve na základě této analýzy je možné koncipovat pracovní hypotézu výzkumu. Pracovní hypotéza funguje pak jako spojující článek mezi dosaženým stupněm poznání a novými, výzkumem získanými poznatky. Snaha po uspořádání výzkumných kroků, která je, možno říci, výrazem autorovy tendence k systematickosti vůbec, se projevuje v další části této kapitoly. Vypracování metodické koncepce zkoumání věnuje autor velkou pozornost. Sestavuje pořadí jednotlivých kroků, které musí výzkumník realizovat, chce-li, aby výzkum byl proveden efektivně. Zajímavý a poučný je také rozbor organizační stránky sociologické výzkumné akce, zvláště pak zhodnocení zkušeností a doporučení pro výcvik a výběr spolupracovníků, tazatelů, pozorovatelů apod.

Na problematiku teoretické a metodologické přípravy výzkumu navazuje výklad sociologických metod a technik. Zejména v této kapitole jsou vysvětleny základní pojmy, je provedeno zhodnocení jejich poznávací síly a provedena jejich klasifikace. Při klasifikaci metod hodnotí Katriak práce jugoslávského autora J. Goričara a sovětského sociologa B. A. Grušina a dochází k vlastnímu uspořádání, které opírá o rozbor gnoseologických otázek výzkumu. Podle toho, o které stránce sociálních jevů výzkumná metoda shromažďuje fakty, rozlišuje: metody observační, explorativní, sociologický experiment, historickou metodu a metodu obsahové analýzy (s. 146). Je si ovšem vědom aproximativního charakteru tohoto dělení výzkumných metod, uvádí, že některé metody se překrývají. To ostatně plyne především z charakteru sociálních jevů, z jejich komplexnosti a složitosti, které kladou velké nároky na zdroje sociálních dat. Jednotlivé metody jsou v této kapitole poměrně podrobně vysvětleny, je zhodnocena jejich poznávací možnost a hranice vhodnosti jejich použitelnosti. Autor zde podává poměrně podrobný výklad, uvádí například typy otázek, záznamové tabulky apod.

Závěrečná kapitola knihy je zaměřena na otázky analýzy a interpretace výzkumného materiálu. Logicky se tak uzavírá výzkumný cyklus — od teoretické analýzy výzkumného problému k novým poznatkům. Kapitola obsahuje výklad v podstatě standardních postupů klasifikace hromadných dat a výpočtů základních statistických charakteristik. Je zde

i metoda kauzální analýzy a výpočtu korelačních a kontingenčních koeficientů.

Recenzovaná kniha je podle mého soudu především dobrou základní učebnicí nejen metod, technik, ale i výzkumné strategie, kterou musí výzkumník volit při realizaci sociologického bádání. V tomto směru vyniká především účelnou klasifikací zahrnuté problematiky, což je zřejmě výhodné zvláště pro didaktické účely. Je ovšem možno vznést k této klasifikaci, stejně jako k některým pojmům a k jejich vymezení připomínky. Také výklad některých problémových okruhů by si zasloužil více pozornosti autora – například proces interpretace empirických dat a statistických charakteristik. Jde ovšem o náměty směřující k rozšíření knihy než k její kritice.

Vytčený cíl – provést výklad základních postupů, teoretických a obecně metodologických východisek sociologického zkoumání – kniha velmi dobře plní. Naši odborné veřejnosti a především v oboru marxistické sociologie začínající generaci se dostává do rukou velmi užitečná a dobrá publikace.

František Zich

F. Hájek: Kapitoly ze sociologie výchovy

Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975, 228 s.

František Hájek je jedním z našich předních odborníků v oblasti sociologie výchovy. Jeho nová práce je výsledkem analýzy mnoha studií zabývajících se vývojem sociologie výchovy zhruba od devatenáctého století až po současnost. Jak autor sám několikrát zdůrazňuje, jeho práce analyticky navazuje na práci profesora Karla Gally (například na K. Galla: *Úvod do sociologie výchovy*. Praha, SNPL 1967, 1971). Recenzovaná kniha v devíti kapitolách pojednává o zásadních otázkách a hlavních vývojových etapách sociologie výchovy a vzdělání, kriticky z marxistických pozic sleduje buržoazní teorie sociologie výchovy. Zabývá se rovněž aktuálními úkoly marxistické sociologie výchovy, situací mládeže v třídně rozděleném světě a otázkami vztahu vědeckotechnické revoluce a výchovy.

V prvních dvou kapitolách autor nejprve rozebírá otázky konstituování sociologie výchovy jako samostatné hraniční disciplíny a podává přehled vývoje sociologie výchovy v rovině styčných oblastí mezi pedagogikou a sociologií. Zdůrazňuje význam Marxova učení pro pedagogické směry dvacátého století, spočívající především v odhalení třídní podstaty školy a výchovy.

Cenný je téměř vyčerpávající přehled různých směrů teoretických pedagogických úvah evropských filozofů, sociologů a pedagogů jak se vyvíjely od počátku devatenáctého století. Autor začíná Kantovým vlivem na evropskou pedagogiku a kriticky upozorňuje, že to byl po teoretické stránce právě I. Kant a v apli-

kační pedagogické oblasti jeho žák Herbart, kteří rozhodujícím způsobem ovlivnili ideový systém buržoazní evropské školy a v duchu německé klasické filozofie a pedagogiky redukovali výchovu člověka jednostranně na školu a společensky ho v podstatě izolovali. Hájek v této souvislosti připomíná, že „...jejich buržoazní a protimarxistické pojetí proniklo i do kategoriálních pojmů a nebylo až dosud ani v podmínkách socialistického Československa důsledně překonáno...“. Dále jsou zde uváděni jednotliví myslitelé, kteří se více či méně zabývali otázkami výchovy, ať už z filozofického hlediska, jako například Goethe, Hegel, Feuerbach a další, tak i z hlediska sociologického, kde jako prvního Hájek uvádí například Comta a jeho některé myšlenky týkající se oblasti výchovy. Zajímavý je i přehled revolučně demokratických výchovně vzdělávacích koncepcí, které autor ilustruje pracemi K. Wandera a celou plejádou ruských myslitelů v čele s ruskými revolučními demokraty (Gercenem, Bělinským, Dobroljubovem, Černyševským apod.). Autor věnuje pozornost i utopickému socialismu, zejména jeho přecenění významu a dosahu výchovy v politickém a sociálním smyslu. Seznamuje dále čtenáře s pedagogickými myšlenkami filozofů a pedagogů, jako například Schleiermachera, Willmanna, Natorpa a dalších. (Natorp vůbec první začíná používat termínu sociální pedagogika – Sozialpädagogik). Pozornost věnuje i dílu A. Fischera, který stojí na pomezí sociální pedagogiky a sociologické pedagogiky. Hájek, podobně jako Galla, soudí, že Fischer náleží mezi badatele, kteří chápou pedagogickou sociologii jako aplikovanou vědu, a že tuto dimenzi dokonce překračuje. Za „pravého otce“ pedagogické sociologie označuje E. Durkheima, jehož pojetí představuje již novou sociální a samostatnou sociologickou disciplínu.

Podstatná část čtvrté kapitoly je věnována i terminologickým a obsahovým otázkám pedagogické sociologie a jejím odlišnostem, resp. podobnostem ve vztahu k sociologii výchovy. Hájek vychází z teoretických postulátů našich předních pedagogických sociologů, kteří definují pedagogickou sociologii jako *sociologii výchovy* a budují ji jako speciální společensky vysoce angažovanou sociologickou disciplínu zkoumající výchovné procesy i ostatní výchovné skutečnosti jako součást komplexně pojaté sociální reality.

Kapitola je doplněna kritickou analýzou dalších ze směrů pedagogické sociologie – politické pedagogické sociologie – a také stručným přehledem některých základních idejí pedagogické sociologie, tzv. liberálně konformní, kam autor řadí H. Schelského, R. Königa a další. Ke škodě věci na tomto místě nepodrobuje jejich teorie hlubšímu kritickému rozboru. Částečně tak činí v další kapitole *Kritika buržoazních teorií sociologie výchovy*, kde však věnuje hlavní pozornost americké sociologii výchovy.

Za podnětný přínos k vymezení místa mar-

xistické sociologie výchovy mezi ostatními společenskovědními disciplínami můžeme označit čtvrtou kapitolu recenzované práce. Hájek zde mimo jiné definuje sociologii výchovy jako „speciální sociologickou disciplínu, která zkoumá vzájemné vztahy mezi společnostmi a výchovou (školních generací i pracujících), přispívá k rozvoji obecné teorie výchovy a formuluje obecné zákonitosti výchovy generací všech věkových kategorií. Globálně zkoumá v rámci perspektivního plánování společenskou potřebu kvalifikovaných pracovníků, táže se jak konkrétně vypadá člověk, na něhož má být a je působeno, a jak vypadá společnost, která tuto činnost determinuje, jakými prostředky ji determinuje, jaké role tu mají instituce a lidé a jak tyto své role splňují“.

Těžiště práce je v páté kapitole, která pojednává o aktuálních úkolech marxistické sociologie výchovy. Autor zde na problémech školy a školského systému poukazuje na některé společenské závažné otázky a zdůrazňuje, že právě marxistická sociologie výchovy má důležitý teoretický i praktický význam pro výchovu mladých generací i dospělých a jako diagnostický nástroj přispívá spolu s pedagogikou, psychologí a filozofií k vědeckému řízení socialistické společnosti.

Stručně dále uvádí základní oblasti, které sociologie výchovy zkoumá, na konkrétních příkladech ukazuje některé momenty ve vývoji školy a zamýšlí se nad vývojem školského systému v posledních desetiletích u nás. Kriticky komentuje přechodné a teoreticky nezdůvodněné změny ve školství, které se nakonec odrazily v nedostatečné stabilizaci školy i v její obsahové náplni. V určité protiváze k výše naznačeným úvahám rozebírá některé Engelsovy a Marxovy názory na školství a uvádí příklady významných Leninových myšlenek o škole, výchově a vzdělání.

V současné době je, podle Hájky, „jedním z nejvýznamnějších úkolů sociologie výchovy řešení, resp. plánování kvalitní přípravy nastupujících generací z hlediska předpokládaného stavu a úrovně vědeckotechnické revoluce koncem dvacátého století. Vedle toho existuje celá řada dalších důležitých úkolů a problémů sociologie výchovy, například problémy vztahu teorie a empirie, sociopedagogické plánování a prognózování, aplikace pedagogicko-sociologické teorie ve školní praxi atd.“. Významným perspektivním úkolem české a slovenské marxistické sociologie výchovy zůstává „objektivní zhodnocení dosavadního vývoje pedagogické sociologie v ČSSR a další vědecké rozpracování jejího teoretického systému“. K řešení některých naznačených problémů významně přispívá touto prací i sám autor.

V recenzované publikaci je rovněž věnována pozornost některým aktuálním problémům vztahu mezi vzděláním a sociální mobilitou. Řešení těchto otázek je v počátcích a Hájek předpokládá, že v první fázi je třeba kriticky, z marxistických pozic zhodnotit práce o vztahu

hu sociální mobility a vzdělání v podmínkách kapitalistické společnosti.

Situace mládeže v kapitalistických zemích a otázky mládeže a její výchovy vůbec, to je další oblast, kterou autor považuje za velmi významnou a věnuje jí proto pozornost. Z plejády autorů, kteří analyzují životní situaci mládeže v soudobé západoevropské industriální společnosti, vybírá zejména názory francouzského vědce J. Rousseleta. Skepticky se přitom staví k Rousseletovým závěrům, že kapitalistický svět automatizace a specializace může poskytnout mladým lidem v soudobé industriální společnosti širší uplatnění. Také problémy mládeže, zdůrazňuje Hájek, jsou až na výjimky v kapitalistické společnosti řešeny formalisticky a dilema mládež – společnost se na Západě stále více prohlubuje.

V závěru práce se autor dotýká otázek vztahu výchovy a vědeckotechnické revoluce a otázek výchovy člověka a vzdělání. Zajímavé jsou úvahy o změnách v oblasti vzdělání a kvalifikační struktuře obyvatel, jakož i ve skladbě pracovních sil. Autor v této souvislosti zdůrazňuje demokratický charakter vzdělání v naší socialistické společnosti, které je založeno na „leninském spojení teorie s praxí, na spojení intelektuální a manuální práce, na spojení školy s životem společnosti“.

Je třeba říci, že F. Hájkovi se velmi dobře podařilo podat kritickou analýzu původu sociologie výchovy od počátků devatenáctého století a kriticky zhodnotit některé buržoazní teorie sociologie výchovy. Práce významně přispívá k objasnění otázek vztahu sociologie výchovy k příbuzným vědním disciplínám a k vymezení jejího místa, především pak k nastínění aktuálních úkolů marxistické sociologie výchovy. Jde však dále nad tyto problémy a je bezesporu cenným příspěvkem k rozvoji marxisticky orientované pedagogicko-sociologické školy. Lze jenom doporučit, aby se s ní seznámil co nejširší okruh pracovníků ze všech oblastí, které mají co činit s výchovou.

Jaroslav Hudeček

V. G. Vasiljev: Problemy povyšeniya proizvoditelnosti truda na predpriyatiyach promyshlennosti i transporta (Problémy zvyšování produktivity práce v průmyslových a dopravních podnicích)

Moskva, Nauka 1974, 425 s.

V SSSR, jak známo, se již více než desítku let rozvíjí bohatá sociologická výzkumná činnost, která se z velké části zaměřuje na průmyslovou problematiku. Je logické, že materiál získaný výzkumem v průmyslové oblasti počal být řadou autorů zobecňován – zčásti i pod vlivem zahraniční sociologické produkce – do teoretické roviny aplikovaných sociologických odvětví, jako je sociologie práce, průmyslu, podniku, organizace a řízení (Zvorykin, Čerkasov, Podmarkov, Medvedev, Čangli, Osipov, Popov, Gvišiani, Markov, Nazimovová, Škaratan a další). Do tohoto druhu pra-

cí patří Vasiljevovo rozsáhlé dílo, které je nesporným obohacením sociologické literatury našeho socialistického světa. Vasiljevova kniha je pozoruhodná řadou rysů:

1. Vyznačuje se vzácnou teoretickou fundovaností. Jde zejména o důsledné zachování a tvůrčí rozpracování principů marxismu-leninismu v oboru podnikové sociologie. Autor přesvědčivě prokazuje existenci kvalitativních rozdílů mezi kapitalistickými a socialistickými podniky v celku i mezi dílčími sociologickými jevy v těchto podnicích, které plynou z jejich situování do rozličných společensko-ekonomických formací. V díle se dále objasňuje specifická řada sociálních jevů, procesů a vztahů v průmyslových podnicích ve srovnání s makrospolečenskou oblastí. Navazuje se na Marxovu myšlenku, vyslovenou v souvislosti s jeho rozбором dělbou práce, že mezi společenskou dělbou práce a dělbou práce ve výrobní jednotce nejde jen o rozdíly ve stupni, ale že to jsou rozdíly v podstatě. Z existence této specifčnosti, projevující se přirozeně i ve specifčnosti řady zákonitostí, plyne nejen oprávněnost, ale i nutnost zmíněných aplikovaných sociologií. Teoretická hloubka díla se projevuje i v operování s kategoriemi. Autor podrobuje každou závažnou kategorii kritickému rozboru, konfrontuje názory různých vědců a obvykle podává své vlastní, jasné definice.

2. Práce má empiricko-teoretický charakter. Autor o četných složitých otázkách, které jsou předmětem díla, nevyslovuje spekulativní soudy, ale na bázi marxisticko-leninské obecné metodologie zevšeobecňuje výsledky celé řady konkrétních sociologických výzkumů, které buď sám prováděl nebo které vedl, ale také výzkumů jiných sovětských vědců. V knize nalezneme údaje o výzkumech provedených v řadě moskevských podniků, v Rostově a jinde.

3. Práce má původní koncepci. Autor se v rámci pojetí socialistického podniku jako sociálního systému zabývá především sociologickými aspekty podnikové organizace. Přitom se dotýká všech zásadních otázek sociálního systému podniku. Dílo je originálním přínosem do literatury z oboru podnikové sociologie, v níž se stává představitelem sociologie podnikové organizace.

4. Kniha je myšlenkově původní a s tím souvisí i diskusnost řady tvrzení a závěrů. V díle je tato diskusnost přímo navozována již zmíněnou konfrontací různých stanovisek, ale rovněž tím, že autor má na řadu otázky vyhraněné osobní hledisko, které místy svádí k polemické odezvě.

Stěžejním posláním díla je výklad sociálních a sociálně ekonomických aspektů růstu produktivity práce a prokázání nezbytnosti zachovávat správnou proporcii mezi technicko-ekonomickými parametry výroby a jejími „parametry“ sociálními, již je možno dosáhnout toliko v socialistických podnicích a která je podmínkou rozvoje socialistické osobnosti a socialistických pracovních kolektivů podni-

ků. Ve Vasiljevově práci se setkáváme s výstižným a odůvodněným diferencováním a současně integrováním pojmů ekonomická efektivnost a sociální efektivnost, a tedy s řešením socialistickými autory již dříve nastoleného problému vztahu mezi racionalizací a humanizací práce, a to v konkrétní a prakticky aplikovatelné podobě.

V souladu s cílem díla je také jeho rozčlenění na jednotlivé kapitoly, které nesou tyto názvy: I. *Socialistický podnik, jeho struktura a funkce.* II. *Produktivita práce: sociálně ekonomické faktory, podmínky růstu.* III. *Organizace práce: sociálně ekonomické aspekty jejího zdokonalování a produktivita.* IV. *Výběr a příprava pracovníků.* V. *Zvyšování profesionální kvalifikace pracovních v podniku.* VI. *Adaptace pracovníků ve výrobě.* VII. *Organizace pracovního procesu.* VIII. *Pracovní kolektiv, jeho formování, rozvoj a produktivita práce.* IX. *Produktivita, podnikové klima, pocity.* X. *Socialistické soutěžení: cesty rozvoje, zdokonalování jeho organizace.*

V úvodních částech díla je vypracována sociologická koncepce podniku, z níž je vyvozena nutnost chápat růst produktivity práce ve spojitosti s rozvojem socialistické osobnosti jako závažný sociologický problém, vyžadující v mnohých směrech daleko intenzivnější studia, než je tomu nyní. Socialistický podnik zaujímá v sovětské společnosti ústřední místo. Zde se vyrábějí materiální statky, zde se v procesu výroby vytvářejí výrobní vztahy — základ všech ostatních společenských vztahů. Socialistický podnik je prostředím formování socialistického pracovního kolektivu a současně nového člověka — budovatele komunistické společnosti. V něm se spojují v jediný složitý a harmonický celek nejen technické a technicko-ekonomické, ale také sociální, politické, kulturní a duchovní procesy. Podnik není — jak to tvrdí mnozí buržoazní sociologové — „společnost v miniatuře“, ale je to organický komponent sociálního systému, je to speciální sociální mikro-sféra, jejíž samostatnost je ovšem v socialistické společnosti, sjednocující plánem všechny články národního hospodářství, relativní. Existuje mnoho dílčích vymezení podniku — záleží na hledisku vědního oboru, z něhož je podnik zkoumán. Setkáváme se s definicemi ekonomickými, právními, psychologickými a jinými. Avšak úkol definovat podnik se jeví ve zcela jiném světle, jestliže se ho ujímá taková integrující vědní disciplína, jako je sociologie.

Průmyslový podnik je sociotechnickým systémem se složitou strukturou vztahů mezi lidmi. Sociální organizace podniku zahrnuje řadu elementů a je možno ji analyzovat na různých úrovních a v různých směrech. Základními rovinami sociální organizace podniku jsou formální organizace (jinak: oficiální), neformální organizace (neoficiální) a vněformální organizace (vněoficiální), v „jejímž rámci se rozvíjejí činnosti a vztahy pracovníků, které nejsou určeny oficiálními instruk-

cemi a předpisy, ale které rovněž jsou zaměřeny na co nejefektivnější realizaci cílů a úkolů oficiální organizace“ (s. 28).

Z povahy podniku jako komplexního sociotechnického systému plyne, že problematika růstu produktivity práce nelze chápat jen jako technický a technologický problém, ale je třeba plně docenit i sociální faktory jejího růstu. Každá klasifikace faktorů růstu produktivity má respektovat existenci základních elementů výrobního procesu: práce, pracovních prostředků a pracovních předmětů. V. G. Vasiljev kriticky posuzuje některé dřívější pokusy o klasifikaci faktorů růstu pracovní produktivity (Strumilin: faktory objektivní a subjektivní; Petročenko: faktory materiálně technické a sociálně ekonomické; atp.) a vytýká jim především, že přehlížejí rozdíly mezi produktivitou individuální práce

a produktivitou společenské práce ($P_i = \frac{M}{T}$, kde M je množství produkce a T pracovní čas; $P_s = \frac{ND}{MP}$, kde ND je národní důchod

a MP počet pracujících v materiální výrobě). Poznává, že skupina faktorů určujících růst produktivity individuální práce je spjata toliko s ekonomikou živé práce a skupina faktorů společenské produktivity práce zahrnuje nejen živou, ale i zhmotnělou práci. Přitom „marxistická sociologie vychází z toho, že vědeckotechnická revoluce organicky předpokládá neustálé zvyšování významu „lidského faktoru“ ve výrobních silách, že zejména člověk, jeho kulturně technická úroveň a tvůrčí potenciál jsou ve stále větším měřítku rozhodujícím faktorem výroby“ (s. 20).

Velmi cennou a pro praxi instruktivní částí práce je Vasiljevův pokus o „inventář“ sociálních a sociálně ekonomických faktorů růstu pracovní produktivity (s. 53–55), z nichž hlavními se pak zabývá v jednotlivých kapitolách posuzovaného díla. Těchto sociálních faktorů růstu produktivity práce se dosud v podnicích využívá nedostatečně. Příčinou je jejich slabá znalost a neschopnost využívat jich v podnikové praxi, s čímž souvisí také „slabé studium a využívání zahraničních zkušeností“ (s. 58). Autor pak připomíná známá slova V. I. Lenina o potřebě kritického využití všech zahraničních zkušeností, které pomohou zvýšit úroveň organizace a řízení v socialistickém hospodářství.

Sociologická problematika zvyšování produktivity práce a spolu s tím vytváření podmínek pro rozvoj člověka a pracovních kolektivů je dána samou skutečností společenského charakteru práce (za socialismu bezprostředně společenského charakteru práce), která vyžaduje příslušnou organizaci, jež je především organizací sociálních elementů a vztahů. Pokud jde o socialistické podniky, je nutno mít na paměti, že vedle *společenské organizace práce*, zahrnující např. stanovení vztahů mezi produktivní a neproduktivní částí populace, proporcionální rozdělení produktivních pracovníků mezi národohospodářská od-

větví apod., existuje *organizace práce v podniku*. V. G. Vasiljev chápe tento pojem jako analogický pojmu *vědecká organizace práce*, který charakterizuje klasické porevoluční hnutí NOT, inspirované a podporované osobně V. I. Leninem. V. G. Vasiljev se často ve svém díle obrací k dodnes živým tradicím tohoto hnutí a k mnoha stále aktuálním myšlenkám Gastěva, Kerženceva, Jermanského a dalších jeho průkopníků. Vědeckou organizaci práce je nutno odlišovat od vědecké organizace výroby, i když spolu úzce souvisejí.

V těch kapitolách díla, kde V. G. Vasiljev analyzuje jednotlivé konkrétní problémy růstu produktivity práce řízením a zdokonalováním využití jejich lidských, sociálních zdrojů a realizováním sociálních cílů socialistické společnosti na podnikové úrovni, nalezneme mnoho nových postřehů a metodologicky cenných pokynů, které mohou obohatit tematickou orientaci výzkumů také v československé podnikové sociologii.

Pozoruhodné je především to, že V. G. Vasiljev věnuje mnoho pozornosti sociologickým otázkám výběru, profesionální přípravy a zvyšování kvalifikace pracujících. Cílevědomý, plánovitý výběr pracujících je chápán jako předpoklad efektivního fungování podnikového systému. Chyby ve výběru vedou nejen k ekonomickým, ale i k lidským a sociálním ztrátám. Je nutno hledat účinné formy a metody výběru lidí podle jejich schopností a sklonů, protože jen to je konkrétní cesta k neformální realizaci jedné ze základních zásad socialismu – *každý podle svých schopností*. Autor se polemicky vyjadřuje k názorům těch pracovníků, kteří – obvykle s falešnou teoretickou argumentací – odmítají používání testových metod výběru, a zdůrazňuje, že úkolem je tyto metody nikoliv zavrhnout, ale zdokonalovat a používat jich v souladu s principy socialistického humanismu a spolu s komplexem dalších metod. Říká, že „testování je jednou z perspektivních metod kvalitativního a kvantitativního hodnocení člověka, poznávání jeho schopností a sklonů a současné možnosti jejich rozvíjení“ (s. 123). Uvádí, že výdaje na organizaci a fungování systému profesionálního výběru činí 1,5 – 2 % celkové hodnoty výcviku a zaplatí se za 4 – 6 měsíců po nástupu pracovníka do dané profese. Při rozpracovávání metod profesionálního výběru, kde vedoucí roli má psychologie, je třeba docenit i přístupy sociologické, biologické, ergonomické.

Otázky profesionální přípravy pracujících jsou v díle sledovány na pozadí procesu vědeckotechnické revoluce, jsou analyzovány změny v profesionální skladbě, které tento proces provázejí, a jsou odlišeny vlivy vědeckotechnické revoluce na profesionální skladbu a přípravu v podmínkách kapitalismu a socialismu. Profese jsou z hlediska obsahu práce specifickými pracovními činnostmi. Podstatou tendence k většímu univerzalizmu profesí je „sblížování vědeckotechnického základu četných profesí a spe-

cializací“ (s. 199). Změny v oblasti profesí souvisejí nejen s rozvojem výrobních sil, ale jsou určeny také charakteristikami sociálně ekonomických formací. Socialistická formace neustále podněcuje růst kulturně technické úrovně pracujících, což je podmínka rozvoje lidské osobnosti. Je nutno plně využít té skutečnosti, že stupeň rozvoje osobnosti ovlivňuje i vztah člověka k technickému a sociálnímu pokroku a stává se významným faktorem technicko-spoolečenské dynamiky. Autor v té souvislosti kritizuje různé nedostatky ve školské soustavě, kriticky se vyslovuje k pokusům z konce 50. let usměrnit přípravu na všeobecně vzdělávacích školách k získání konkrétní profesionální připravenosti a vyzdvihuje význam polytechnického vzdělání, jež má dát mládeži „encyklopedický přehled znalostí, které jim v dalším umožní orientovat se ve složitém současném poznání a po zakončení školy správně a v souladu se svými zájmy a sklony zvolit profesi a specializaci“ (s. 147).

Od profesionální přípravy autor odlišuje pojem *zvyšování kvalifikace*. Pojmy *kvalifikace* a *zvyšování kvalifikace* pečlivě definuje. Ve svém rozboru dochází k zajímavému závěru, že optimální varianta vztahu mezi úrovní kvalifikace pracujících a nároky práce, plynoucími z technicko-organizačních charakteristik podniků je taková, kdy u každého pracujícího jsou kvalifikační rezervy. Vysoce kvalifikovaní lidé jsou také všestranněji použitelní, snáze se dosahuje zaměnitelnosti a zastupitelnosti pracovníků apod. Autor se zabývá i otázkami vyjasňování perspektiv, které mají členové pracovního kolektivu, pokud jde o růst jejich kvalifikace. Nedostatek opatření v tomto směru posuzuje v souvislosti s fluktuací a předkládá zajímavé údaje z konkrétních sociologických výzkumů ilustrující vztah řídicích pracovníků podniků k této otázce. Např. výzkumy v Rostově na Donu ukázaly, že u 19 % respondentů nikdy z vedení jejich závodu o zvyšování kvalifikace nejednal.

V teoretické i řídicí práci je třeba plně docenit i problematiku adaptace pracujících ve výrobě. Ekonomický a sociální význam problému je patrný již z toho, že jen v r. 1970 nastoupilo do sovětských podniků 468 tisíc lidí, kteří byli do pracovního procesu začleněni poprvé. Připočteme-li pracovníky, kteří přicházejí do podniků v důsledku mobility, je zřejmé, že se adaptace týká obrovského množství lidí. Výzkumy ukázaly, že při „normálních“ podmínkách adaptace dosáhne nový pracovník průměrné produktivity práce za 4–6 měsíců, ale při „optimálních“ podmínkách za 2–3 měsíce. V. G. Vasiljev pak pečlivě klasifikuje a řadí jednotlivé účinné metody podpory a urychlování adaptačního procesu. V tomto směru jde o první obšírnější pokus naryšovat podmínky optimální adaptace s přihlédnutím ke specifičnosti socialistických podniků.

Plodné poučení si mohou naši podnikoví

sociologové vzít z Vasiljevovy analýzy sociálních problémů organizace pracovního procesu, která vychází z marxistických poznatků o dělbě práce a jejích typech. Klasifikuje individuální dělbu práce na úrovni podniků, při čemž se opírá o propracovanou klasifikaci z teorie organizace výroby. Autor rozebírá vztahy mezi technikou, technologií, dělbou práce a její organizací, oponuje názorům, že je možno se spoléhat na automatickost přeměn v charakteru práce v důsledku rozvoje komplexní mechanizace a automatizace a zdůrazňuje potřebu plánovitého, cílevědomého řízení tohoto procesu. V socialistických podnicích máme možnost čelit deformujícím vlivům dělby práce, spojeným například se zaváděním běžících pásů, a to řadou opatření, která jsou v díle rozvedena. Avšak i v socialistických závodech, jak ukázaly sovětské výzkumy, se někdy připouští přílišná dělba práce, a to zejména tam, kde se vyskytují její operační formy. Velká pozornost je věnována takovým otázkám, jako je vytváření profesí širšího profilu, spojování profesí, překonávání limitů funkční dělby práce, například zapojováním pracujících do řízení podniků, atp.

Sociální procesy sblížování fyzické a duševní práce a vytváření všech podmínek pro rozvoj socialistické osobnosti, k nimž patří i ony uvedené, musí být v centru pozornosti řídicích pracovníků, stejně jako problémy plnění výrobních úkolů a v nejužší spojitosti s nimi. Bezprostředně společenská práce v socialistických podnicích je vhodným základem vytváření pokrokových forem kooperace, která je druhou stránkou dělby práce. Takovéto pokrokové formy kooperace umožňují upevňovat pracovní kolektivy a zvyšovat jejich ekonomickou a sociální efektivnost. Konkrétní výzkumy tohoto problému byly provedeny např. v moskevském závodě Stankolít. Vasiljev se podrobně zabývá i dalšími sociálními aspekty organizace pracovního procesu, jako jsou metody racionálního využití pracovní síly, rozšiřování účinných metod práce a využívání pohybových studií, řešení otázek pracovních režimů ze sociálních a vůbec antropologických hledisek atp.

Pro naši podnikovou sociologii, která se v posledních letech ze sovětských pramenů seznamovala s pojmem *pracovní kolektiv*, je instruktivní kapitola *Pracovní kolektiv, jeho formování, rozvoj a produktivita práce*, v níž je podána definice pracovního kolektivu, je poukázáno na to, že rozvoj pracovního kolektivu je nutno plánovitě a cílevědomě řídit a že k tomu je nutno dobře znát strukturu pracovního kolektivu a procesy, které zde probíhají. V té souvislosti Vasiljev klasifikuje skupinovou strukturu podniku podle různých kritérií, hovoří o vztahu kolektivu a osobnosti, zabývá se stmelováním skupin a využitím znalostí těchto problémů v řídicí práci. Uvádí, že je „důležité rovněž zdůraznit těsnou spojitost všech skupin podniku s třídní strukturou společnosti“ (s. 339).

O pracovním kolektivu hovoříme nejen jako o souhrnu zaměstnanců podniku; existují také kolektivy provozů, velkých směn a úseků, které se dělí na tzv. *prvotní výrobní kolektivy*. Takovýto kolektiv definujeme jako „skupinu lidí sjednocených společnou výrobní činností, v níž se uskutečňují bezprostřední a stabilní kontakty jednoho s druhým“ (s. 344).

Obdobná preciznost jako v ostatních partiích práce se projevuje v kapitole o podnikovém klimatu. Autor označuje podnikové klima jako „výrobní klima“ a definuje je jako „sociálně psychologickou atmosféru...“, projevující se ve vztahu k práci, k podniku, k profesi, ve vztazích mezi členy kolektivu a ve způsobech jejich chování, ve vztazích mezi formálními a neformálními skupinami v podmínkách socialistického vlastnictví výrobních prostředků a v souladu individuálních, skupinových a společenských zájmů“ (s. 366). Dokazuje se vliv příznivého podnikového klimatu na produktivitu práce a na smetování pracovního kolektivu. Metodicky poučné je rozlišování prvků a faktorů podnikového klimatu. Faktory podnikového klimatu jsou členěny podle různých klasifikačních kritérií. Autor rozlišuje faktory „materiálního řádu“ od faktorů z oblasti mezilidských vztahů (první z nich – na základě výzkumů – pokládá za rozhodující pro formování podnikového klimatu), faktory objektivní (úroveň organizace práce, úroveň socialistického uvědomění a subjektivní (soustava mezilidských vztahů), faktory vnitřní (podnikové) a vnější (společenské). Za elementy podnikového klimatu nepokládá samy objekty, např. podmínky práce, plat aj., ale vztah pracujících k těmto objektům.

Příznivé podnikové klima má vliv na vytváření pozitivních pocitů či nálad (*nastrojenie, sentiments*), které jsou kategorií emocionálního typu a jejichž stav silně ovlivňuje vztah k práci, lidem, produktivitu práce. Podnikové klima závisí také na úrovni vztahů nadřazených a podřízených pracovníků.

Jedním z významných sociálních procesů, v nichž se projevují kardinální rozdíly mezi kapitalistickými a socialistickými podniky, je soutěžení. Autor uvádí základní znaky socialistického soutěžení a analyzuje jeho funkce. Nezůstává jen u pozitivního hodnocení, jež musí s ohledem na objektivní skutečnosti převažovat, ale zabývá se také nedostatky, které snižují úroveň socialistického soutěžení a negativně působí na oblast výchovy socialistického člověka a na socialistické společenské vztahy. Jde například o nekomplexnost závazků, o jejich nedostatečné materiální podložení, o formalismus a zejména o to, že pracovního nadšení se někdy využívá k zakrývání nedostatků a neschopnosti. Ostrou kritiku takového plýtvání s pracovním entuziasmem podal již V. I. Lenin.

Je přirozené, že rozsáhlá a originálně koncipovaná práce, jako je Vasiljevova publikace, má i své nedostatky. Patří mezi ně místy se projevující nedostatečná sevřenost textu a

rozvlácnost výkladu tam, kde jde o známější věci (profesionální příprava, kvalifikace), někdy zbytečně komplikovaná struktura výkladu (otázky formální a neformální organizace se probírají na třech místech) a zejména neúplnost bibliografických údajů týkajících se západní literatury. Kapitolou samou o sobě je i v léto publikaci ruská transkripce jmen zahraničních autorů, nepřevedená do původního znění, která někdy brání správné identifikaci citovaných autorů. V zásadě však, jak bylo uvedeno, jde o knihu, která zaslouží plnou pozornost podnikových sociologů i hospodářských pracovníků.

Vladimír Čech

V. V. Denisov: Sociologija násilija. Kritika sovremennych buržuaznych koncepcij (Sociologie násilí. Kritika soudobých buržoazních koncepcí)

Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1975, 216 s.

Násilí je zákonitý produkt antagonistických protikladů ve společnosti. Jeho problematika je „věčným tématem“ sociálních teorií, a to nejen z čistě akademických důvodů, ale hlavně pro její mimořádný význam v politické praxi. Její aktuálnost roste zvláště v obdobích řešení osudových otázek tříd, národů a států, tedy i dnes, v souvislosti se všeobecnou krizí kapitalismu. Tuto tezi ilustrují údaje UNESCO o růstu počtu publikací, konferencí a symposií věnovaných problematice násilí. Svě nezastupitelné místo má i teorie revolučního násilí v marxismu-leninismu. Taková jsou v kostce východiska nové knihy V. V. Denisova.

V. V. Denisov rozčleňuje svoji práci do pěti kapitol, z nichž první se zabývá kritikou apologetiky kultu násilí v soudobé buržoazní sociologii. Autor vymezuje pojem násilí, analyzuje některá buržoazní kritéria typologie násilí a formuluje z marxistických pozic typologii vlastní: a) násilí „shora“, prováděné ve vnější i vnitřní politice vojenskými, policejními, zpravodajskými a soudními orgány buržoazního státu; b) revoluční, antiimperialistické násilí; c) zločinnost a organizované gangsterství spolu s neofašistickým terorem.

Když na bohatém materiálu ilustruje evoluci buržoazní filozofie násilí, její místo a roli v duchovní produkci, systemizuje metodologické nedostatky těchto teorií takto: a) pro buržoazní teorie násilí je příznačný abstraktní, netřídní a nehistorický přístup; b) zpravidla zde dochází k absolutizaci role násilí v dějinách; c) je prováděna nekritická extrapolace z dynamického růstu násilí v buržoazní společnosti na společnost socialistickou, extrapolace, která vede k tezi o všeobecném a zákonitém růstu násilí ve všech společnostech; d) vysvětlování podstaty násilí je idealistické a metafyzické.

V řadě rozebíraných buržoazních teorií násilí zaměřuje Denisov největší pozornost na teorie nejnovější, kterým věnuje samostatné

kapitoly: na biologizující teorie sociální etologie, na různé teorie psychologické a na teorie vycházející z technologického determinismu.

Sociálněetologické teorie násilí vycházejí z myšlenek rakouského biologa K. Lorenze, který ve čtyřicátých a padesátých letech našeho století na základě nejnovějších objevů v biologii, genetice a neurofyzilogii zformuloval tezi o instinktivním charakteru násilí uvnitř živočišného druhu. Do sociální roviny přenesli jeho závěry R. Ardrey, N. Tinbergen, D. Moris a další tím, že položili rovnítko mezi živočišný svět a společenský život. Násilí se tak dostává do poloh, ve kterých je např. instinkt hladu či lovecký instinkt, a stává se automatickým mechanismem při obraně území, samice, vlády atd. Biogenetická determinace jedince je základem sociálního násilí, vrozený instinkt lidské povahy je základním, ne-li jediným zdrojem společenských konfliktů. Tato biologizace sociálních jevů navazuje v podstatě na sociálnědarwinistickou tradici. Denisov citlivě rozebírá ideologickou funkci sociální etologie, její apologetičnost, abstrakci od sociálních faktů a nehistorickou absolutizaci biologických vlivů a klade důraz na dialektiku přírodního a společenského v člověku.

Třetí kapitola knihy rozebírá teorie, které chápou násilí jako určitou „psychologickou potřebu“. Tyto teorie oddělují od biologizujících teorií vnější rysy, jiná terminologie i směr argumentace, spojuje je však s nimi individualistické pojetí osobnosti; osobnost je výsledkem psychických faktorů abstrahovaných od sociálněmateriální skutečnosti.

Neofreudistické, psychologické a psychopatologické teorie násilí vycházejí z představy o udržení homeostáze agresivní, násilnou reakci na podněty z prostředí. Ve svém jádru navazují na učení S. Freuda, přičemž se snaží zamazat některé křiklavé nedostatky Freudovy teorie a reagovat na nové poznatky věd. Autor analyzuje teorie nadindividuálních instinktů, teorie psychologických základů moci (A. Mitscherlich, H. Morgenthau apod.) i teorie „konfliktních poznání“, které vycházejí z představ o vždy specifickém a subjektivním vnímání každé situace různými jednotlivci a skupinami (K. Larsen, H. Minton, R. White a další), přičemž například otázka válek je pouhou otázkou vzájemného nepochopení. Zvláštní pozornost zasluží sociálněkulturní směr v psychoanalýze, který sice uznává význam sociálních faktorů pro formování člověka, avšak za sociální pokládá jakýkoliv styk mezi lidmi bez vymezení jeho hierarchie (E. Fromm, K. Horney atd.). Násilí podle těchto teorií je reakcí na neurotizující sociální prostředí a jedinou možnou alternativní reakcí je sebeizolace. Denisov vychází z předpokladu, že tyto teorie odražejí protiklady kapitalistické společnosti, ale tento odraz je subjektivistický.

Pozornost věnuje autor též teoriím, které nehledají zdroj násilí v psychice, ale v uspořádání mozkových neuronů, a které likvidaci

násilí činí závislou na možnosti manipulace s lidským mozkem.

„Technologický determinismus“ ve zkoumané oblasti vychází z chápání vědeckotechnického pokroku jako permanentního zdroje násilí. Jak kritické, tak i apologetické buržoazní teorie vědeckotechnické revoluce se shodují v jednom bodě: odpovědnost za násilí, militarizaci a válku svalují na vědu a techniku (R. Aron, M. McLuhan, J. Galbraith, Z. Brzezinski, A. Toffler, H. Marcuse a další). Takovýto „technologický imperativ“ má za následek, že každá nová revoluce v technice jako projev snahy podrobit si přírodu se obrací proti snahám člověka získat svobodu, rovnost a suverenitu. Fetišizace vědeckotechnické revoluce, její chápání jako síly nezávislé na společnosti, činí z ní hlavní nebezpečí lidstva.

Na druhé straně škály těchto teorií jsou koncepce, které v militarismu spatřují nejdůležitější stimul vědeckotechnického pokroku a snažejí argumenty o automatické nemožnosti válek v souvislosti s rozvojem zbraní hromadného ničení, jakož i takové teorie, které formulují historicky bezperspektivní závěry o „vnitřní humanizaci“ vědy a techniky „demokratickým plánováním“.

Závěrečná, pátá kapitola je zaměřena převážně na řešení otázek násilí ve vztahu k zákonitostem historického procesu. V této části knihy Denisov dává marxisticko-leninskou odpověď na dané problémy a ukazuje na místo teorie násilí v systému marxismu-leninismu. Autor pojímá násilí jako vynucenou formu třídního boje a zároveň vyvrací teze buržoazních sociologů o absolutizaci násilí v leninismu a o protikladnosti závěrů v této otázce mezi Marxem a Leninem.

Kniha V. V. Denisova je rozhodně cenným přínosem pro marxistickou sociologii. Její význam je dán jak mimořádnou aktuálností tématu, tak i tím, že reaguje na nejnovější buržoazní dezinterpretace těchto problémů. Skutečnost, že autor nepřistupuje k závažné otázce ideologické konfrontace jako k formální kritice antikomunistických teorií, ale že za integrální součást kritiky považuje pozitivní, marxistické rozpracování příslušných kategorií, ještě zvyšuje hodnotu této práce.

Oskar Krejčí

T. J. Čumakova: Semja, moral, pravo (Rodina, morálka, právo)

Minsk, Nauka i tehnika 1974, 216 s.

Kniha svým neobvyklým pojetím známé a nejrůznějších aspektů již řešené problematiky jistě získá zájem sociologů, pedagogů, právníků i jiných odborníků zabývajících se otázkami rodiny a příbuznou problematikou. Autorka v ní spojuje teoretický pohled s přístupem ryze praktickým tak, aby výsledek odpovídal stále rostoucím potřebám, především právníků a sociálních pracovníků. Hlavním autorčíným cílem bylo podat informaci

o právní regulaci manželských a rodinných vztahů v Sovětském svazu a především analýzu jejich širších společenských (etických a sociologických) souvislostí. Kniha je rozdělena do tří kapitol podle toho, z jakého zorného úhlu je daná problematika řešena: jde o pohled z pozice morálky, sociologie a práva.

První kapitola, nazvaná *Morální základy sovětské rodiny*, vychází z rozboru společenských souvislostí vzniku a rozvoje současné sovětské rodiny. Rodina jako sociální skupina je organicky spojena se společenským zřízením v dané společensko-ekonomické formaci a její vývoj je tedy určen stupněm rozvoje výrobních vztahů. Autorka chápe rodinu jako kolektiv schopný překonávat vznikající problémy a sjednocený citovým souladem svých členů, majících společně ekonomické a duchovní zájmy (s. 4). Rozlišuje materiální a duchovní základy rodiny, přičemž k prvním patří biologické a hospodářsko-spotřebitelské vztahy a do druhé kategorie právní, morální, estetické a psychologické aspekty.

Morální aspekty rodinných vztahů jsou odrazem morálních principů dané společnosti; po vítězství socialismu se morálním zákonem celé společnosti stává komunistická morálka. Normy, které charakterizují vztah člověka ke společnosti a jsou důležitým kritériem chování jednotlivce, mají významný vliv i na formování duchovního života sovětské rodiny. Takové významné principy lidských vztahů jako kolektivismus, soudružská pomoc a jiné jsou základem pro vytvoření a existenci každého kolektivu, a proto mají své místo i při formování vztahů mezi členy rodiny.

T. J. Čumakovová podtrhuje princip kolektivismu jako jeden z hlavních aspektů života sovětské rodiny. Za další klad rodinného života považuje vzájemnou pomoc a podporu partnerů. Poukazuje na nestejně chápání principu vzájemné pomoci manželů jako pozůstatek zastaralé dělby práce v domácnosti, kde se ostře oddělovaly funkce muže a funkce ženy. Tento fakt odporuje skutečnému zrovnoprávnění muže a ženy v socialistické rodině. Autorka dále vyjmenovává mravní hodnoty, jež jsou společné rodině a jiným sociálním skupinám, jako čest, pracovitost, mravní čistota a jiné; vedle toho staví specificky rodinné mravní principy, jako je manželská a rodičovská láska, odpovědnost rodičů za výchovu dětí, manželská věrnost, vzájemná úcta a další.

Velkou část této kapitoly věnuje autorka rozboru kategorie lásky a její úrovní v manželství a rodině. Poukazuje přitom na díla B. Engelse a V. I. Lenina, v nichž se hovoří o lásce jako základu existence socialistické monogamní rodiny, jež se má vytvářet na principu svobody a dobrovolnosti. S problémem upevňování morálních základů rodiny souvisí i otázka uskutečňování takových důležitých filozofických a etických kategorií, jako je svoboda, nutnost a povinnost, která nesmí být v protikladu k lásce, ale právě naopak, oba principy se mají vzájemně doplňovat.

Závěr této kapitoly je věnován marxisticko-leninské kritice buržoazního výkladu zmíněných morálních hodnot. Tyto teorie zkoumají rodinu odděleně od sociálně ekonomických vztahů ve společnosti a pozornost věnují především takovým podmínkám existence, či rozpadu rodiny, jako jsou biologické a psychologické charakteristiky jejích členů. Podle autorky absolutizace jednotlivých aspektů historického vývoje rodinných vztahů, zdůrazňování buržoazní monogamie a odmítnutí všech zákonitostí ve vývoji rodiny vedou mnohé buržoazní vědce k metafyzickému pohledu na mravní základy rodiny.

Hlavním kladem této kapitoly je spojení teoretického přístupu s hodnocením dané problematiky z hlediska potřeb praxe a aplikace morálního kodexu budovatele komunismu na rodinu.

Druhá kapitola má název *Základní funkce rodiny v období rozvinutého socialismu*. Pro sociologii je tato kapitola nejzajímavější, i když nepřináší nové poznatky; spíše jde o dobré, systematické zpracování známé problematiky. I zde se projevuje autorčina snaha spojit teoretické předpoklady s praktickými závěry. Autorka akceptuje odlišení manželských funkcí od rodinných, které jsou širší a jimž ve své práci věnuje hlavní pozornost. V zásadě souhlasí s klasifikací A. G. Charčeva (v knize *Byt i semja v socialistickom obščestve*), jenž rozlišuje:

1. specifické funkce rodiny spojené s reprodukcí obyvatelstva — rození a výchovu dětí (podle Čumakovové však tyto funkce nelze spojit, neboť prvá z nich je především biologickým a sociálně psychologickým procesem, zatímco druhá je charakterizována hlavně morálními a ideologickými aspekty);
2. funkce, k jejichž plnění se rodina vyvíjí nebo přizpůsobila (sem spadá organizace způsobu života, spotřeby a volného času a vytváření zvláštního psychologického „útočiště“).

Na základě kritického zhodnocení některých známých členění vytváří autorka vlastní klasifikaci rodinných funkcí: je to funkce plození dětí, funkce výchovná, funkce ekonomická a funkce organizace duchovního života. Všechny tyto funkce zahrnují i historicko-genetický aspekt.

Porodnost je ovlivňována úrovní společensko-ekonomického vývoje. Stupeň vývoje společnosti však neovlivňuje rozvoj porodnosti podle principu přímé úměrnosti; spíše jde o úměrnost nepřímou, jak dokazuje protiklad mezi rozvojovými a ekonomicky vyspělými, především evropskými zeměmi. V této souvislosti si autorka všímá otázek plánované rodiny.

V Sovětském svazu existuje několik objektivních příčin relativního snižování porodnosti. Mezi „konečné“ příčiny se řadí rostoucí blahobyt a kulturní úroveň, a mezi příčiny bezprostřední prodloužení průměrné délky života, s tím související zvýšení průměrného

věku manželů a vnitrorodinná regulace porodnosti. Hlavní mezi těmito příčinami je plánování počtu dětí, které je ovlivňováno v první řadě materiálními podmínkami rodiny a kulturní úrovní manželů. Společensky žádoucí je mírný vzrůst porodnosti, jež lze podporovat několika způsoby, zejména sociálně politickými opatřeními a ovlivňováním veřejného mínění o rodičovství.

Druhá je výchovná funkce. Výchova mladé generace je v Sovětském svazu úkolem celé společnosti. Rodina zde zaujímá specifické postavení mezi ostatními výchovně vzdělávacími institucemi; její vliv je rozhodující zejména v oblasti mravní a emocionální výchovy. Autorka poukazuje na závislost mezi vztahy v rodině jako celku a postojem rodičů k plnění jejich výchovných funkcí na jedné straně a charakterovými vlastnostmi a chováním dětí na straně druhé. Specifickým rysem výchovy v rodině je podle T. J. Čumakovové fakt, že i vychovávající rodič musí být stále „vychováván“.

Čumakovová rozlišuje čtyři složky třetí, ekonomické funkce: vzájemnou pomoc, vzájemnou materiální podporu, organizaci způsobu života a vedení domácnosti. Tato funkce prošla při budování socialismu výraznými změnami. První oblast – vzájemná pomoc – je v současné době do značné míry omezena sociálně politickými opatřeními státu (např. důchody). Ekonomická funkce rodiny se mění v důsledku zespolenečňování některých tradičních činností a zmechanizováním či úplným vyloučením některých domácích prací. Jelikož však je tento proces teprve v počátku, i nadále trvá rozpor mezi plněním pracovních povinností ženy a jejími hospodářskými povinnostmi v rodině i její rolí vychovatelky dětí.

Pokud jde o organizaci duchovního života, této oblasti věnuje autorka nejméně pozornosti; zúžila ji na otázky volného času. Poukazuje na souvislost této funkce s funkcí výchovnou.

Poslední kapitola, *Některé otázky právní regulace manželských a rodinných vztahů*, je nejvíce zaměřena na praxi. Zabývá se uplatňováním příslušných zákonů a jejich odezvou ve společenském životě. Je rozdělena na tři části. nazvané: *Otázky právní regulace vstupu do manželství a zrušení manželství v novém zákonodárství*; *Právní ochrana mateřství a dětství*; *Odpovědnost rodičů za výchovu dětí*.

V první části předkládá autorka definici manželství: „Manželství v SSSR je dobrovolný a rovnoprávný svazek muže a ženy založený na vzájemné lásce, společně sdílených duchovních a jiných zájmech, uzavřený při zachování pravidel stanovených zákonem a vytvářející práva a povinnosti manželů“ (s. 119–120). Rozbor nových sovětských zákonů o manželství provedený v této části je zajímavý zejména jako informace o právníce praxi v SSSR v této oblasti. Ze sociologického hlediska je hlavním přínosem pasáž

podávající analýzu příčin rozvodů. T. J. Čumakovová podává tuto klasifikaci příčin rozvodů:

1. příčiny ekonomického charakteru;
2. příčiny morálně psychologického charakteru (jsou nejčastější);
3. příčiny fyziologického charakteru (vyskytují se nejméně).

V druhé části je obsaženo zhodnocení příslušných legislativních opatření, zejména z hlediska morálky, jak to odpovídá charakteru řešené problematiky – vztahů společnosti k matce a dítěti, vztahů mezi rodiči a dětmi a vztahů mezi otcem a matkou dítěte. Právní ochrana matek a dětí je zajištěna již v základních normách rodinného práva a je rozvíjena v jednotlivých speciálních zákonech. Zákonodárství vychází z toho, že zájmy matek s dětmi a nastávajících matek jsou zajištěny nejlépe v dobře fungující rodině a proto vytváří podmínky pro rozvoj rodiny; stanoví také zvláštní právo na materiální zabezpečení ženy v době těhotenství a v období jednoho roku po narození dítěte. V této části věnuje autorka poměrně rozsáhlou pasáž rozboru problematiky adopce, poručnictví a pečovatelsví.

Poslední část se zabývá zejména odpovědností rodičů za formování osobnosti mladého člověka v duchu komunistické morálky. Již vytváření právních norem v oblasti výchovy dětí naráží na morální problémy, například na otázku, zda je vhodné regulovat vnitrorodinné vztahy zvnějšku nebo jak zajišťovat plnění těchto norem (problém použití sankcí).

Na publikaci lze kladně hodnotit především to, že jde o pokus syntetizovat několik pohledů (etický, sociologický a právní) na jeden společenský jev, jehož problematika je jak z hlediska celospolečenského, tak z hlediska individua velice závažná. Zaměření této práce převážně k praktickým účelům vedlo k části k přílišnému zjednodušení některých problémových okruhů. Jde např. o redukování funkcí rodiny na pouhé čtyři, z nichž u poslední, organizace duchovního života, je diskutabilní její náplň, zvláště když je zúžena na problematiku využívání volného času. Celkově však lze říci, že kniha sovětské autorky T. J. Čumakovové může být cenným přínosem pro práci odborníků zabývajících se rodinným právem a sociologií rodiny.

Věra Kuchařová

Herbert Meissner: Theorie konvergence a realita

Praha, Svoboda 1975, 196 s.

Český překlad Meissnerovy práce *Konvergenztheorie und Realität* (Akademie Verlag, Berlín 1971) vyšel v edici *Kritika buržoazní ideologie a revizionismu*, která sjednocuje úsilí nakladatelství socialistických zemí na poli kritiky nejnovějších koncepcí ideových odpůrců socialismu.

Teorie konvergence, v posledních letech

velmi rozšířená, hlásá, že vývoj dvou světových soustav probíhá po sbíhavých, konvergentních liniích k „jednotnému světu“. Patří v buržoazní ideologii ke směrům, jež mají vyplnit „vakuum“ idejí, vytvořit „pozitivní“ buržoazní teorii, a tak změnit dosud převládající „negativní“ antikomunismus v tzv. „pozitivní“ antikomunismus.

Meissnerova kniha je věnována kritickému rozboru této teorie. Neklade si však za úkol pouze se vypořádat s teorií konvergence, ale chce zároveň na konkrétním příkladě objasnit základní teoretické a metodologické otázky marxisticko-leninské analýzy a kritiky buržoazní ideologie, jichž lze obecně využít v marxisticko-leninské teorii. Autor vychází ze skutečnosti, že podstatným prvkem a součástí teorie konvergence se stává pojem „industriální společnost“ jako charakteristický pro budoucí společenské formace (pojem struktury), popřípadě pro představy o současné historické epoše jako o „industriálním věku“ (pojem epochy). Z toho vyplývá s logickou nutností otázka, kryje-li se doktrína industriální společnosti s teorií konvergence, nebo zda je mezi nimi rozdíl a jaký je vůbec jejich vzájemný vztah. Podle H. Meissnera je koncepce industriální společnosti širší, obecnější a tvoří základ, na němž staví teorie konvergence. Autor proto věnuje kritický pohled nejprve doktríně industriální společnosti. V další části knihy se pak zabývá jednotlivými stránkami a argumenty teorie konvergence.

Zdůrazňuje, že pojmu „industriální společnost“ se sice používalo v různých historických epochách, ale vždy se vztahoval na zcela zvláštní a často rozdílnou ekonomickou i historickou podstatu. Jinak řečeno: různé možnosti politického použití určité teoretické teze naprosto nejsou předem dány jejím teoretickým obsahem. Je značný rozdíl mezi teoretickou strukturou a výpovědí myšlenky a jejím politicko-ideologickým významem za určitých společenských podmínek. Jestliže tedy někteří buržoazní teoretikové považují W. Rostowa vedle Saint-Simona, de Tocquevilla, Augusta Comta, jakož i von Steina, Spencera a Maxe Webera za tvůrce „stěžejních ideově dějinných prvků“ společenského vývoje, nejde jim vůbec o to, aby navazovali na předchozí teorie, dále je rozvíjeli či modifikovali. Jde tu pouze o dvě věci. Tyto současné koncepce mají jednak získat na hodnotě a na vědecké autoritě odvoláním na proslulé vědce minulosti, jednak tu jde o pokus — který nekončíva nezdarem — zabudovat do dnešních koncepcí jednotlivé úvahy a argumenty, jež byly produktem zcela jiných historických souvislostí a myšlenkových pochodů. Současné buržoazní teoretické produkci se tím má dodat zdání větší ucelenosti a soustavnosti.

Teoretikové konvergence zakládají svou argumentaci hlavně na *ekonomických úvahách*. Vycházejí přitom ze skutečnosti, že vývojový stupeň a dosažená úroveň ve vědě a

technice jsou u obou sociálně ekonomických soustav — kapitalistické a socialistické — o nichž tvrdí, že konvergují, přibližně stejné. Proto také všechny ostatní problémy, které jsou v nějakém vztahu k technickému či ekonomickému vývoji společnosti, musí prý být v zásadě stejné. Za základ zde přitom berou metodologii technicismu, která je zjevná rovněž u koncepce industriální společnosti a která spočívá v tom, že se všechny společenské problémy odvozují bezprostředně z technicko-ekonomických otázek. Při kritickém rozboru těchto myšlenkových pochodů je především nápadné, že se tu odsouvá základní otázka každého posuzování společnosti, tj. otázka vlastnictví výrobních prostředků. Vychází se víceméně mlčky z předpokladu, že nikoli již vlastnictví, nýbrž řízení výroby, manažerství, hraje rozhodující úlohu.

H. Meissner se dále zabývá sociologickým vyústěním teorie konvergence. Uvádí, že ekonomická argumentace tvoří sice základ této teorie, její sociologická varianta ji však přesahuje. Někteří marxističtí autoři proto mluví o ekonomickém a sociologickém směru teorie konvergence. V některých marxistických pracích se kromě toho někdy píše o různých teoriích konvergence (viz např. sborník *Sovremennyye buržoaznyje teorii o slivanii kapitalizma i socializma*. Moskva, Nauka 1970). „Konvergence“ se také často chápe jako sbližení po „všech liniích“, ekonomické, politické, sociální, teoretické a ideologické. V tomto případě, jak autor správně poznamenává, však nejde ani o různé směry, ani o různé teorie. Jde pouze o to, že se buržoazní autoři v závislosti na svých odborných předpokladech a zájmech převážně věnují buď těm, nebo oněm aspektům konvergenční teorie.

Sociologické zdůvodňování teorie konvergence tkví především v tom, že nevychází výhradně z ekonomických daností a nesetrvává v hospodářské oblasti, nýbrž se dotýká všech stránek společenského vývoje; jako ilustrace, popřípadě jako „důkazy“ se uvádějí příklady ze všech úseků života společnosti. I ty jsou však založeny na argumentu, že společenský vývoj je bezprostředně určen vývojem technicko-ekonomickým, a nepřihlízí se k momentu výrobních vztahů, který směřodatně určuje celý systém. Ekonomické a sociologické aspekty konvergence se tedy nedají vždy navzájem přísně oddělit. Také základní linie konvergenčně teoretického myšlení, sociálně ekonomické i politické důsledky a ideologická funkce toho či onoho pojetí konvergence se od sebe v zásadě neliší.

Kritickým rozбором různých sociálních jevů, o něž se opírají teoretikové konvergence, Herbert Meissner dokazuje, že nejen neexistuje žádná konvergence či sbližování kapitalismu a socialismu nebo jejich jednotlivých dílčích oblastí, nýbrž naopak: další vývojové procesy v obou těchto soustavách dávají tušit, že rozdíly mezi nimi se budou ještě zvětšovat a jejich protikladnost bude stále patrnější. Ani technické a metodické

shody výroby v obou soustavách nejsou konvergentní, nevyvíjejí se k sobě navzájem. Plní pouze podobné (analogicky) svou funkci v rámci zcela rozdílných celkových systémů, a tím nakonec také slouží realizaci naprosto rozdílných cílových funkcí. Bylo by tedy zcela pochybné, kdybychom takové funkční a technické postupy (paralelnost) označovali za konvergenci.

Zastání teorie konvergence přirozeně nejsou ochotni uznat historickou skutečnost, že dělnická třída je i ve dvacátém století — v kapitalismu, právě tak jako v socialismu — vedoucí společenskou silou, jež ovlivňuje dějinný pokrok. Protože se pokoušejí vyličít historický pokrok jinak, než probíhá ve skutečnosti, formulují také jinak otázku společenských sil. Hlavní argument, jehož používá příslušná literatura, je vědeckotechnická revoluce. Jelikož se věda stala výrobní silou, tvrdí se, že síly, které jsou jejími tvůrci, nositeli a uživateli, jsou povolány k vedení společnosti. Tak J. K. Galbraith ve své konvergenční koncepci razí pro tuto vrstvu odborníků pojem „technostruktura“, který již v literatuře zdomácněl, upozorňuje H. Meissner. Teze o vedoucí úloze inteligence, o vzniku „nové třídy“ či „pátého stavu“, přiřazované k tvrzení, že vlastnictví výrobních prostředků již nehraje nijak podstatnou úlohu a že rozhodující společenské síly lze bezprostředně odvodit z procesu moderní velkovýroby, mají podlomit a rozložit sebevědomí dělnické třídy při plnění jejího historického poslání. (Argumenty, jež směřují k tomuto cíli, uplatňuje také slovenský revizionista v emigraci Eugen Löbl). Provedený rozbor těchto tvrzení ukazuje, že inteligence ani není samostatnou společenskou třídou, ani nezaujímá vlastní sociálně ekonomickou pozici, ani nemá dlouhodobou stabilitu. Vzhledem k svému postavení ve společnosti i ve společenském systému produkce a reprodukce není objektivně s to řídit obětavý a složitý boj za překonání kapitalismu nebo o nic méně obtížné vybudování socialistické společnosti. Tyto úkoly mohou být řešeny pouze pod vedením dělnické třídy a její marxisticko-leninské strany.

V závěrečné části knihy si autor klade otázku, jakou funkci má zkoumaná společenskovědní teorie za současných historických okolností. Aby na ni mohl správně odpovědět, zabývá se podmínkami vzniku této teorie, jejím vztahem ke společenské realitě a jejím společenským dosahem. Na tomto základě vyvozuje, že teorie konvergence je nástrojem ideologické diverze. Je to nová forma zastřeného a skrytého boje, která má zvuklat socialistickou ideologii. Má jednoznačnou společenskou funkci ideologicky a teoreticky podporovat novou imperialistickou strategii a taktiku „eroze“ socialismu, jeho rozměňování zevnitř. Kdyby se s úspěchem šířilo tvrzení, že oba protikladné sociálně ekonomické systémy se stále více sblíží a nakonec splynou, muselo by to ochromit

bojovou sílu socialistického tábora a podpořit tendence k ideologickému soužití. Konvergenční koncepce nejlépe vyhovuje politicko-ideologickým zájmům imperialismu v současné etapě. „Není nijak přehnané, řekneme-li s M. B. Mitinem, že teorie konvergence patří k ústředním strategickým idejím dnešního antikomunismu,“ uzavírá autor.

Po helsinské mírové konferenci donutil pevný postoj socialistických států, který nepripouští žádnou ideologickou diverzi, buržoazní ideology i politiky pochopit, že v oblasti světového názoru a filozofie, stranické a státní politiky, kultury, ideologie atd. nedochází k žádnému sblížování a ani k němu docházet nemůže. Teorie konvergence zaujala proto ústupovou pozici a její stoupenci nyní připouštějí, že ve všech těchto politicko-ideologických oblastech zřejmě k žádnému sblížování mezi protikladnými společenskými soustavami nedochází. Snaží se proto trvat na tezi konvergenční teorie na poli hospodářství, techniky a přírodních věd, snaží se opřít je o nové důkazy a dále je rozšířit. Z toho vyplývá, že je i nadále nutné, abychom v naší ideologické práci odhalovali společenskou funkci těchto teorií, abychom znali jejich teoretickou strukturu i argumentaci a vyzbrojili se účinnými ideovými zbraněmi, jichž bude třeba použít při potírání těchto koncepcí.

Od německého vvdání práce H. Meissnera „Teorie konvergence a realita“ i jejího pohotového slovenského překladu (Bratislava, Pravda 1971) uplynulo sice pět let, avšak problém teorie konvergence zůstává stále aktuální. Proniká do různých západních publikací, týkajících se futurologie, výzkumu míru, výzkumu konfliktů, výzkumu komunismu atd. Také v hromadných sdělovacích prostředcích, v populárně vědeckých pracích a propagandistických publikacích si udržuje své pevné místo. Je tedy záslužným činem nakladatelství Svoboda, že vydalo český překlad této stále aktuální knihy.

Viliam Horňák

Rose M. Somerville: Intimate Relationships: marriage, family and lifestyles through literature (Intimní vztahy: manželství, rodina a životní způsob v literatuře)

New Jersey, Prentice-Hall, Inc. 1975, 404 s.

Rose M. Somervilleová, pokroková americká socioložka, žena známého marxistického filozofa J. S. Somervilla, je profesorkou sociologie na univerzitě v San Diegu. Její hlavní orientací je sociologie rodiny, již věnuje pozornost již řadu let nejenom v rámci své vědeckovýzkumné a pedagogické práce, ale i ve své publikační činnosti. Z prací uveřejněných v poslední době jmenujeme: *Family Insights Through the Short Story* a *Introduction to Family Life and Sex Education*.

Poslední práce, *Intimate Relationships: marriage, family and lifestyles through lite-*

ture, je komplexnějším pokusem o zobrazení podobnosti, rozmanitosti a dynamiky významné oblasti životního způsobu vymezené vztahem mezi mužem a ženou a vztahy souvisejícími s rodinou. Jak z názvu vyplývá, nejde o bezprostřední sociologickou analýzu, ale o pohled zprostředkovaný výňatky z literárních děl. Výběr pokrývá značnou časovou šíři, od Euripida, přes L. N. Tolstého, M. Gorkého, H. Ibsena, G. B. Shawa, Sinclaira Lewise až po novější americké autory pokoušející se o nastínění nových forem vztahů mezi oběma pohlavími a vztahů v rodině. Kritériem výběru literatury je intenzita reflexe problému z hlediska dílčích aspektů či širších společenských souvislostí, stupeň postižení typického, zachycení výrazných trendů i frekventovanějších anomálií. K účelům tohoto zobrazení jsou použity nejrůznější literární útvary — povídky, básně, výňatky z novel, románů i divadelních her. Výběr přirozeně není a nemůže být ani reprezentativní, ani úplný. Zastoupení různých kultur a historických období je náhodné, ovlivněné — jak sama autorka uvádí — dlouholetou čtenářskou, pedagogickou a sociologickou praxí, zaměřenou zejména v posledních dvaceti letech k tomuto cíli.

Většina článků se týká soudobé americké rodiny a jejích souvislostí. Doplnky z jiných epoch a kultur ilustrují obecné rysy problému a zčásti i jeho vývojové tendence a dokumentují, že světová literatura není zanedbatelným zdrojem pro komparativní analýzu vlivu různých sociálních systémů, a to jak v čase, tak v prostoru.

Hlavní otázky (které kniha spíše klade, než odpovídá) jsou: Jaká očekávání a jaké normy spojuje určitá kultura a subkultura, určité sociální prostředí s rodinou? Jaké chování je očekáváno od matky, otce, dětí, sourozenců atd.? Tyto role mají v podstatě stejná jména v různých kulturách a v různých společnostech: Jak se liší jejich obsah v závislosti na normách daných společností nebo společenskou skupinou a jaký je vztah tohoto obsahu k potřebám osobnosti jedince? Jak se mění mužská a ženská role ve společnosti? Je stáří považováno za problém — a pro koho? Je bezdětnost považována za tragédii? Je citová distance mezi manžely žádoucí či nežádoucí? Je cizoložství přípustné — a za jakých okolností? Jaká je norma chování vůči bývalému manželu nebo milenci? Jaké formy rodinného soužití jsou možné?

Pět kapitol knihy, do nichž jsou výňatky zařazeny celkem volně, v podstatě sleduje proces vytvoření partnerského vztahu mezi mužem a ženou, jeho upevnění a rozšíření (i o další vztahy ke společnosti mimo rodinu), jeho zánik či selhání a náměty k jeho změně.

Příspěvky v první kapitole se týkají volby, či přesněji řečeno, *procesu vybírání partnera*. Postihují proces dospívání a jeho zmatků i nástrah s ním spojených, například vyplývajících z anomálního sexuálního chování dospělých vůči dospívajícím. Reflektují pro-

blémy partnerů pocházejících z různého sociálního prostředí i konflikty vznikající při střetu různých hodnotových orientací. Frekventované se v této souvislosti projevuje nutnost v podstatě jednostranného přizpůsobení ženy, vyúsťující v negativní jevy psychické i sociální.

Nezanedbatelná část této kapitoly, právě tak jako kapitol ostatních, se dotýká otázek rasových, které jsou v americké společnosti velmi naléhavé. Dopad rasismu se v rámci sledovaných vztahů projevuje v několika směrech: především v obecném vztahu nenávisti mezi černochy a bělochy, dále v podvědomém pocitu často nepřiznávaného obdivu příslušníků černošské rasy k příslušníkům bílé rasy opačného pohlaví, v sexuálním zneužívání černých bílými, a konečně velmi často i ve vztazích mezi černošskými partnery samými, neurotizovanými psychickými i sociálními tlaky z vnějšího prostředí.

Je přirozené, že se zde promítá i jiný závažný problém poválečné Ameriky: frustrace středoškolsky a vysokoškolsky vzdělané ženy při vstupu do role, která je jí ve zmodernizované podobě přisouzena — do role „uvědomělé tvůrkyně domova“, neaspirující na profesionální uplatnění. Také další z akutních problémů země autorky — homosexualita — je v této kapitole postižen z hlediska vztahů v dospívání, spíše ovšem jako otazník než pokus o hodnocení.

Druhá kapitola je nazvána *Rodičovství*. Obsahuje řadu nejrůznějších pohledů, které se někdy jen volně váží na tuto významnou kategorii života. Těžištěm kapitoly jsou přirozené vztahy, pocity a prožitky rodičů související s narozením a výchovou dítěte, a to v různých situacích a sociálních prostředích. Psychologické sondy do pocitů matky-rodičky se střídají s pohledy na reakci nukleární rodiny, na tlaky přicházející ze strany širšího příbuzenstva a *implicitně* či *explicitně* ze širšího sociálního prostředí, jímž je společnostská skupina, či nejširšího sociálního prostředí, jímž je společnost. Promítá se zde i deformace vztahů v souvislosti s existencí dítěte — ať již jde o vztahy k dítěti (chladnost, nenávist) či o vztahy mezi dospělými (boj o moc nad dítětem, konflikty mezi rodiči a prarodiči).

Druhým partnerem kategorie rodičovství je dítě. Přístup z hlediska dítěte je proto druhým nejfrekventovanějším pohledem kapitoly. Jde zpravidla o touhu po rodičovské lásce a bezpečí, o závislost, o vytržení z péče rodičů i o ztrátu dětských iluzí a kritiku rodičů.

Z dalších problémů jsou zde dotčeny: Problém zapuzené ženy, která je buď o své dítě připravena, nebo — v duchu antické tragédie — obětuje své děti jako nástroj pomsty na zrádném manželu. V této souvislosti vystihuje již Euripides bytostnější vazbu ženy na manželství, když říká: „Vy, ženy, máte divné představy; myslíte, že všechno je dobré, pokud je vaše manželství v pořádku...“

(s. 170). Opětovně se zde objevuje frustrace americké housewife, které ani výchova dětí nepřináší uspokojení a jejíž pocit bezvýchodnosti vyúsťuje v požadavek: „Myslím, že chceme smysluplnější život... Unavuje nás poslouchat politiky, kněze, opatrné reformátory (i vlastní muže), kteří nás chlácholí: Buďte klidné! Buďte trpělivé! Čekejte! Již jsme udělali plány pro Utopii; dejte nám jen trochu víc času a uskutečníme je; důvěřujte nám; jsme moudřejší než vy“ (s. 116).

Tříživost americké sociální a rasové diskriminace vysvitá z každého popisu rodinného života nepřívilovaných rasových skupin, zejména černochů. Je nejen faktorem vymezujícím, resp. omezujícím jejich místo v rámci společenského systému, ale současně se dotýkajícím i těch nejmenších a nejsubtilnějších detailů jejich života. Dojemně vyznívá takto poznamenaný životní pocit z úst portorikánského dítěte, které se ptá své matky: „A měli se tam všichni rádi? – Myslím tak, že každý měl svoji cenu, a ne, že někteří ji neměli, protože byli chudí?“ (s. 144).

Třetí kapitola se týká bytostně významných vazeb *rozšířených* na okruh lidí mimo nukleární rodinu, ať již na příbuzenskou nebo jinou referenční skupinu. Je zde postížen jak pozitivní aspekt těchto vazeb, tak jejich negativní projevy. V pozitivním směru se vyvíjejí zejména v určitých krajních situacích – například náhradní láska mateřská v koncentračním táboře, obětavost černošských přátel v případě nouze a bezmocnosti, konflikt skupin mládeže jako základ rozvoje přátelského vztahu, upevnění lásky bratrské v krizové situaci. Jako neutrální se z tohoto hlediska jeví široká příbuzenská rodina, jejíž rozpad byl již v USA, zejména v bělošské populaci, v podstatě ukončen. Snahy o její formální a nefunkční zachování vyznívají nostalgicky. Negativní aspekt širších rodinných vztahů souvisí nejčastěji se starými lidmi a jejich místem ve společnosti a v rodině či alespoň v jiné, náhradní referenční skupině. V soudobé americké společnosti se starý člověk odchodem do důchodu a ztrátou životního partnera stává outsiderem ve společnosti i v rodině a je na obliž svým dětem i sám sobě.

V této kapitole se rasové otázky projevují nejnelehavěji. Promítá se zde nesmyslnost a zrudnost zabíjení černých bílými i absurdnost „šovinistických norem založených na politice rozděl a panuj,“ norem, které nejen neumožňují bělochovi, aby pomohl černochovi v nouzi, ale nedovolují ani černochovi, aby pomohl bělochovi v nouzi, protože by to mohlo být interpretováno jinak. Zdá se však, že přes tyto normy, přes rasovou, ekonomickou a sociální diskriminaci černochů, ne nevýznamně zatěžující i jejich rodinný život, se jejich základní bytostné vazby vyvíjejí lidštěji, kolektivněji a citlivěji.

Čtvrtá kapitola je nazvána *Ztrácení*. Jde v ní o ztrácení vztahů – především smrti, ale i jejich odumíráním v důsledku odcizení

nebo neporozumění mezi manžely, mezi rodiči a dětmi, v důsledku kariéry či pekuniárních zájmů. Ztrácení se projevuje na všechny strany: vzhledem k dětem, vzhledem k rodičům, vzhledem k manželům.

Největší prostor je v této části (a v celé knize vůbec) vyhrazen Tolstojově mistrovské analýze *Smrti Ivana Iljiče*. Tolstoj v ní velmi plasticky vykresluje vztahy příbuzných a přátel k umírajícímu, a to počínaje těmi nejbližšími a konče těmi nejméně blízkými. Z jeho obrazu vyplývá ořesný a skličující závěr, že vztahy mezi lidmi (ve vládnoucí třídě feudální společnosti) se odvozují pouze z kritéria sobeckého zájmu, prospěchu či požitku. Není-li toto kritérium splněno, přestávají existovat ve své pozitivní formě, zvrhávají se ve svůj opak či se vůbec ztrácejí. Jediným nositelem lidskosti zůstává v Tolstojově analýze prostý, „cizí“ sluha Gerasim, který jako příslušník „neuvědomělé“ třídy není dotčen motivacemi deformované společnosti.

Motiv prostého člověka jako nositele lidskosti se v knize opakuje častěji, a to nejen v této kapitole. V kontextu „ztrácení“ je na příkladu velmi ubohé a diskriminací rozložené americké černošské rodiny vyvrácen mýtus o vrozené neschopnosti, lenosti a kriminalitě černochů a jsou ukázány vlastnosti právě opačné: láska, obětavost a moudrost, které se jen nesmyslným tlakem společnosti přeměňují ve svůj protiklad.

Pátá, poslední a nejstručnější kapitola se nazývá *Inovace*. Již z rozsahu je patrné, že v oblasti inovací rodinného života panují největší rozpaky. Byla sice již učiněna řada pokusů nejrozumnějšího druhu, žádný se však nerozšířil jako institucionalizovaný způsob života i přesto, že neformální způsob chování velmi frekventovaně neodpovídá institucionalizovanému očekávání.

Z kapitoly stojí za zmínku dva výňatky. Prvním je Strindbergův *Pokus o reformu*, který za velmi neobyčejný pokrok považuje dosažení profesionální a ekonomické nezávislosti ženy, a tím i rovnoprávnosti v rodinném partnerství. Tento neobyčejný pokrok je pro nás v socialistických zemích dnes již samozřejmý a naznačuje, že nastoupená cesta i její další perspektivy jsou reálné a vedou k odstranění tradičních deformací v rámci rodinných a partnerských vztahů.

Druhým, zcela odlišným pokusem o inovaci je návrh spojené rodiny. Nejde o skupinové manželství, jak se o něm hovoří zejména ve skandinávských zemích, do něhož by vstupovali jednotlivci nebo dvojice, kteří by pak žili ve společné domácnosti s ad hoc stanovenými pravidly ekonomické zodpovědnosti a sexuálního života. Jde o spojení dvou, již delší dobu existujících rodin s většími dětmi. Spojení se nedotýká hospodářských ani existenčních otázek, ale pouze citového a sexuálního života. Autor R. H. Rimmer, předpokládá větší bohatost a plnost takto rozšířených vztahů, které vystoupí ze své omeze-

nosti a fádnosti, oprostí se od vlastnického pocitu k partnerovi a zahrnou nejen všechny dospělé příslušníky rodiny, ale i všechny děti. Sám autor však tento pokus nazývá Utopií.

*

Recenzovaná kniha je čítankou, která nepodává hodnocení. Ponechává je čtenáři. Poskytuje však svým způsobem specifický literární zážitek, stimulující sociologa k hlubšímu zamyšlení, k novým otázkám a novým pohledům jak v rovině nejobecnější, tak v rovinách nejkonkrétnějších.

Ukazuje dosud nedocenené zdroje obsahové analýzy, jejichž prostřednictvím lze získat poměrně reprezentativní informace v širokém časovém i prostorovém záběru.

Je přirozené, že by bylo možno mít připomínky k výběru témat i jejich zařazení do kapitol. Výběr mohl být proveden jinak, možných variant je v tomto směru nespočetně. Mohly být například vypuštěny texty vypovídající o momentech méně podstatných a ponechán větší prostor pro literaturu dotýkající se kořenů společenské problematiky. Z tohoto hlediska je charakter výňatků nevyvážený – některé velmi pregnančně zobrazují nejen podstatu a formy nejužších vztahů mezi lidmi, ale celé zázemí společnosti, na němž se tyto vztahy odehrávají a jímž jsou určovány. Jiné se naproti tomu dotýkají problémů celkem subtilních a dílčích. Je ovšem třeba vidět, že pro úplnost postižení jevu jsou někdy i tyto dílčí pohledy významné.

Shromážděné texty vypovídají o nejužších vazbách mezi lidmi, tak jak se formují v kapitalistické, výjimečně v předkapitalistické společnosti. Postihují je zpravidla v situacích neodpovídajících normativním představám, v situacích anomálních, kritických či konfliktních, což, jak se zdá, je spíše pravidlem než výjimkou. Vypovídají o deformaci těchto vztahů a o realitě, která je toho příčinou, a implicitně či explicitě obžalávají společnost.

Eva Bártová

Richard Parker: The Myth of the Middle Class (Mýtus střední třídy)

New York, Harper and Row 1972, 233 s.

Cílem recenzované práce, jak je to také výslovně zdůrazněno v úvodu, je destrukce metafyzických konstrukcí sociální teorie a mýtů společenského vědomí, které se konstituují v USA jako ideologie nové střední třídy. Tato ideologie je spojena s konstrukcí iluzorních schémat sociální stratifikace, s teorií postindustriální společnosti hojnosti a se staronovou idejí homogenní střední třídy.¹ R. Parker tyto mýty analyzuje a podrobuje je ve své práci všestranné kritice.

Kniha se skládá z úvodu, předmluvy, jedenácti kapitol a dodatku, který je opatřen bohatým statistickým materiálem, v knize plně využitým.

Vlastní přístup k daným teoretickým konstrukcím a sociální realitě, jež se stala nositelem těchto iluzorních vizí, je autorem vyjádřen v úvodu práce. Kriticky vychází ze skutečnosti, která se vytvořila v USA po druhé světové válce. Buržoazní teoretici zabývající se strukturou americké společnosti jsou oslněni „metamorfózou lidské historie“. Vidí v této společnosti cosi specifického ve vývoji lidstva, společností hojnosti. Nevidí úroveň materiální výroby vytvořila novou skutečnost, v níž tradiční problémy dichotomizovaných společností, sociální rebelie, ideologické vášně, bída, nerovnosti mizí nebo existují pouze jako historické reminiscence. Problematika nové společnosti je technologickou problematikou, kterou je schopna autonomní instrumentální racionalita řešit. Tyto nové problémy vyžadují technokratickou inovační elitu, schopnou uvažovat v kategoriích optimalizace a funkční efektivity. Technicko-organizační problémy industriální společnosti vedou ke konci ideologie. Nová společenská kvalita má jedinou homogenní střední třídu.

Podle autora je však skutečnost jiná. Americká společnost je opravdu společností střední třídy, ale tato kategorie vznikla před americkou revolucí a má být užívána nikoli ve smyslu oslavné teze na prosperující homogenní společnost, nýbrž jako kategorie označující dvě oddělené skupiny: nižší a vyšší střední třídu. Vývojové trendy společnosti hojnosti se týkají jen části Ameriky a disproporce existující ve společenské skutečnosti jsou konstitutivním prvkem americké společnosti. Skutečnost, že 1000 nejbohatších amerických rodin získalo v roce 1968 peněžní příjem 1 Mld \$, zatímco průměrný příjem dělníka je 100 dolarů za týden a že nejbohatších 10 % Američanů získává větší bohatství než polovina obyvatelstva (nižších tříd), se rozchází s ideologickou konstrukcí homogenní střední třídy. Amerika není jednotnou společností hojnosti, ale společností, v níž chudoba a podvýživa existuje souběžně s enormním bohatstvím. Proto i otázka ekonomické rovnosti je stejně vyhrocena, jako byla pro Jeffersona a Paina.

Autor sám pochybuje, že Amerika se může stát společností rovnosti. Ekonomická skutečnost se bude rozcházet s požadavky rovnosti. Faktory podílu a distribuce bohatství mají ekonomickou dimenzi a ekonomická činnost založená na soukromých zájmech se s ideou rovnosti rozchází. Autor neukazuje reálnou alternativu vedoucí k požadované ekonomické rovnosti. Poukazuje pouze na rozpor mezi idejí rovnosti a skutečností samou a pokouší se vysvětlit široké disproporce v životním

¹ Střední třída v americkém pojetí nepředstavuje třídu v marxistickém slova smyslu, ale střední

příjmovou kategorii, do níž jsou zahrnováni příslušníci různých sociálních tříd a skupin.

stylu skupin, které se do této rovnostářské homogenní střední třídy hlásí.

Americká ideologie padesátých let se zakládala na empirických skutečnostech ekonomického růstu: Americká společnost produkuje největší důchod na hlavu, má největší absolutní přírůstek, nejvíce automobilů, televizorů a telefonů. S touto všeobecnou prosperitou dochází ke změně společenské problematiky, neboť aktuální otázkou není již získávání většího množství zboží, nýbrž otázka co s přebytky zboží. Bojovníci proti konvenční moudrosti starého světa vyhlásují novou problematiku industriální společnosti, problematiku kvality života ve společnosti poskytující maximum zboží a společenské jistoty. Šedesátá léta přinášejí konflikty v ekonomické i nadstavbové sféře. Růst hnůt za občanská práva, rebelie rasových menšin, atentáty na vůdce demokratických hnůt, vražda prezidenta a smrt 50 000 Američanů ve válce jsou zastřešeny společensky signalizující modifikací společenské harmonie. A v šedesátých letech byla najednou objevena existence bída a podvýživa.

Přesto základní představy formulované ideology střední třídy, Galbraithem, Riesmanem, Whytem a Dahlem zůstávají nedotčeny. Přezívání těchto mýtů homogenní společnosti je o to pozoruhodnější, že byly odmítnuty řadou autorů. Tento iluzorní obraz americké společnosti je vytvářen — při absenci statistických znalostí — na základě informací poskytnutých příslušníky nové střední třídy, kteří jsou tvůrci veřejného mínění.

R. Parker odmítá vyznění jednotné střední třídy. Jako základní charakteristiku nižší střední třídy navrhuje příjem nad 4000 dolarů za rok, tj. hranici vládní definice bída pro městskou čtyřčlennou rodinu. Vyšší hranice je však těžko vymezitelná a kritéria jsou vágní. Proto autor zavádí tuto kategorizaci: chudí tvoří 20 % a bohatí 10 % populace. Zbýlých 70 % se rozdělí na dvě adekvátní skupiny, které tvoří nižší střední třídu a vyšší střední třídu. Při použití tohoto schématu získalo v roce 1968 nejbohatších 10 % populace 27 % peněžního důchodu, zatímco nejchudších 25 % populace získalo 5 % peněžního důchodu. Podle Parkerova názoru odráží kategorie bohatí a chudí věrněji strukturu americké společnosti než kategorie stratifikované střední třídy. Autor se dále zabývá vznikem mýtů o střední třídě v padesátých letech. Extrapolace technické revoluce na skutečnost sociálně ekonomických vztahů vedla ke vzniku nové typologie atomového věku, technologického věku, postindustriálního věku. Ve všech úvahách o typu věku se objevuje skutečnost jako situace zlomu. V souvislosti se vzdělanostní explozí a s růstem technické náročnosti na řízení dochází k reinterpretaci mocenských rolí. Galbraith označil nové skupiny nositelů mocenských rolí za novou třídu a Dahl za nového člověka. Nová třída není omezena pouze na typ korporativních manažerů; manažerská struktura

se stává součástí širšího pojetí technicko-organizační struktury. U Whyta místo tradiční protestantské etiky nastupuje etika organizačního člověka a zvnějšku řízený člověk nastupuje jako opak tradičního puritánského, sebevědomého, autonomního jedince. Přesto se údajně nabízí nová historická alternativa. Úkolem je v rámci nových revolučních struktur (u Riesmana to je konzumní revoluce, u Whyta organizační revoluce) zachovat posvátné liberální hodnoty. Nový obsah mocenských rolí vede k disperzi moci. Nové mocenské role vyžadují vyšší vzdělání a technicko-organizační schopnosti, protože neexistují vzdělanostní bariéry, takže nová třída není uzavřenou vládnoucí elitou, ale mobilní většinovou střední třídou postindustriální společnosti.

Vypracovaná mytologie postindustriálního světa v němž vzdělání a technologie hrají určující roli, je plně akceptována. Hledá se „prototyp účinné sociální techniky... nová základna pro profesionalizaci reforem“. Hnutí boje proti chudobě, které začalo v šedesátých letech, je vedeno administrativní a technickou elitou. Podle časopisu *Time* počet Američanů klasifikovaných jako chudí poklesl z 39,5 miliónu v roce 1959 na 24,3 miliónu v roce 1969. Hranice chudoby zůstala zachována a tvořila 3000 dolarů pro čtyřčlennou městskou rodinu. Proti tomu však Parker namítá, že růst cen spolu s růstem daní způsobí vzestup životních nákladů o 41 %. To znamená, že rodina, která potřebovala v roce 1959 3000 dolarů, potřebovala v roce 1969 již 4365 dolarů. V roce 1959 patřila pětina národa do skupiny s příjmem do 3000 dolarů a v roce 1969, kdy hranice bída stoupla na 4365 dolarů, do této skupiny bída patřila opět pětina národa.

Autor věnuje značnou pozornost tzv. revoluci v důchodech. Odvolává se na Roberta Lampmana, který ukazuje, že v obdobích stability dochází k větší koncentraci bohatství. Po první světové válce získalo 1 % obyvatel 31 % peněžního důchodu, v roce 1929 36 %. V roce 1949 klesl podíl této skupiny na důchodech na 20,8 %, ale v roce 1956 stoupl na 26 %. Parker dochází ke správnému závěru, že i když je absolutní růst příjmů ve všech vrstvách společnosti zřejmý, schéma rozložení bohatství se velmi podobá dvacátým letům.

V konstrukcích teoretiků nové třídy byla vytvořena distinkce mezi vlastnictvím a kontrolou, která je vykonávána příslušníky technokratických elit. Parker vidí příčiny v tom, že nová třída technokratických elit má stejné zájmy a stejné názory na redistribuci bohatství jako bohatí, neboť její členové jsou často příslušníky vrstvy bohatých nebo na tuto příslušnost aspirují.

Do nižší střední třídy autor zahrnuje skupiny s příjmem 5000–10 000 dolarů. V šedesátých letech do této třídy patřilo 40 % amerických rodin, tj. 70 miliónů obyvatel, a to jak „modrých“, tak „bílých“ límečků a za-

městnanců nových profesí spjatých s automatizovanou výrobou. Příjmy příslušníků bílých límečků a zaměstnanců nových profesí se neliší od příjmů dělnických profesí. V nových profesích také není odstraněna dřina, nuda a únava, jak se v minulosti předpokládalo. Také mobilitní vzestup je omezený: jedna třetina dělnických profesí tento vzestup neumožňuje. Nižší střední třída tvoří většinu společnosti hojnosti, ale na bohatství této společnosti má podíl minimální.

Předmět kritického pohledu autora je také redistribuce národního bohatství po druhé světové válce. Například pro A. Burnse, Eisenhowerova ekonomického poradce „... transformace v distribuci národního důchodu... může být považována za jednu z největších sociálních revolucí v historii“. Parker však uvádí data z *Ekonomické zprávy prezidenta za rok 1969*, která svědčí o pravém opaku, neboť v roce 1969 byly příjmy pod 2000 dolarů zdaňovány v průměru 44 %, tedy dvakrát více než příjmy nad 100 000 dolarů. Příjmy mezi 2000–4000 dolary byly zdaňovány 27 %, stejně jako důchody největších milionářů. Obrovské majetkové rozdíly nejsou věcí minulosti. Otázkou však je, zda nerovnost v rozdělování je nezbytná a čím je podmíněna. Podle autora souvisí nová kvalita ekonomické a sociální nerovnosti s procesem industrializace. Současný trend industrializace vede k rostoucí koncentraci, specializaci a k prohlubování nerovnosti.

Mýtus střední třídy není novodobým výtvorem, ale klasickým mýtem americké společnosti. I když nikdy adekvátně nezobrazoval sociální realitu, stal se v devatenáctém století základem republikánského modelu. Po druhé světové válce byl silně modifikován. Ideologií nové třídy se stal technokratický elitismus, podle P. Bachracha „demokratický elitismus“, který je lhostejný ke klasickým ideálům americké demokratické teorie. Technokrati vycházejí z tradic liberalismu a jeho demokratických norem jako z ideálu. Nová socioekonomická situace však vyžaduje odklon od zvrácenosti egalitarismu. V těchto souvislostech Parker konkrétně kritizuje

Dahla a jeho knihu *Who Governs?*, jejíž koncepce je zhruba tato: Náročnost na plnění mocenských rolí nedovoluje realizovat staré liberální ideály. Pluralitní demokracie nemůže sama o sobě zabezpečit efektivní růst. Nová technická struktura vyžaduje chladný realismus ve vztahu ke společenským hodnotám. Technokratická elita, vzniklá z nové technické struktury, zachovává staré tradice pluralismu zájmových skupin, neboť zájmy různých skupin této elity korespondují se zájmy společnosti jako celku. Technokratická elita tedy vzniká z přirozené dělby práce v industriální společnosti a jediná může zabezpečit efektivní přechod ze skutečnosti, které je vlastní široká ekonomická nerovnost, do budoucnosti daleko nadějnější.

Ukazuje se však, že místo vstupu do industriální společnosti hojnosti, kdy sociální problémy se měly stát věcí administrativy, a ideologie měla skončit své poslání, nás technologie zavedla k bodu, v němž ideologie rovnosti a svobody musí být uvedena s takovou silou a mocí jako za Jeffersona. Úkolem teoretiků je — podle autora — nechat promlouvat fakty, které se samy zmocní vědomí širokých mas, což je předpokladem změny.

Recenzovaná práce je přínosem ke kritice mýtů americké společnosti, a to zvláště v těch pasážích, kde je používán bohatý statistický materiál. Sám autor si neklade širší teoretické úkoly, nejzdařilejší je jeho kritika teoretické koncepce společnosti hojnosti. Avšak při posuzování role mocenských elit neoprávněně dichotomizuje reálné ekonomické procesy a procesy rozhodovací. V kritice a určení historického místa nové třídy se sám dostává na pozici jím odmítaného fetišismu autonomních technických struktur. Dále i závěry o síle faktorů samých svědčí spíše o rozpácích při hledání reálné alternativy pro rostoucí demokratické hnutí. Parkerovy pokusy o analýzu vedou k starým liberálním mýtům, že v pluralitní demokracii v konečné instanci rozhoduje lid, který reinterpretuje společenské priority na základě nových pravdivějších informací.

Josef Velek

Společné jednání vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV a komisie pre filozofiu, sociológiu a vedecký komunizmus pri vedeckom kolégiu SAV o aktuálnych úkolech filozofie, sociologie a vědeckého komunizmu

XV. sjezd KSČ a XXV. sjezd KSSS ocenily, že ve filozofii a společenských vědách bylo poměrně mnoho vykonáno a že bylo dosaženo seriózních výsledků. Sjezdy, které dále rozpracovaly generální linii stran, vytyčily další velké, principiální úkoly ve vnitřní i zahraniční oblasti, při další výstavbě rozvinuté socialistické společnosti v SSSR a jejím formování v ČSSR, při prohlubování mírové ofenzívy, podpoře světového revolučního procesu. Tato linie je výrazem hlubokého humanismu, vědeckého realismu a skutečné demokratičnosti politiky KSČ a KSSS.

Na základě podnětů vědců určily KSČ a KSSS základní směry výzkumů, stanovily úkoly v propagandistické a výchovné práci. Filozofie, vědecký komunizmus i sociologie jsou součástí vědeckých základů politiky stran. Pomáhají vypracovávat realistický, perspektivní program rozvoje socialismu a komunismu a mezinárodního dělnického a komunistického hnutí.

V popředí zájmu jsou sociálně filozofické, teoretické problémy rozvinutého socialismu, jeho formování a dalšího rozvíjení, mechanismus působení a využívání těchto zákonitostí.

Nejvýznamnějším z těchto úkolů bylo věnováno společně zasedání vědeckého kolegia filozofie a sociologie ČSAV a Komisie pre filozofiu, sociológiu a vedecký komunizmus pri vedeckom kolégiu SAV dne 21. května 1976 v Bratislavě. Zasedání zahájil člen korespondent Ján Bodnár a akademik Andrej Sirácky.

Akademik Sirácky vyzdvihl velký význam závěrů XV. sjezdu KSČ pro další výstavbu rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR a XXV. sjezdu KSSS pro postupný přechod ke komunismu v SSSR. Sjezdy zdůraznily velký význam vědy, jejího úzkého sepětí s praxí budování socialismu a komunismu, jejího tvořivého rozvoje, zvláště pro rozmnožení výrobních sil společnosti, pro charakter práce a změny ve společenské struktuře, pro rozvoj státu, výchovnou a ideologickou práci, kulturu, životní způsob, formování veřejného mínění, rozvíjení světového revolučního procesu atd.

Soudruh Sirácky zdůraznil nutnost tvořivé spolupráce různých věd při plnění těchto úkolů a poukázal na diferencované úkoly

vyúsťující ve společné teoretické závěry a zejména na nároky na hluboký rozvoj marxismu-leninismu. Hovořil pak o dvojediném úkolu výzkumu, jehož první složkou je další rozvíjení základních teoretických orientací, kategorií dialektického a historického materialismu, se zřetelem na úkoly společnosti a vývoj vědeckého myšlení. Současně je však nutno respektovat i druhou složku, tj. soustavně překonávat vše, co překáží dalšímu postupu, zejména buržoazní a maloměšťáckou ideologii, s jejímiž teoretickými, metodologickými a sociálními zdroji je nutno se věcně a nemilosrdně vypořádat. S. Sirácky připomněl zejména škodlivost pozitivismu, strukturalismu a masarykismu, relativismu, individualismu a elitářství.

Ukázal tak, které úkoly bude nutno konkrétně řešit v souladu se státním programem základního výzkumu. Jde především o dialektické zákonitosti rozvinuté socialistické společnosti, vývoj a proměny sociální struktury, zejména další prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy a rozvoje a výstavby strany, demokratismu v politickém systému. Dále jde o formování socialistického člověka, socialistického životního způsobu, vědomí, světového názoru. V této souvislosti nabývá na významu výzkum základních kategorií dialektického a historického materialismu, sociologie a vědeckého komunismu. Dalším závažným úkolem je výzkum organického vztahu vědeckotechnické revoluce a socialismu. Zvláštní pozornost je nutno věnovat problémům etiky a humanismu. Nelze také opomíjet dějiny filozofie, zejména marxistické. Významným perspektivním úkolem je rozvíjení teorie vědy, věda o vědě. Soustavnou pozornost je nutno věnovat kritice nemarxistických teorií a koncepcí, jakož i vnitřní kritice narušování marxisticko-leninských přístupů, například ve prospěch neopozitivismu, strukturalismu, masarykismu, existencialismu, „čistého“ empirismu, a snahám izolovat marxistickou sociologii od filozofie a vědeckého komunismu. (Takové tendence se mohou živelně projevovat například v situaci, kdy tyto obory nenacházejí společnou řeč.)

Velký důraz položil A. Sirácky na spolupráci a koordinaci při plnění úkolů, zejména mezi ÚFS ČSAV a SAV (poukázal na existující konkrétní dohody mezi sekcemi, zejména filozofickými), jakož i s vysokými školami a rezortními pracovišti, s ekonomy, historiky a psychology. Rychle nabývá na významu mezinárodní spolupráce, zejména dohody o výzkumu s pracovišti v SSSR. V nejbližší

době je nutno zabezpečit řadu akcí, na nichž se podílí více socialistických zemí.

Prof. L. Hrzal navázal v hlavním referátu (jeho plné znění přináší Filozofický časopis), na vystoupení akademika Siráckého, zejména zdůrazněním myšlenek o významu rozvinuté organizační práce, o kritériu efektivitě veškeré činnosti, jejím spojení se životem, s praxí, o růstu profesionální úrovně, o odpovědnosti. Velký význam má v té souvislosti věda jako životadárný zdroj technicko-ekonomického a sociálního pokroku, efektivnosti činnosti, blahobytu, kultury, jako nástroj formování myšlení, pokrokového světového názoru. Potence společenských věd musí být formována v předstihu, aby byly schopny reagovat pružně a účinně na objednávku stranických i státních orgánů, jmenovitě pokud jde o komplexní otázky, například životního způsobu. Základní objasnění, kategoriální vymezení musí být stále konkrétněji doprovázeno jasnou formulací cílů a prostředků.

Kvalita a efektivnost vědecké práce bude konkrétně měřena tím, nakolik budou v základním výzkumu řešeny úkoly, jež vyplývají ze směrnic sjezdů, mimo jiné i formováním variant prostředků a postupů. Jde například o to, aby se kategorie materialistické dialektiky stávaly v našem rozpracování pomůckou pro ostatní vědy. Socialismus a věda jsou neoddelitelné: stranické i státní zakázky umožňují vyhnout se subjektivismu a rezortismu. Věda musí poskytnout tvůrčí teoretické rozpracování, hlubší analýzu aktuálních procesů a jevů. Nemůže se omezovat na extenzivní, populární charakteristiky, na prosté opakování citátů, příkladovství. Teoretické, podložené, diskusní varianty musí umožňovat hlubší pochopení procesů.

Prof. Hrzal pak hovořil o nutnosti rozvíjet vědecké diskuse a o významu cílevědomého formování vhodné, soudružské atmosféry pro tvůrčí rozvoj problémů. Okolnost, že se objevují rozdílné názory, je zcela přirozená. Názory by se však měly více střetávat veřejně, mělo by být vyloučeno zákulisní označování pozic různými nálepkami. Místo radosti z dosažených úspěchů se, žel, někdy setkáváme se závisť a rezortnickými hledisky. Formování tvůrčí atmosféry nesvědčí ani někdy příliš autoritativní vystupování, které brání zejména mladším pracovníkům, aby otevřeněji formulovali své názory a ověřovali si jejich hodnotu. Značným nešvarem je skrytí informací, které mají být naopak šířeny a vyměňovány.

V našich publikacích a člancích, jak uvedl dále s. Hrzal, je stále ještě mnoho neplodných informací, balastu, který ztěžuje zachycení hlavní myšlenky, někdy dosti prosté, až triviální. Jde o to, abychom usilovali o původní, fundované řešení, i když se vystavujeme riziku neobvyklosti, popřípadě i chyb. Studie, která nevzruší, která nevyvolá diskusi, nebude mít pravděpodobně ani větší praktický význam. Výzkumné závěry

musí inspirovat k vážnému zamyšlení, ke konkrétním praktickým řešením.

L. Hrzal současně upozornil na to, že tvůrčí činnost znamená rozvíjení základních myšlenek marxismu-leninismu, neznamená pseudonovátorství. Jde o výzkum na základě stranického, třídního přístupu, materialistické dialektiky, internacionalismu a soudružských vztahů. Je třeba nejprve zvládnout bohatství marxismu-leninismu, vycházet z praxe ověřeného a jednoznačného poznání a na tomto základě rozvíjet vědecký výzkum. Tak budeme schopni ještě lépe oddělit skutečně novátorské, tvůrčí hledání a riziko od pseudonovátorství a světonázorově, třídně bezzásadových přístupů, které parazitují na málo rozvinutých aspektech skutečnosti i výzkumu, na bílých místech poznání.

Mimořádný význam, jak ukázal dále s. Hrzal, má systém a metoda řízení a organizace vědy. Zvláště vzbuzuje pozornost otázka koordinace práce mezi pracovišti strany a ČSAV, vysokými školami i rezortními pracovišti. Je otázkou, zda společný postup se omezí jen na intenzivní výměnu informací a zkušeností, či zda se přistoupí k vytipování hlavních úkolů, jejichž řešení strana naléhavě vyžaduje a na jejichž řešení by se koordinované podílely všechny instituce různým podílem. Výzkum by mohl řídit koordináční rada, která by byla budována mezioborově a interinstitucionálně. Plně se přitom využije pozitivních zkušeností týmů. Koordinace musí řešit problémy kádrové, plánovací, finanční, mezioborových delimitací a zejména konkrétní (např. institucionální) odpovědnosti. Zřejmě je nutno vyjít z toho, co je již oborovým a institucionálním rozvojem ke koordinaci připraveno.

S. Hrzal dále zdůraznil nutnost zlepšit úroveň oponentního řízení. Je třeba ocenit, že je kladen stále větší důraz na skutečné obsahové problémy a jsou uplatňovány zvýšené nároky.

Ve výchově vědeckých aspirantů je nutno dále zkvalitnit celkový stav výchovy, počínaje dobrým výběrem schopných pracovníků pro vědeckou a teoretickou práci a konče zajištěním nejen odborné, ale i ucelené marxisticko-leninské přípravy. Práce školitelů není dosud často na patřičné úrovni, někteří zápasí s nedostatkem času ke konkrétnímu vedení aspirantů.

Naše teorie musí být organickou součástí propagandy, zejména se musíme podstatně více podílet na vytváření vědeckého světového názoru. Například představy o smyslu a praktickém dosahu filozofie musí být formovány mnohem jasněji. V propagandě je nutno více uplatňovat komplexní hlediska, v neposlední řadě i hledisko efektivnosti, tj. požadavek kvalifikované, přitažlivé stranické propagandy, jíž by se měly zúčastnit co nejpočetnější řady výzkumných pracovníků.

V závěru svého referátu shrnul prof. Hrzal úkoly vědeckého kolegia, zejména úkol řídit, kontrolovat, hodnotit, koordinovat vědecko-

výzkumnou práci v oboru filozofie, sociologie (i vědeckého komunismu). Teoretické diskuse, jak ukázala zkušenost z práce kolegia, se nerodí lehce. Jejich úroveň značně ovlivňují sami autoři hlavních příspěvků. Při jejich přípravě je nutno zlepšit spolupráci s vysokými školami a dále prohlubovat dobré kontakty se soudruhy na Slovensku.

Diskuse se dotkla všech závažnějších problémů uvedených v hlavním referátu. *Prof. J. Zelený* poukázal na to, že vzniká nová etapa práce, v níž se klade důraz na tvůrčí práci, na přísné, objektivní posuzování nových děl, na rozvoj efektivních diskusí, na formování tvůrčí, soudružské atmosféry. *Akademik Hrušovský* uvedl mezi jiným, že zvyšování teoretické úrovně badatelské práce není snadné. Je třeba řešit rozpory, jež doprovázejí revoluční praxi, i za cenu tvůrčího „rizika“. Všeobecné fráze, které neřeší problémy principiálně a meritorně, mají nulový účinek. Strnulost, redukce teorie na soubor pouček je marxismu-leninismu zcela cizí. *Prof. I. Hruza* v této souvislosti zdůraznil, že při práci s dílem klasiků marxismu-leninismu je nutno si především všimát všestranného, hlubokého zdůvodnění závěrů. Kriticky hodnotil povrchní metodu „koláží“, kdy se argumentace nahrazuje citací jednotlivých výroků, často bez citlivého ohledu na celkový kontext původní práce. Jak zdůraznili účastníci diskuse, nebezpečí, že dojde k bezzásadovému opouštění marxistických principů lze snížit jen dalším přimknutím k praxi budování rozvinuté socialistické společnosti. *S. Zelený* poukázal na potřebu najít odvahu k náročnému řešení fundamentálních otázek naší filozofie, která je novou historickou formou filozofie. Velmi praktický význam světónázorový i politický mohou v tomto směru mít například nové poznatky v obecné teorii dialektiky. *S. M. Formánek* se vyjádřil k otázce všeobecného zvyšování nároků, což v oblasti filozofie a sociologie vyúsťuje v požadavek efektivnějšího rozpracovávání jádra marxisticko-leninského přístupu. Jde o dialektické pojetí komplexnosti, o metodologický význam materialistického monismu, o aplikaci dialektiky na sociální procesy, zejména pak rozvinutí dialektiky neantagonistických rozporů. Jde dále o trvalé rozvíjení a prohlubování vedoucí ekonomické, politické a ideové úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti (v čele s KSC), o problematiku dialektických, neantagonistických rozporů v růstu stejnorodosti společnosti a prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy. Z toho vyplývá, jak zdůraznil s. *prof. A. Hodek* a další diskutující, že trvale roste i význam vědeckého komunismu.

O výsledcích hodnocení plnění úkolů pětiletého programu základního výzkumu, o jeho kladech i nedostacích se zvláštním zřetelem na zpřesňování 6. pětiletky v duchu závěrů XV. sjezdu KSC informoval s. *J. Filipec*.

V diskusi byla dále věnována pozornost vzájemnému vztahu klíčových výzkumných

témat. Člen korespondent *V. Círbes* zdůraznil — za souhlasu ostatních diskutujících — že výzkum zákonitostí rozvinuté socialistické společnosti je téma syntetické, završující. Veškerý výzkum by měl být organizován tak, aby jeho poznatky přispívaly k tomuto tématu. Do popředí, jak upozornili ss. *Filipec*, *Formánek* a další, vystupují vedle problémů socialistického demokratismu i problémy internacionalismu, problém obecných zákonitostí sociální revoluce a jejich zvláštních stránek. *S. Hrušovský* poukázal na to, že společenské vědy musí ještě důsledněji vycházet z nejnaléhavějšího úkolu, tj. z urychlování vědeckotechnického pokroku.

S. A. Hodek a *s. M. Svoboda* položili velký důraz na další rozvoj výzkumu v oboru vědeckého komunismu, zvláště na problém trvalé aktivizace dělnické třídy, jmenovitě ve velkých závodech, na plnění její historické mise a na účinné rozvíjení její ekonomické, politické a ideové vedoucí role. Zvláště podtrhli potřebu rozpracovávat myšlenku o vedoucí úloze dělnické třídy až do nejméně aspektů metodologie, do vysokých úrovní abstrakce. Tímto přístupem se liší naše hledisko například od přístupu elitisticky orientovaného intelektuála. *S. M. Formánek* poukázal na to, že někteří představitelé pravicového oportunismu nejen trvají na svých původních pozicích, ale pokoušejí se je dále rozvíjet a organizovat různé kampaně. Jádrem jejich přístupu je liberalistický pluralismus, filozofický eklekticismus, směšující různé prvky neopozitivismu s filozofií života, problémy seberealizace s otevřeným elitismem. Je nutno se také konkrétně vyrovnat s některými novými projevy naturalismu (biologismu, fyzikalismu).

S. prof. J. Zvara, *I. Hruza*, *J. Filipec*, *F. Kutta* a další věnovali ve svých vystoupeních pozornost charakteristice práce sociologa, zejména předpokladům její profesionalizace a praktické účinnosti, vztahu podstatných a jevových stránek ve výzkumu, i vztahu vědeckého komunismu a sociologie. *S. J. Filipec* zdůraznil, že každá věda, včetně sociologie, směřuje od poznání jevů k podstatě. Problémem však je, jak účinně propojit filozofii se sociologií, jak se dobrat mimo jiné také prostřednictvím teoreticky citlivé operacionalizace výchozích kategorií hlubšího poznání odpovídajícího potřebám společenské praxe. *S. I. Hruza* poukázal na to, že komponenty životního způsobu představují sféru jevů, kdežto kritéria volby, významu, struktury pak sféru teorie. V sociologii se pochopitelně objevuje obojí přístup. V této druhé sféře se pak formuje pojítka s vědeckým komunismem.

S. Filipec dokumentoval zákonitý postup vědeckého poznání na výzkumech životního způsobu, které vyšly z určitého stupně teoretického ujasnění výchozích kategorií a přešly dále k vypracování taxonomického modelu cestou dezagregace na komponenty způsobu života. Tento model přinesl určité

poznatky zejména pro potřeby zdokonalení statistických šetření. Má však pochopitelně své meze, které mohou být překonány cestou zpracování dynamického modelu způsobu dialektiky pohybu, fungování a kauzálních vazeb zkoumaného jevu. Zahrnuje také obsahové, významové, kvalitativní a hodnotové zřetel. Je zatím ve stádiu rozpracování.

S. Kutta vyšel z úvahy o vyčerpanosti extenzivních zdrojů růstu a zdůraznil, že dnes nejvýznamnější změna probíhá ve faktoru „člověk“. V možnostech všestranného růstu člověka jsou velké intenzivní rezervy. Nikoli náhodou se jako cílová funkce řízení dostává do popředí životní způsob založený na vzájemném působení všech stránek společenské existence. Tato kategorie výrazně překračuje ekonomickou kategorii životní úrovně. Dezagregací jednotlivých komponent životního způsobu až do konkrétního systému ukazatelů prostřednictvím taxonomické metody se vypracovává systém sociálních ukazatelů, který může účinně sloužit naší plánovací praxi při odhalování a využívání tvorby sociálních zdrojů růstu. Kdyby ovšem postup tvorby sociálních ukazatelů uvázl na této úrovni, mohly by být vážně narušeny dialektické principy, neboť taxonomický model je modelem statickým, neschopným postihnout dialektickou změnu. Předpokládá se zpětná agregace dezagregovaných veličin a přechod ke konstrukci dynamického modelu sociálních ukazatelů.

S. Filipec, Hodek a Zvara dále zdůraznili význam vytváření socialistického vědomí pracujících a boje proti buržoazní ideologii, který se rozvíjí na interdisciplinární bázi. S. Zvara ocenil závažnost kvalifikovaného výzkumu veřejného mínění. Spolu se s. Formánkem poukázal na význam stabilizace situace v oblasti výzkumu národnostních vztahů, zdůraznil dále nutnost přesného vymezení odpovědnosti za výzkum této tematiky a vyslovil názor, že by tento úkol mohl mít těžiště v českých zemích.

Jak ukázali s. Hrušovský, Svoboda a Filipec, je nutné zvyšovat efektivnost vědního výzkumu při další stabilizaci kádrů, při stupňování profesionálních nároků, což nutně povede k výměně těch, kteří ve svém vývoji ustrnuli. S. Svoboda v té souvislosti poukázal na pozitivní význam zřetel a mezilidských aspektů v institucionálních vztazích.

S. Zelený se pak zabýval otázkou, jak přispívat k formování atmosféry tvůrčí práce, na němž se může vědecké kolegium významně podílet. Je nutná vědecká, stranická kritika. Fórum pro tuto kritiku částečně vytváří Filozofický a Sociologický časopis, ještě mnoho však zbývá udelat, zejména na vědeckých pracovištích. Jde o to vždy zajistit komunistické vedení diskusí a vědeckou kritiku. Někteří pracovníci sice prohlašují, že jsou pro diskusi, fakticky však o ni neprojevují zájem a dokonce ji považují za obtěžování. S. Filipec poukázal na to, že tvůrčí diskuse

jsou velmi náročné. Jejich efektivnost je někdy snižována tím, že problémy jsou diskutovány održeny od reálných společenských procesů, a proto i málo produktivně.

Velký důraz byl v diskusi položen na komplexnost, koordinaci přístupů věd, meziinstitucionální spolupráci, a to na národní a zejména nadnárodní úrovni. O těchto problémech hovořili zejména s. Hrušovský, Filipec, Zvara i jiní. S. Zvara poukázal na potřebu uspišit účelnou koordinaci práce a zajistit účelnější oborovou delimitaci úkolů. Jako nejlepší formu koordinace doporučil s. Kutta konkrétní vědeckou týmovou práci, organizování diskusí, sympozií apod. Ostře se vyslovil proti institucionálním bariérám spolupráce mezi vědními disciplinami v mezinárodní spolupráci. Poukázal také na to, že náš Státní program základního výzkumu je zatím převážně organizován oborově, aniž by dostatečně zabezpečoval interdisciplinární hlediska a nároky.

Další diskutující posuzovali vztah základního a aplikovaného výzkumu, aktuálního zaměření a perspektivnosti. S. Hruza ukázal význam vztahu obecné teorie a aplikovaných věd, jak je dlouhodobě uplatňován například v přírodních vědách. Jestliže dochází k absolutizaci poznatků na úrovni aplikovaných věd, mění se tyto poznatky v dogmata či naopak revidují, pozměňují podstatně základní smysl, který jim byl původně vlastní. S. Čirbes, Formánek a Filipec věnovali pozornost problematice aktuálnosti a perspektivnosti výzkumu, dialektice přetržitosti a nepřetržitosti v tomto ohledu, zhodnocení vypracovaných prognóz, marxisticko-leninským kritériím pro výběr variant, jež umožňují formovat jasnou perspektivu.

Velká pozornost byla v diskusi věnována problematice řízení vědy a problematice jejích konkrétních modelů. S. Filipec a další zdůraznili zásadní přednost modelu založeného na principu demokratického centralismu a spojujícího určující direktivní funkci objektivní celospolečenské potřeby se zájmem a invencí jednotlivce. S. Zelený vyjádřil názor, že je třeba důsledně rozvíjet práci těch institucí, které jsou povolány tyto úkoly řešit (mj. i vědeckého kolegia). Prof. A. Hodek se přiklonil k závěru, že by situaci prospělo, kdyby tvůrčí diskuse byly přímo ideově řízeny určitými stranickými orgány, čímž by se prohloubilo řízení prostřednictvím kádrové politiky.

Někteří diskutující se také vyjádřili k problému výchovy vědeckých kádrů (s. Čirbes zdůraznil, že výsledků lze dosáhnout jen každodenním, trvalým, soustavným stykem s aspiranty) a k úkolům propagandy (S. Filipec zdůraznil potřebu soustavněji předkládat prověřené výsledky vědecké práce širší veřejnosti a uplatňovat náročnější měřítko v propagandě).

Prof. A. Hodek předložil zasedání významný podnět, který byl přítomnými uvítán, tj. uspořádat v blízké době, například v polovině

příštího roku, diskusi s předními bojovníky za vítězství marxistického světového názoru v období mezi dvěma světovými válkami a v prvních letech výstavby socialismu v naší vlasti. Taková diskuse, již by se mohly zúčastnit významné osobnosti marxisticko-leninské vědy z různých oborů, by znamenala mnoho zvláště pro odhalení hlubších historických souvislostí současných ideových zápasů (např. s masarykismem, demokratickým socialismem apod.) a pro nejmladší generaci vědeckých pracovníků.

Akademik Sirácky a prof. Hrzal v závěrečném slově ocenili význam diskuse a potřebu zpracovat dlouhodobější koncepci práce vědeckého kolegia, která by z těchto podnětů vycházela.

Diskuse ukázala, že v důsledku dalekosáhlého vzájemného prostupování sfér života v rozvinuté socialistické společnosti jsou úkoly filozofie při plnění syntetické a metodologické funkce stále náročnější. Prvořadý význam má rozpracování kategorií, zákonů, celostního systému materialistické dialektiky (jako světového názoru a metodologie). Více pozornosti zřejmě bude nutně věnovat teorii sociálního a vědeckotechnického rozvoje (pokroku), dialektice sfér objektivní skutečnosti, zejména sociálních procesů, ale i analýze materiálu přírodních věd, metodologii společenských věd.

Růst úlohy vědeckého komunismu ve výzkumu rozvinuté socialistické společnosti je dán zaměřením na konkrétní rozbor zákonitostí rozvoje vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti. Vzájemné podmíněování a prostupování stránek společenského procesu nezmenšuje, ale zvyšuje úlohu vedoucí stránky, vedoucí hybné síly. Největší pozornost je nutno věnovat dalšímu propracování historické úlohy dělnické třídy a její vedoucí úlohy v podmínkách obou protichůdných formací – vzhledem k narůstání sociálních rozporů v kapitalismu, k náročným úkolům budování socialismu, k rozvoji vědeckotechnického procesu. Zvláště jde o problém podstaty této úlohy, o vývoj dělnické třídy, jejího jádra a „hranic“ (problém přechodných vrstev).

Sociologická analýza je jednou z podmínek vytváření stále dokonalejších forem sociální organizace, řízení, řešení problémů a rozporů, uvolňování velkých tvůrčích sil socialismu. Zvláště jde o výzkum sociálně třídní struktury a sociálně politických procesů, socialistického způsobu života a komunistické výchovy mas (zejména role pracovních kolektivů), vztahu k práci a vlastnictví. Úroveň profesionality výzkumu trvale roste, prohlubuje se jeho třídnost a stranickost.

Směrnice stranické práce, která klade velký důraz na efektivnost a kvalitu, stanoví také rozhodující kritérium výstavby a fungování organizace a řízení vědeckovýzkumné i propagandistické práce. Rychle roste význam teorie, její ideově teoretické a metodologické úrovně, kvality, co nejtěsnějšího spojení

s praxí, odůvodněnosti návrhů, odpovědnosti za výsledky, jakož i intenzifikaci vědecké činnosti. Velký význam má formování tvůrčí atmosféry, v níž by docházelo k zásadové konfrontaci názorů, k ověřování nových poznatků a zkušeností, ke koordinované činnosti, ke zlepšení toku informací.

Miloslav Formánek

Demografové o migraci

Letošní, v celkovém pořadí již osmou demografickou konferenci uspořádala Československá demografická společnost dne 19. května 1976 v Roztokách u Prahy; tématem jednání byly problémy migrace.

Úvodní referát K. Kühnla (Přírodovědecká fakulta University Karlovy, Praha) *Základní problémy struktury a vývoje migrací v ČSR* hned na začátku upozornil, že migraci je třeba pojímat jako širší sociální jev, při jehož analýze nelze vystačit s dosud převládajícím bilančním přístupem, který na člověka pohlíží jen jako na pracovní sílu. Z výsledků výzkumu stěhování obyvatelstva ČSR, které autor uvedl, plyne závěr, že vývoj migrace je účelné studovat v závislosti na vývoji prostorové distribuce obyvatelstva. Proto je také třeba zabývat se blíže faktory, které toto rozložení ovlivňují a které vyvolávají postupující koncentraci populace. Ve srovnání s dřívějším obdobím se tempo koncentrace v ČSR po druhé světové válce v důsledku rozvoje oblastí těžby a dosídlování pohraničí zpomalilo. Rozhodujícím faktorem dalšího soustřeďování obyvatelstva je stále ještě rozvoj průmyslu; jeho význam však postupně slábne a na jeho místo nastupují jiné nosné obory národního hospodářství, zvláště pak rozvoj terciárního sektoru v sídlech největší velikosti.

Rozvoj dopravy omezuje působnost faktorů vzdálenosti, která byla dříve pokládána za činitel zpomalující migraci obyvatelstva. Podle statistických údajů z poslední doby klesá význam vzdálenosti úměrně řádu sídel, mezi nimiž migrace probíhá; v migraci z velkých měst do hlavního města Prahy pak již vzdálenost prakticky žádnou roli nehraje. Důsledkem zdokonalování dopravy je rovněž rostoucí mobilita pracovních sil; v budoucnosti budou hrát stále větší roli dynamické formy koncentrace obyvatelstva, projevující se především dojíždkou do práce, zatímco rozmístění obyvatelstva se bude měnit pozvolněji. Proto je také účelné zkoumat v našich podmínkách migraci v těsné vazbě na další formy mechanického pohybu populace.

Na základě rozboru údajů o důvodech stěhování, které statistika od roku 1966 zachycuje, došel autor k závěru, že v průběhu let dochází k posunu těchto motivů; vcelku klesá frekvence důvodů ekonomické povahy a roste četnost důvodů mimoekonomických, z nichž nejdůležitější jsou důvody bytové. Váha jednotlivých skupin motivů se však různí podle velikosti sídel; zatímco u migrace

z malých sídel převažují mimoekonomické faktory, rozhodují ve velkých sídlech důvody ekonomické povahy. Referát a později i diskuse ovšem upozornily, že validita statisticky zjištěných důvodů migrace je omezena a že na nich založené rozbory lze brát jen s rezervou.

Problémům sociologického výzkumu migrace věnoval své vystoupení L. Kotačka (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha). Jeho kritika některých pokusů o vytvoření sociologické teorie migrace (např. tzv. gravitační teorie) vyústila v závěr, že vyhovující teorii, která by byla založena na ověřených poznatcích o migraci a tvořila ucelený systém, sociologie dosud předložit nemůže. Referát poukázal na neadekvátnost individuálního, mikroanalytického přístupu k migraci a podtrhl nezbytnost jeho kombinace s objektivní, makroanalytickou orientací. V této souvislosti vyslovil L. Kotačka názor, že by bylo účelné omezit dosavadní roztržité a různými lokálními potřebami motivovaná šetření migračních záměrů a jejich důvodů a soustředit se spíše na široce koncipovaný o teoreticky argumentovaný výzkum základní problematiky migračních procesů.

V závěru referátu autor zdůraznil, že je třeba blíže sledovat souvislosti mezi migrací a pracovní mobilitou. Pro dosavadní situaci je příznačný nedostatek znalostí o objemu a struktuře pracovních příležitostí a o jejich rozložení v jednotlivých sídlech; v tomto směru by bylo také třeba zdokonalit stávající statistickou praxi.

Referát E. Součka (Vysoká škola ekonomická, Praha) byl zaměřen na *teoretické modely migrace*. Kritické zhodnocení dosavadních zahraničních zkušeností vyústilo v závěr o jejich malé využitelnosti v našich podmínkách. S vytvářením modelů migrace je spojena řada dosud neuspokojivě řešených metodických problémů, z nichž na prvním místě stojí způsob měření migrace. Z nabízejících se postupů je nejprůměrnější měřit migraci podle jednotlivých migračních proudů, tedy vždy pro konkrétní cílovou oblast. Při určování faktorů stěhování se zpravidla vychází z charakteristik dotčených území; působení těchto faktorů je pak filtrováno charakteristikami migrantů. V dosud nejčastěji aplikovaných regresivních modelech migrace je nejvýznamnější charakteristikou území jeho atraktivita, vyjadřovaná například vyšší průměrnou obyvatelstvem, objemem investic, počtem pracovních příležitostí, stupněm urbanizace apod. Z charakteristik migrantů bývají uvažovány jejich věk, pohlaví, profese, doba usedlosti, fáze životního cyklu apod. Většina užívaných modelů však vzájemné vztahy jednotlivých paralelně působících faktorů blíže neřeší a kombinuje je prostou multiplikací. Za perspektivně nejslibnější typ migračních modelů vhodných pro plánování a prognózuování považuje E. Souček pravděpodobnostní modely založené na markovovských řetězcích.

Modelování migrace se týkalo i vystoupení

A. Veselého (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha). Hovořilo se v něm o koncepci *prognostického modelu migrace*, na němž autorka pracuje. Model je koncipován jako bilanční matice pro celé území ČSSR, odhad migrace je založen na dosavadní vyšší stěhování, na plánované bytové výstavbě a na některých dalších charakteristikách územních jednotek. Počet pracovních příležitostí nelze již podle názoru A. Veselého považovat za určující faktor dalšího vývoje stěhování.

Ve srovnání s minulými lety byl letos omezen počet referátů a ponechán větší prostor pro diskusi. Úvodní slovo do diskuse „*Hlavní úkoly výzkumu migrace*“ pronesl J. Musil (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha). Následující rozprava přinesla řadu kritických názorů na stav dosavadních výzkumů migrace v ČSSR a mnoho podnětů pro další práci. Značná pozornost byla věnována zejména otázkám spojeným s plánovitým usměrňováním migračních procesů v socialistické společnosti, roli bytové výstavby jako jednoho z faktorů tohoto usměrňování, a účelnosti modelování migrace v podmínkách plánovaného hospodářství.

Konference potvrdila velký význam, který výzkumu migrace v naší společnosti přísluší, zdůraznila rozsah problematiky a naznačila perspektivní směry její analýzy.

Miroslav Foret, Michal Illner, Jiří Patočka

Změny v sociální a profesní struktuře průmyslových pracovníků v Uzbekské sovětské socialistické republice

Za téměř šedesát let budování socialismu se Uzbekistán proměnil z málo rozvinuté a v podstatě feudální země v moderní průmyslově vyspělou společnost, budující — spolu s ostatními národy Sovětského svazu — základy komunismu. Příklad středoasijských sovětských socialistických republik ukazuje názorně, jak je sama možnost překonání ekonomické, sociální a kulturní zaostalosti přímo bytostně spojena s rozvojem socialismu, který změnou vlastnických vztahů a přeměnou sociální struktury vytváří základní předpoklady rozvoje materiální i duchovní kultury těchto zemí, předpoklady ekonomického i technického růstu i jeho adekvátního využití. Středoasijské sovětské socialistické republiky (mezi nimi i Uzbekistán) jsou pozitivním příkladem socialistického typu industrializace a sociálního i kulturního rozvoje, představují vzor pro národy rozvojových zemí, který ukazuje, že rychlé překonání odvěké zaostalosti je možné a dosažitelné v podstatě během života jedné generace.

V současné době jsou pro sovětský Uzbekistán charakteristické v podstatě tytéž sociální procesy jako pro ostatní části Sovětského svazu. Jejich základem je spojení socialismu s přednostmi vědeckotechnické revoluce, což svými sociálními důsledky

Tabulka 1: Pracující v národním hospodářství Uzbekistánu podle odvětví (bez učňů) v procentech
[Narodnoje 1974 : 205]

Odvětví	1965	1970	1972	1973
Celkem	100	100	100	100
Z toho:				
Průmysl a stavebnictví	22,1	23,0	23,1	23,0
Zemědělství a lesnictví (včetně pracujících na záhumencích)	47,8	43,4	42,7	42,6
Doprava a spoje	5,4	6,0	6,1	6,1
Obchod, veřejné stravování, materiálně technické zásobování, výkup	5,8	6,5	6,6	6,6
Zdravotnictví, tělesná výchova, sociální péče, osvěta, kultura, umění a věda	14,4	15,8	16,4	16,6
Aparát orgánů státní správy, orgánů správy družstevních a společenských organizací, peněžnictví a pojišťovnictví	1,8	2,1	2,0	2,0
Ostatní odvětví národního hospodářství (komunální služby, bytové hospodářství aj.)	2,7	3,2	3,1	3,1

výrazně ovlivňuje jak proporce mezi jednotlivými skupinami pracujících (například proporcí mezi fyzicky a duševně pracujícími), tak profesní skladbu uzbecké společnosti, mění podstatně charakter práce za socialismu a vyúsťuje v kvalitativně odlišný typ dělby práce.

Z vědeckotechnického pokroku vyrůstají zcela nová odvětví společenské výroby, která urychlují tempo obnovy a výměny zastaralé techniky a dynamicky proměňují charakter práce. Tyto zákonité procesy jsou výsledkem cílevědomé politiky strany, jež se orientuje na všemožné urychlení vědeckotechnického pokroku. Charakteristickým rysem současných etap rozvoje společenské výroby v Uzbekistánu je vznik nových průmyslových a vědeckých odvětví, vytvoření dokonalejších výrobních prostředků a technologických cyklů, nový kvalitativní stupeň v organizaci a řízení výroby, práce, vědy, výzkumu atd.

Vzrostla a neustále vzrůstá kvalifikační a intelektuální úroveň obyvatelstva Uzbekistánu, snižuje se podíl těch, kteří pracují v odvětvích materiální výroby, a zvyšuje se podíl pracovníků zaměstnaných v nevýrobních odvětvích. Dochází k intenzivní profesní mobilitě obyvatelstva.

Změnu proporcí mezi různými skupinami povolání musíme považovat v podmínkách vyspělého socialismu za pozitivní sociální jev. Jde o jednu ze zákonitostí vývoje společnosti na přechodu od socialismu ke komunismu.

V socialismu, jehož cílem je vytvoření hmotných podmínek pro stále mnohostrannější rozvoj lidí, je nutné, aby se průběžně zvyšoval počet osob zaměstnaných v oblasti vědy, kultury, zdravotnictví, osvěty atd. Tento proces lze pozorovat ve všesvazovém měřítku.

V letech 1971–1975 představuje očekávané zvýšení počtu osob zaměstnaných v odvětvích hmotné výroby 5,2 %, zatímco počet pracovníků v nevýrobních odvětvích se zvýší o 19,2 % [Borisov 1973 : 17].

Tempo růstu průměrného ročního počtu dělníků a zaměstnanců v uzbeckých průmyslových odvětvích, která jsou spjata s nejnovějšími vymoženostmi vědeckotechnického pokroku, je obvykle vyšší než ve „starších“ odvětvích, jež zastávají, pokud jde o vybavení technikou. Rozvoj techniky v nových odvětvích vede k neustálému zlepšování pracovních podmínek dělníků, k odstranění těžké fyzické práce, k omezení nekvalifikované práce a k posílení tvůrčího charakteru práce.

Působením vědeckotechnické revoluce se hluboce mění sociálně profesní struktura dělnické třídy a roste absolutní i relativní počet vysoce kvalifikovaných dělníků.¹ Například od roku 1960 do roku 1972 vzrostl podíl kvalifikovaných a vysoce kvalifikovaných dělníků v uzbeckém průmyslu z 46,3 % na 67,5 % a podíl málo kvalifikovaných dělníků poklesl z 53,7 % na 32,8 % [Trud 1973 : 13]. Předpokládá-li se v letech 1971–1975 zvýšení počtu dělníků o 12,7 %, pak počet kvalifikovaných dělníků stoupne v tomto období o 23,1 %. Podíl kvalifikovaných dělníků se přitom bude zvyšovat téměř ve všech oblastech republiky.

Podíl kvalifikovaných dělníků v Taškentské oblasti vzroste z 66,1 % na 71,7 %, Syrdarynské z 61,6 % na 67,7 %, v Andžanské z 52,9 % na 62,9 % atd.

Strukturní změny v zaměstnanosti obyvatelstva naší republiky a v samém systému společenské dělby práce jsou bezprostředně spjata s vytvářením a širokým uplatňováním zásadně nových pracovních prostředků,

¹ Bereme přitom v úvahu všeobecné zvýšení počtu dělníků v Uzbekistánu. V deváté pětiletce

činí tento růst v průměru 12,7 % a v některých oblastech republiky přesahuje 20 %.

Tabulka 2: Počet osob s úplným i neúplným vyšším a středním vzděláním v letech 1959 a 1970 (v %) [Itogi 1973 : 620]

Obyvatelstvo	SSSR		Uzbecká SSR	
	1959	1970	1959	1970
Obyvatelstvo celkem	23,3	65,3	44,7	66,3
Převážně fyzicky pracující	32,2	54,0	36,0	57,8
Převážně duševně pracující	89,2	95,2	89,2	94,4

s komplexní mechanizací a se zaváděním jednotlivých automatických linek i celých automatických systémů.

Jen v letech 1965–1973 bylo v uzbeckých průmyslových podnicích uvedeno do provozu 146 automatických a poloautomatických linek a 1516 linek s proudovou výrobou a bylo organizováno 605 komplexně mechanizovaných dílen [Narodnoje 1974 : 78–79]. V Uzbekistánu jsou automatizovány všechny vodní

elektrárny a asi 80 % z nich je dálkově řízeno. V příštím desetiletí technický pokrok a lepší organizace práce mají být využity v každém podniku ke zvýšení produktivity práce [Programma 1974 : 74, 75] a ke zlepšení hmotné i kulturní úrovně pracujících.

Specifickým výrazem překonávání rozdílů mezi fyzicky a duševně pracujícími je intenzivní proces intelektualizace práce dělníků a rolníků a zvyšování úrovně vzdělání všech

Tabulka 3: Úroveň vzdělání průmyslových pracovníků ve vybraných odvětvích a profesích (v %) [Itogi 1973 : 620, 621]

	UzSSR					
	1959	1970				
		úplné a neúplné vyšší a střední	úplné a neúplné vyšší a střední	z toho		
			vyšší	neúplné vyšší, střední odborné	všeobecné střední	neúplné střední
Ekonomicky činní	44,8	66,3	6,4	9,1	21,3	29,5
Pracující v energetice	41,4	59,9	0,7	6,2	20,2	32,8
Horníci	45,9	67,0	1,1	7,4	20,2	38,3
Hutníci a slévači	45,0	67,6	0,6	5,6	21,8	39,6
Pracující ve strojírenství						
a kovoprůmyslu	54,8	75,0	0,3	7,9	29,0	37,8
Chemici	56,1	76,2	0,9	12,4	28,2	34,7
Pracující v textil- ním průmyslu	45,7	64,2	0,2	2,6	23,7	37,7

SSSR						
Ekonomicky činní	43,3	65,3	6,5	11,8	15,9	31,1
Pracující v energetice	35,0	48,0	0,2	3,6	10,7	33,5
Horníci	40,7	59,2	0,3	4,0	14,5	40,4
Hutníci a slévači	43,8	64,1	0,4	5,1	18,4	40,2
Pracující ve strojírenství						
a kovoprůmyslu	54,0	74,2	0,2	5,5	25,4	43,1
Chemici	52,0	74,1	0,4	7,9	27,0	38,8
Pracující v textil- ním průmyslu	47,7	68,0	0,1	3,0	20,9	44,0

Tabulka 4: Růst počtu dělníků ve vybraných profesích (v tisících osob) [Narodnoje 1973 : 230]

Profese	1965	1972
Přístrojáři	0,4	5,9
Strojníci a jejich pomocníci	15,8	21,3
Galvanizéři	0,6	0,8
Pomocní laboranti	2,2	4,1
Seřizovači automatů a obráběcích strojů a nástrojů	5,4	6,6
Operátoři	2,1	3,6
Strojní zámečníci	31,6	47,5
z toho zámečníci-opraváři	16,9	22,3
Elektromontéři	13,4	17,2
Elektrosvářeči	4,3	6,4

skupin obyvatelstva. V tomto procesu se stírají rozdíly ve vzdělanostní a kulturní úrovni obyvatelstva.

V počátečním období budování materiálně technické základny socialismu na území Uzbekistánu měla příprava dělnických kádřů specifický charakter. Pracovní i všeobecné vzdělávání bylo zajišťováno krátkodobými kurzy, které měly často nízkou úroveň. Většina dělníků získávala skutečnou odbornost v podstatě až ve výrobním procesu a při práci na poměrně jednoduchých obráběcích strojích a zařízeních. V průmyslové výrobě převládala ruční práce nevyžadující vysokou všeobecné vzdělávací a odbornou úroveň přípravy dělníků. Až do období zavádění komplexní mechanizace a automatizace do průmyslové výroby se nevysoká všeobecné vzdělanostní úroveň řady pracovníků často kompenzovala dostatečně vysokou úroveň profesních návyků a racionální organizací práce. V současné době se již v uzbeckém průmyslu prosadil trend kvalitní a náročné přípravy pro život i povolání.

Stále většího významu nabývá skupina tzv. „specialistů“. Vnitřní logika vědeckotechnické revoluce vyžaduje překonání starého typu dělby práce, práce úzce specializované, a vyvolává potřebu všestranně vzdělaných specialistů, kteří chápou perspektivy vývoje výroby, jsou schopni experimentovat, zdokonalovat výrobní proces, řešit nové výrobní úkoly a osvojovat si nejmodernější a nejsložitější výrobní prostředky. Vzrůstá úloha i význam organizačně technického a sociálně ekonomického řízení výroby a profesní činnosti i význam tvořivého ovládnutí marxismu-leninismu a podstatných výsledků společenských věd, tak jak to ostatně zdůraznil L. I. Brežněv ve svém příspěvku na Všesvazovém studentském sjezdu v roce 1971: „Sovětský specialista je člověk, který si plně osvojil základy marxisticko-leninského učení, prošel dobrou vědeckou i praktickou přípravou a dokonale zvládl svou odbornost. Dnešní sovětský specialista je dovedný organizátor, schopný uplatnit v praxi zásady vědecké organizace práce“ [Brežněv 1972 : 429].

Údaje ze sčítání lidu z r. 1970 ukazují, že v Uzbekistánu se rychle vyrovnává úroveň vzdělání všech průmyslových pracovníků, přičemž se zde úroveň vzdělání průmyslových pracovníků zvyšuje o něco rychleji než v celosvazovém průměru.

Proti celostátní úrovni poněkud zaostával textilní průmysl, avšak v některých profesích a oborech jako jsou soustružníci a seřizovači se úroveň vzdělání již blíží průměrné úrovni v Sovětském svazu.

Dynamické přeměny sociální struktury sovětské společnosti se promítají i do profesní struktury.

Jestliže v roce 1926 bylo v SSSR registrováno asi 10 300 profesí, v roce 1959 jich již bylo kolem 30 000.

Každým rokem je zaznamenáno více než 500 nových profesí [Voprosy 1972 : 53].

Nové profese jsou ve srovnání se starými obvykle náročnější a značně složitě, často vyžadují i dlouhou předběžnou profesionální přípravu. Staré profese však odumírají daleko pomaleji, než nové vznikají.

V důsledku automatizace a mechanizace výrobních procesů zanikly v uzbeckém hutním průmyslu mnohé profese spjaté s namáhavou fyzickou prací (formíři a některé profese při obsluze hutních pecí). V posledním desetiletí se pak objevily a značně rozšířily některé nové profese, jako například seřizovači a přístrojáři v chemickém průmyslu, operátoři ovládacích pultů, galvanizéři, seřizovači a strojníci automatů, programátoři automatických linek a obráběcích strojů, laboranti apod.

Současné probíhá další důležitý proces – srůstání a spojování řady dílčích profesí v celistvé profese s větší souhrnnou mírou komplexnosti. Například v uzbeckém hedvábnickém průmyslu existovalo v roce 1959 podle údajů tarifního kvalifikačního katalogu 207 profesí, z nichž do roku 1970 zůstalo jen 95 profesí [Sociálně 1973 : 122]. Ostatní zanikly především v důsledku sloučení několika profesí v jednu.

Je přirozené, že nové profese vyžadují od pracovníků nejen zručnost ve výrobě, nýbrž

Tabulka 5: Snižování počtu dělníků ve vybraných profesích (počet osob) [Narodnoje 1973 : 230]

Profese	1965	1972
Zámečníci	1 015	876
Řidiči elektrických a motorových dopravních vozíků	828	645
Klempíři a zámečníci-klempíři	1 313	1 296
Kováři	1 129	1 107
Pomocní dělníci ve vnitrozávodní dopravě a při přísunu materiálu a výrobků a odvozu odpadu	4 745	4 463
Brusiči	1 338	1 239
Formíři (u hutnických pecí)	1 038	978

i široký technický rozhled a znalost základů soudobé fyziky, chemie, elektroniky, kybernetiky a jiných odvětví moderní vědy.

Progresivní charakter změn v dělbě práce se projevuje i vysokým tempem růstu pracovníků v progresivních profesích, spjatých s mechanizovanou a automatizovanou prací.

Mnohým dělníkům v těchto profesích už nestačí empirické znalosti (třeba podložené dlouhou praxí), v nichž jsou zobrazeny jejich bezprostřední pracovní zkušenosti, už jim nestačí řemeslná zručnost, získaná vykonáváním určitých stereotypních, opakovaných úkonů. Je nutné, aby si hluboce a soustavně osvojovali vědeckotechnické základy výroby. Minimem se proto stává střední odborná technická vzdělání a někdy i vzdělání vysokoškolské.

Pokračující vědeckotechnický pokrok a vybavení výroby složitými stroji a zařízeními od základu mění charakter pracovních dovedností v dělnických profesích. S pokrokem techniky klesá význam zručnosti při fyzické práci a stále více převažuje úloha tvůrčích a duševních schopností. Zároveň s tím se objevují nové rysy — v první řadě se zvyšuje podíl intelektuální, duševní práce, jejíž obsah se stává tvůrčí. Zvýšení počtu specialistů v nových profesích nevyhnutelně snižuje počet dělníků v jiných skupinách povolání (viz tabulka č. 5).

Jsme svědky pokrokové tendence, kdy poměrně rychlý početní růst nových dělnických profesí je v základě vyvoláván nutností kvalifikované a svým obsahem složitější práce. Avšak ve všech oblastech výroby se uvedené tendence neprojevují stejně dynamicky. V některých odvětvích a druhích výroby probíhá technický vývoj ještě extenzivně. Tam převládají dělníci-specialisté úzkého profilu a málo kvalifikovaní dělníci. Podle údajů ústřední statistické správy Uzbekské sovětské socialistické republiky tvoří v průmyslu zpracovávajícím naftu vysoce kvalifikovaní dělníci více než 80 %, zatímco v hutích, které jsou značně hůře vybaveny moderní technikou, činí podíl ruční, málo kvalifikované práce 61,6 % (na namáhavou ruční práci připadá 31,9 %) [Abdušukurov 1971 : 33].

V technické vybavenosti práce poněkud zaostává jedno z nejdůležitějších odvětví uzbeké průmyslové výroby — průmysl zpracování bavlny. Je zde ještě velmi značný podíl níže kvalifikované práce. Podíl dělníků se středním všeobecným vzděláním nepřevyšuje v podnicích na čištění bavlny 25–30 % [Těkušij 1972].

Závěr

Soudobá vědeckotechnická revoluce podstatně ovlivňuje profesně kvalifikační strukturu obyvatelstva Uzbekské sovětské socialistické republiky, roste kulturně technická úroveň osob zaměstnaných v různých odvětvích uzbekého národního hospodářství, snižuje se podíl pracovníků v odvětvích materiální výroby a zvyšuje se podíl osob zaměstnaných v nevýrobních odvětvích. Vyrůstá počet nových profesí a odborností a současně se značně zmenšuje počet osob v řadě „zastaralých“ profesí.

Pokrokový charakter změn v obsahu práce se projevuje v sblížování úrovně všeobecného vzdělání a kulturně technické úrovně různých skupin lidí a zprostředkované i ve stírání sociálních rozdílů mezi fyzicky a duševně pracujícími.

Erkin Abdijev

Literatura

- Abdušukurov, T. P.: *Zakonomernosti i osobennosti kulturno-techničeskogo rosta rabočego klassa*. Taškent 1971.
- Borisov, F.: *Nakoplenije i potreblenije pri socializme*. Moskva 1973.
- Brežněv, L. I.: *Leninskim kursom*. T. 3. Moskva 1972.
- Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 g. SSSR*. Moskva 1973.
- Narodnoje chozjajstvo UzSSR za 50 let*. Taškent 1974.
- Narodnoje chozjajstvo UzSSR 1972 g.* Taškent 1973.
- Programma KPSS*. Moskva 1974.
- Socialno-ekonomičeskoe izmenenije sostava naselenija Uzbekistana. Naučnyje zapiski*. Vyp. 77. Taškent 1973.

O výchově sociologů v Polsku

Programy sociologického studia, rozsah a způsob výchovy budoucích sociologů jsou v Polsku předmětem stálé aktivní péče příslušných orgánů a institucí. Spojují se zde kritické autoreflexe učitelů, jejich snaha dobře reagovat na kriticismus a požadavky studentů i organizační činnost institucí, jež řídí vysoké školy, a také *Výboru společenských věd při Polské akademii věd*. Ten například věnoval této problematice zvláštní plenární zasedání. Také výchovně didaktická komise při ministerstvu vědy, vysokých škol a techniky se bude těmito otázkami znovu zabývat.

Ročně v Polsku končí studium na vysokých školách okolo 300 absolventů-magistrů sociologie. Jejich výchovou se v současné době zabývá pět univerzit, a to v Krakově, Varšavě, Poznani, Lodži a Lublině. Sociologie jako samostatný obor se studuje rovněž na Vysoké škole společenských věd při ÚV PSDS.

Významná v tomto směru byla konference v Krakově věnovaná výchově sociologů v Polsku, uspořádaná koncem r. 1975. Soustředila skupinu osob reprezentujících učitele sociologie na univerzitách i na školách jiného typu. Konferenci organizoval *Výbor sociologických věd při Polské akademii věd a Institut sociologie Jagellonské univerzity* v Krakově, který byl zároveň jejím pořadatelem.

Na konferenci byly předneseny tyto referáty: J. Wojnarová-Sujecká, *Všeobecné, nebo specializované vzdělávání?*, H. Najduchowska, *Názory studentů na program studia sociologie*, J. Kulpińska, *Výchova průmyslových sociologů*, F. Krzykała, *Sociologické vzdělávání na mimouniverzitních školách*, Z. A. Żechowski, *Výchova doktorů sociologie* a W. Kwaśniewicz, *Sociální funkce sociologů a vzdělávací procesy*.

V diskusi vystoupilo mnoho účastníků konference, mezi nimi rovněž zástupkyně oddělení vědy ÚV PSDS H. Krysanková a ředitel Steperski z ministerstva vědy, vysokých škol a techniky.

V referátech i v živé diskusi se hovořilo o celé řadě otázek, jež by často zasloužily samostatného projednání. Tak například se účastníci diskuse shodli na tom, že počet, druh, rozsah a programy jednotlivých specializací oboru sociologie vyžadují kromě všeobecné koncepční diskuse také další setkání užších skupin zainteresovaných osob. Rovněž otázka programu a metody výuky sociologie na technických vysokých školách má být předmětem samostatných porad stranického aktivu společenských věd již v květnu 1976.

Hlavním obsahem krakovské konference byla výchova magistrů sociologie. Základní otázkou, kterou se zabývala řada vystoupení, byla společenská potřeba sociologických poznatků a odborníků z této oblasti. Všichni účastníci setkání se totiž shodovali v tom, že jak tvorba, tak realizace programů výchovy sociologů musí být odpovědí na tuto, ne vždy správně poznanou společenskou potřebu. Ta-

kové otázky, jako například jaká je potřeba sociologů, jaké mají mít vzdělání, na jaké sociální role mají být připraveni, často přitahovaly pozornost referentů i diskutujících, a to i z hlediska možnosti kvantitativního odhadu a kvalitativní charakteristiky.

Pokud jde o to, v jakých rolích a funkcích mají sociologové ve společnosti vystupovat, nejjasnější typologii navrhl ve svém referátu doc. W. Kwaśniewicz, když uvedl tyto možnosti:

1. Badatel společenské skutečnosti a mechanismů jejího fungování, což je role nejvíce vykrystalizovaná.
2. Společenský expert, tj. autor diagnóz a prognóz založených na výzkumu.
3. Poradce, což je role vyžadující nejen teoretické poznatky, ale také životní zkušenosti.
4. Ideolog, tj. komentátor skutečnosti, intelektuál vyznačující cíle a preferující určité hodnoty stimující vývoj země určitým směrem.
5. Učitel, přenášející do různých prostředí a věkových skupin poznatky o společnosti.

Řada diskutujících zdůraznila, že potřeba disponovat mnoha sociology, kteří by se vyznačovali didaktickými dovednostmi, roste a je pocítována rovněž na mimouniverzitních pracovištích. Vyplývá to jak z široké výuky základů sociologie, jež je v Polsku realizována v různých školách, tak i ze všeobecné tendence doškolování kádrů v rozmanitých institucích. Přitom však v současné době ani některé instituty sociologie nejsou schopny zajistit výuku na jiných pracovištích svých mateřských univerzit. A tak často tato významná společenská potřeba není uspokojována, nebo je uspokojována tak, že sociologii vyučují lidé, kteří k tomu nejsou dostatečně odborně připraveni.

W. Kwaśniewicz zdůraznil, že většina sociologů plní současně několik z těch funkcí, které uvedl, a snad většina z nich alespoň po určitou dobu a v menším či větším rozsahu plní učitelskou roli. Na tomto místě můžeme vyslovit znepokojující otázku, zda sami studenti sociologie si dostatečně uvědomují tuto složku své budoucí profesionální role, zda se s ní dostatečně identifikují a zda jsou na ni během studia v potřebné míře připravováni..

Doposud nejvykrystalizovanější a snad nejvšeobecněji akceptovaná je role badatele. Té je také věnováno nejvíce místa v programech studia a rovněž se nejšířeji uplatňuje v činnosti výzkumných institucí různého typu, a to jak na univerzitách a v akademii věd, tak i v resortních ústavech. Ostatní funkce nejsou tak vykrystalizované a jejich plnění nemá jednoznačné institucionální formy. Z toho plynou veliké obtíže při odhadování kvantitativní potřeby sociologů. Někteří z diskutujících vidí možnost provést takové odhady v celostátním měřítku i na příští léta. Je však asi třeba uchovat si zde určitý skepticismus. Nejasná je například sama otázka, kdo a na základě čeho se má vyslovit, že existuje potřeba zaměstnávat sociologa v nějaké instituci nebo při realizaci nějakého společensky důle-

žitého úkolu. Má se k tomu vyslovit skupina expertů z řad sociologů, kteří budou zvažovat například to, zda v procesu před rozhodnutím je nutné přihlédnout k sociologickému hledisku? Nebo mají být provedeny výpočty na základě potřeb zjištěných v institucích, které již pracují? Mají to být výpočty „objektivních potřeb“, nebo potřeb pocíťovaných fungujícími společenskými institucemi? I v mnoha institucích, které už souhlasí s tím, že je třeba zaměstnávat sociology, neexistují dostatečně vykrystalizované a účinné způsoby jejich využití (příkladem mohou být peripetie závodních sociologů, kteří už pracují celou řadu let).

Nejnadnější by asi bylo odhadnout potřebu učitelských funkcí, a to i proto, že způsob jejich plnění je nejvíce zvykově i institucionálně regulován.

Plnění funkcí experta, poradce a ideologa vyžaduje kromě profesionální přípravy určité postoje a předpoklady i životní zkušenosti, kterých se často nedostává mladým absolventům. Úkolem vysoké školy zde je, aby poskytla studentům co nejúplnější znalost realití společenského života země. Proto také tolik diskutujících hovořilo o tom, že je nutné ve studijních programech přihlížet k poznatkům o soudobém Polsku. S uspokojením tuto tendenci zdůraznila představitelka ŮV PSDS.

Pokud jde o samotnou konstrukci studijních programů, nevzbuzovaly větší pochybnosti dosavadní proporce mezi všeobecnou přípravou (dva a půl roku) a přípravou ve zvolených specializacích (dva roky). J. Wojnarová-Sujecká upozornila na to, že je nutné, aby se i během posledních dvou let studia zachoval příslušné velké počet přednášek a seminářů společných pro všechny studenty bez ohledu na zvolené specializace.

V prvních letech studia je třeba v dostatečné míře studentům ukázat možnosti a obsah specializací. Jinak totiž první semestr druhé etapy je obdobím „zkoušení“ a opouštění jednotlivých specializací. Volba specializace je často nahodilá nebo inspirovaná módou. Řada diskutujících však upozorňovala na roli, jakou při výběru specializací hraje prestiž a osobnost vedoucích těchto specializací, čímž se dá často vysvětlit a zdůvodnit masovost volby určitého směru na různých vysokých školách. A. Kłoskowska zjistila, a potvrdila to rovněž výzkumy, že studenti se při výběru specializací často neřídí vizí své budoucí profesionální role, ale spíše aktuálními poznávacími zájmy, určitými představami o tom, které směry jsou zajímavé, inspirující a povzbuzující vlastní rozvoj, nebo prostě snadnější. Je možné zde dodat, že nikoli bez významu je zajisté i přirozená a jako vzdělávání stará tendence soustřeďovat se okolo učitele.

Nejzřetelnější institucionální základy má specializace v oblasti sociologie průmyslu, o níž ve svém referátu hovořila J. Kulpínská. Zvláštní usnesení č. 250 předsednictva rady ministrů nastiňuje totiž jasně místo a úkoly sociologů v průmyslových závodech. Tuto spe-

cializaci si volí pragmaticky orientovaní studenti, kteří se chtějí ihned po studiu věnovat konkrétní profesionální práci. Studium je zaměřeno tak, aby studenti mohli získat nezbytné poznatky o fungování průmyslových závodů. Rovněž praxe organizovaná Lodžskou univerzitou má sloužit tomuto cíli. Fakulta zde ostatně spolupracuje se svými absolventy. Také ti absolventi, kteří jsou už zaměstnaní, nacházejí pomoc jak u mateřské vysoké školy, tak u jiných pracovišť, která pro ně organizují různé kursy a semináře. Kromě toho je to specializace, která disponuje vlastním časopisem, nazvaným Humanizacja Pracy, jehož záměrem je být časopisem podnikových sociologů.

Názor, že v programech sociologického studia je třeba přihlížet ke specifickému přínosu jednotlivých vysokých škol či osob, se mnohokrát v diskusi opakoval a byl akceptován rovněž ve vystoupení zástupce ministerstva. Všichni studenti, nezávisle na tom, na jaké vysoké škole studují, si samozřejmě musí osvojit určitou sumu poznatků a dovedností, jež jsou základem jejich profese a jejich společného titulu. Zároveň však budou moci plně čerpat z přínosu konkrétních institutů. Proto bylo rovněž uznáno, že jednotlivé vysoké školy mohou a musí rozvíjet ty specializace, v jejichž rámci dosáhly vlastních významných výsledků. Mělo by to vést rovněž ke specializaci v celostátním měřítku, a pak by volba směru, kterou studenti provádějí, byla rovněž volbou určitého univerzitního střediska. O to důležitější je otázka paralelnosti přípravy v základním směru, otázka realizace této složky programu všemi univerzitami. To nakonec nevylučuje možnost a potřebu neustálého hledání nejlepších forem realizace programu. Příkladem zde může být problematika studentské praxe. O jejím místě v průběhu studia, o úkolech, jaké má plnit i o formách jejího uskutečňování se v diskusi několikrát hovořilo, a to v různých kontextech. Mnoho diskutujících považuje praxi nejen za důležitou složku profesionální přípravy studentů, ale rovněž za podstatnou a ne vždy dostatečně využívanou příležitost, aby se studenti seznámili se společenskou skutečností, s různými oblastmi života a činností institucí. Při takto zaměřené praxi by si studenti mohli osvojit ty prvky své budoucí profesionální role, které zatím nedoceňují, a dále by se mohli rovněž připravit ke zralejší volbě specializací. Praxi je třeba chápat jako integrální složku celového systému výchovy od prvních let studia po doktorát.

Všestranné posouzení vyžaduje rovněž otázka individuálního studia nebo, širěji vzato, vedení mimořádně nadaných studentů či studentů s určitým zaměřením. J. Wojnarová-Sujecká upozornila, že by bylo správné inspirovat tyto studenty, aby se zabývali „deficitními“ problémy, a to tak, že by se seznamovali s nevyřešenými a nedostatečně prozkoumanými otázkami. A. Kwilecki se však zamýšlel nad tím, zda se k „výchově talentů“

a teoretiků má přistoupit už během základního studia, nebo teprve během doktorátu, a zda se má při studiu větší pozornost věnovat svědomité profesionální přípravě, která by více přihlížela k budoucí roli sociologů jako praktiků-poradců a expertů. Také představitelka ÚV PSDS upozorňovala, že každý absolvent musí být připraven na práci v konkrétní oblasti a že eventuální volba vědecké dráhy je záležitostí individuálních, intelektuálních a psychických předpokladů. Jako oblasti, pro které je třeba připravovat sociology, uvedla průmysl, státní správu, společenské organizace, justici (sociální kurátoři), jakož i široce chápanou oblast vzdělávání a výchovy, dále pedagogickou činnost na nesociologických vysokých školách a urbanistiku.

Plné využití sociologů ve všech těchto oblastech závisí jednak na tom, jak budou absolventi k takové práci připraveni, a dále na tom, jak odborníci z jiných profesí budou připraveni a naladění ke spolupráci se sociology. Podmínka uvedená na druhém místě je do určité míry závislá na sociologizaci samých, a to v té míře, jak se podílejí na výuce na jiných vysokých školách nebo na školení kadrů jiných institucí.

V každém případě se diskutující shodli v tom, že specializace vytvářené a realizované při studiu sociologie musejí vycházet ze společenské potřeby, a nikoli z tradičního a často anachronického dělení vědeckých disciplín nebo subdisciplín. Základem smysluplného vytváření specializací může být pouze integrace výuky a výzkumné práce, neboť badatelské výsledky jsou výchozí složkou specializace. Je však třeba vyvarovat se velkého počtu příliš úzkých specializací.

Tématem samostatného referátu a také diskusních příspěvků bylo studium doktorandů. Z. Żechowski toto studium kriticky analyzoval a řekl, že je nutné vypracovat celkovou koncepci vzdělávání sociologů, která by přihlížela rovněž k roli mimouniverzitních pracovišť, jež mají blíže jak k praxi, tak k dosud neprozkoumané problematice i k nevyužitým materiálům a pramenům. Kromě toho upozornil na to, že je třeba počítat s existencí velké skupiny absolventů jiných oborů, kteří z různých důvodů plní úkoly patřící sociologům. Těmto lidem je třeba umožnit speciálně programované doktorské studium. Při výchově doktorů je nutné využít také samostatných vědeckých pracovníků působících mimo velká sociologická střediska.

Jiní diskutující však hovořili o tom, že existuje krize doktorského studia. Obtíže s nábojem kandidátů, kteří by vyhovovali nezbytným požadavkům, i malá efektivnost této přípravy jsou ostatně pozorovány i v jiných vědách.

Zajímavým doplňkem základního směru jednání byla informace o názorech studentů na studium sociologie. H. Najduchowska referovala o prvních výsledcích šířeji koncipovaných výzkumů realizovaných v květnu 1975 v Krakově, Lodži, Varšavě a Poznani. Výzku-

my obsáhnou v první etapě reprezentativní vzorek studentů 3. a 4. ročníku a později absolventy z let 1972–1974. Ze shromážděných materiálů vyplývá, že pouze 5% ze zkoumaných studentů nebylo spokojeno se svým studiem. Většina studentů je motivována spíše snahou po intelektuálním rozvoji než vizí budoucí práce a chutí věnovat se jí. Jejich kritické připomínky se týkají hlavně nedostatků v koordinaci studijních programů a toho, že cvičení jsou vedena metodami, jež se jim zdají být školometské.

Jak již bylo řečeno, criticismus studentů se setkává v těchto otázkách s kritickou autor-reflexí vyučujících. Proto W. Kwaśniewicz ve svém referátu (považovaném ostatně za vhodný závěr jednání) postuloval potřebu hledat zcela nový model výchovy bez ohledu na to, jaký je nynější stav. Dnešní studium je podle něho ve svých formách spoutáno tradicí a svým obsahem je značně encyklopedické a eklektické.

Hlavní směr diskuse, jak byl výše nastíněn, překračovaly otázky, jimiž se zabýval referát T. Krzykały, týkající se sociologického vzdělávání na mimouniverzitních vysokých školách. Je třeba si uvědomit význam tohoto jevu. Přednášky a ostatní formy výuky sociologie (včetně magisterských seminářů) se realizují kromě univerzit také mj. na všech vysokých školách technických, ekonomických a pedagogických. To ukazuje, o jak kvantitativně rozsáhlý problém jde. Také jeho meritorní význam je značný. Tato výuka má vliv na široké kruhy budoucí inteligence i na řídící kádry různých profesí a oblastí společenského života. Proto se programy této výuky, učitelské kádry i jejich specifické problémy musí stát předmětem samostatných úvah i nezbytné péče. Je to další téma, jemuž bude třeba věnovat pozornost.

Ewa Kaltenbergová-Kwiatkowská

Směrnice pro členy Academia Klubu

1. Členem Academia Klubu čtenářů vědecké literatury se může stát každý člen vědecké Společnosti ČSAV nebo SAV, který o členství v Klubu písemně požádá, sdělí svou adresu a evidenční číslo průkazu vědecké společnosti, jejímž je členem. Academia Klub nevydává svým členům legitimace.
2. Členové Academia Klubu mají nárok na zakoupení jednoho výtisku každé publikace vydané nakladatelstvím Academia Praha nebo vydavatelství Slovenské akademie věd Veda Bratislava se slevou 20% z ceny publikace. Na časopisy a Rozpravy ČSAV se sleva neposkytuje.
3. Odběr knih si členové Academia Klubu zajišťují vyplněním objednávacího listu, který se přikládá k edičnímu plánu nakladatelství Academia a Veda. Objednává-li si člen v Klubu jiným způsobem, je třeba, aby kromě své adresy uvedl i název vědecké společnosti.

4. Členové Academia Klubu zasílají objednávky na adresu buď Academia Klub, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1 nebo Vydavatelstvo Slovenskej akadémie vied Veda, Klemensova 27, 895 30 Bratislava.
5. V případě, že se vydání knihy odsouvá na další rok, není nutné objednávku opakovat. Publikace bude zaslána ihned po jejím vydání. Vyjdou-li v průběhu roku publikace, které nebyly zařazeny do edičního plánu, má člen právo na jejich doobjednání.
6. Současně s uvedením publikace na knižní trh budou členové Klubu bydlící v Praze písemně vyzváni k osobnímu odběru v nově adaptovaném knihkupectví Klubu ve Vodičkově ulici 40, v Praze 1 (nikoli jako dříve v reprezentační prodejně na Václavském náměstí). Členové Klubu jsou povinni vyzvednout objednané knihy do jednoho měsíce po vyrozumění a prokázat se při odběru legitimací vědecké společnosti. Na dobírku budou knihy zasílány jen mimo-pražským odběratelům.

Puti formirovanija social'noj aktivnosti ličnosti pri socializme (Způsoby utváření sociální aktivity osobnosti za socialismu)

Moskva, Mysl 1972, 139 s.

Publikace je dílem kolektivu autorů aspirantů Akademie společenských věd při ÚV KSSS a zabývá se problémy utváření sociální aktivity osobnosti za socialismu, a to zvláště u mládeže. Autoři vycházejí z teorie klasiků marxismu-leninismu, z programových dokumentů KSSS, z další podstatné literatury a také z výsledků konkrétních sociologických výzkumů, které prováděli v průmyslových podnicích a ve školách.

V první části anotované publikace je objasňován obecný charakter sociální aktivity. Sociální aktivity, stejně jako každá jiná aktivita, je „působením, jednáním“. Sociální aktivity osobnosti je nejvyšší formou aktivity člověka; projevuje se jako zvláštní kvalita, jako schopnost nejen se přizpůsobovat vnější skutečnosti, ale také tuto skutečnost měnit a přizpůsobovat svým zájmům. Na její utváření mají vliv zejména: a) sociálně třídní a světónázorová pozice osobnosti, b) zvládnutí získaných zkušeností, hodnot a norem. Autoři vycházejí z pojetí sociální aktivity jako „objektivně determinovaného subjektivního vztahu a sociálně psychologické připravenosti osobnosti k jednání, projevujícího se v příslušných způsobech chování. Toto chování znamená cílevědomou tvůrčí sociální činnost, která přetváří objektivní skutečnost i osobnost samu“.

Druhá část je věnována rozboru kritérií a úrovní sociální aktivity. Za hlavní a rozhodující kritérium je pokládán odraz určitých objektivních, společensky významných výsledků přetvářející činnosti osobnosti. I pokud jde o problém úrovně sociální aktivity osobnosti, vybírají autoři z mnoha hledisek to, které váže úroveň aktivity na kvalitativní a kvantitativní stránky vynaložené práce, na její výsledky a vynaložený čas. Úroveň aktivity závisí v rozhodující míře na stupni uvědomění si společenských a osobních zájmů.

Třetí část práce pojednává o objektivní determinovanosti sociální aktivity osobnosti. Musíme tuto aktivitu zkoumat, zdůrazňují autoři práce, ve vztahu k stávajícímu společensko-ekonomickému systému. Nerespektování této základní podmínky vede k pouhé formální charakteristice sociální aktivity, k nesprávnému pojetí jejích hybných motivů, konečných cílů a obsahu. V kapitalistické spo-

lečnosti je základem aktivity revoluční politická činnost dělnické třídy a širokých lidových mas, za socialismu směřuje tato aktivita k upevnění socialistického zřízení.

Další část práce se zabývá studiem růstu sociální aktivity osobnosti za socialismu. Tento růst je spojen nejen se změnami objektivních podmínek a s tím souvisejících změn v sociální úloze osobnosti, ale je i jedním z hlavních předpokladů úspěšného budování socialistické společnosti. Jestliže v období přechodu od kapitalismu k socialismu je objektivním faktorem sociální aktivity třídní boj, pak v rozvinuté socialistické společnosti tento faktor mizí a na jeho místo nastupuje sociálně politická a ideová jednota. Subjektivními činiteli rozvoje sociální aktivity jsou zejména — vědomí objektivních potřeb a zájmů, znalosti, ideály a světový názor. V této souvislosti jsou kritizovány snahy buržoazních ideologů, apologetů kapitalistické společnosti, ignorující aktivní úlohu člověka jako společenského subjektu.

Jaroslav Hudeček

Stanisław Kowalski: Socjologia wychowania w zarysie (Nástin sociologie výchovy)

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974, 521 s.

Sociologie výchovy v Polsku se opírá o významnou tradici danou zejména pracemi F. Znanieckého a J. Chałasińskiego z předválečného období. Také polští recenzenti knihy *Socjologia wychowania w zarysie* J. Szczepański a W. Markiewicz přispěli značnou měrou k jejímu rozvoji. Autor S. Kowalski, vycházel při zpracování této problematiky z marxistických materiálů a publikací a přihlížel současně k základním pracím z tohoto oboru v literatuře anglosaské. Vycházel jak ze sociologické teorie výchovy a marxistické obecné teorie společnosti, tak z výsledků sociologických výzkumů v řadě oblastí sociologie výchovy. Pro vytvoření úplnějšího pohledu na současný stav dané disciplíny použil i výsledků bádání v několika západních státech. Zaměřil se zejména na dva základní problémy: a) na analýzu výchovného prostředí a b) na analýzu procesu socializace jednotlivce. Vlastní členění do kapitol sleduje výchovný proces v makrorovině a mikrorovině.

Vstupem do problematiky je úvodní metodologická kapitola *Sociologie výchovy a pedagogika*. Autor v ní vymezuje předmět sociologie výchovy a zabýval se jejím vztahem k pedagogice. Pozornost věnuje i začlenění

sociologie výchovy a pedagogiky do systému věd zabývajících se výchovou a problémům jednotlivých oblastí sociologie výchovy. Zatímco dříve se sociologie výchovy soustřeďovala na analýzu kulturně výchovného prostředí, dnes je spíše zdůrazňováno úsilí o zdokonalení osvětových a školských systémů pod vlivem sociálně ekonomických a technických přeměn společnosti. Z tohoto hlediska autor analyzuje činnost jednotlivých složek výchovného systému a výchovného prostředí, tj. rodiny, školy, skupin vrstevníků, mimoškolních kulturně výchovných institucí apod. Informuje také o výzkumech prováděných v této oblasti, zejména o výzkumech souvisejících s demokratizací kulturně výchovného systému, založeného na kritériu stejného startu a stejných šancí pro všechny. Těmito výzkumy se zabývá *Výbor pro výzkum a prognózy Polské akademie věd – Polsko 2000* a týmy společenských vědců.

Kapitola druhá, *Sociální prostředí jako prostředí výchovné*, je věnována problematice společenských mikrostruktur. Autor v ní analyzuje a charakterizuje přírodní, kulturní a sociální prostředí. Vyčleňuje lokální společnost jako základní dynamickou vrstvu, dále uvádí regionální a další územní celky, na jejichž příkladech ilustruje strukturu sociálního prostředí a uvádí hlavní funkce. Závěrem se zmiňuje o výchovném působení sociálního prostředí, které se realizuje: a) v komplexu výchovných institucí, b) v systémech hodnot a mezilidských vztahů, c) v oblasti sociální patologie.

Kapitola třetí je zaměřena na problematiku rodiny jako jedné ze základních složek výchovného prostředí. Jsou zde vymezeny základní pojetí a struktura rodiny, její výchovná funkce a rozdílnost pojetí rodiny za kapitalismu a socialismu. Autor se soustřeďuje na příčiny rozpadu rodiny v období společenských přeměn, na otázku zaměstnanosti žen a změny modelu rodiny. Rozebírá předpoklady a podmínky výchovného působení rodiny na podkladě její vazby na sociální prostředí a v závislosti na její struktuře. Považuje rodinu za určitý činitel rovnováhy mezi tradicí a pokrokem ve výchovném procesu.

Skupiny dětí a mládeže jsou tématem čtvrté kapitoly. Tato problematika je zpracována jak po stránce teoretické, tak i zmapována četnými výzkumy. Převážná část kapitoly je věnována skupinám vrstevníků, jejich úloze a charakteristice. Autor rozlišuje neformální a formální skupiny vrstevníků; pozornost pak věnuje zejména třem typům skupin –

zájmovým skupinám mládeže, klikám a gangům. Obecně je charakterizuje, začíná u biografie jedince podle následnosti a podle prostředí, přičemž klade váhu na jejich socializační vliv. Formální skupiny vymezuje jako zprostředkující článek mezi spontánními skupinami mládeže a světem dospělých.

Pátá kapitola pojednává o problematice školy. Autor zde opět vychází ze základního pojetí, vztahu k sociálnímu prostředí a hlavních druhů a typů škol. Rozebírá vnitřní strukturu školy, její formální a neformální organizace, soustřeďuje se na třídu jako na sociální skupinu. Jednu z podkapitol věnuje typům a způsobům řízení školy, další pak roli a povolání učitele, problémům kvalifikace. Zároveň informuje o hlavních výsledcích výzkumů v této oblasti.

Šestá kapitola, *Proces socializace*, se zabývá zejména strukturou a mechanismy socializačního procesu a jeho vlastním průběhem. Obsahuje problematiku utváření osobnosti. Průběh socializace je analyzován z hlediska fáze asociace, procesů disociace a diferencujících činitelů v prostředí.

Kapitola sedmá, *Společenská makrostruktura a výchovné systémy*, je kapitolou historicko-srovnávací. Seznamuje čtenáře se školským systémem v socialistických zemích, tj. v PLR, NDR, ČSSR a BLR, a srovnává jej s obdobným systémem na Západě, tj. v USA, Anglii, NSR a Francii. Zaměřuje se na činitele výchovných procesů, třídní charakter vzdělávání, omezení demokratizace v podmínkách kapitalismu a hlavní směry školských reforem.

Kapitola devátá, *Fungování výchovného systému v prostředí*, uvádí základní pojetí výchovného systému, jeho funkci a roli v různých prostředích s akcentem na velkoměstské, ale i na průmyslové a venkovské oblasti. Usiluje o globální pohled na problematiku a předkládá model analýzy výchovného prostředí.

Kowalského učebnice marxistické sociologie výchovy představuje významný pokus o moderní a vyčerpávající přístup k problematice. Není ještě obecnou teorií sociologie výchovy, ale je význačnou syntetickou prací, která vychází z publikované teoretické literatury k danému tématu i z řad empirických výzkumů, včetně vlastních výzkumů autora a jeho žáků. Komparace školských systémů socialistických a kapitalistických zemí pak dokládá dynamiku společenského rozvoje socialistických zemí, odrážejících se v jejich výchovných systémech.

Dagmar Křížková

SOCIOLÓGIA,

vydávaného SAV v Bratislavě

Zvara J.: XV. zjazd KSČ a mládež

ŠTÚDIE

Macháček L.: Problémy a perspektivy rozvoja sociológie mládeže v ČSSR

Matějovský A.: Sociologické pojetí mládeže

Suchý J.: Úlohy a problémy socializácie mládež generácie

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Holda D.: Metodologické problémy sociologických výzkumů mládeže

ZO SOCIOLOGICKÝCH VÝSKUMOV

Tašký F.: Špecifiká a úlohy našej súčasnej robotníckej mládeže

Blaas G.: K problematike sociálneho profilu poľnohospodárskej mládeže

Freiová E., Munk J.: Zvláštnosti socializace studující mládeže

Z VEDECKEHO ŽIVOTA

Štípek J.: Koncepcie hlavného úkolu o mládeži v státnom programu základného výzkumu

Dubský V.: K nové etapě výzkumu mládeže v socialistických zemích

Vácha H., Palásek V.: Rozvoj poznávací činnosti mládeže

Himal J.: SSM a sociologický výzkum dělnické mládeže

Macháček L.: O činnosti sekcí mládeže sociologických společností SAV a ČSAV

Stručková N., Velasová E.: O výskume mládeže na Slovensku

Čermáková Z.: Informace z výzkumných pracovišť v ČR

BIBLIOGRAFIA

Výberová bibliografia publikácií a článkov k problematike mládeže 1971–1975

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 249–391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1976. Číslo vyšlo v prosinci 1976.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 21, 1976 (6 issues) Dutch Glds. 56,— (DM 52,—).

Содержание № 5/1976

СТАТЬИ

<i>Бружек М.</i> : Система и структура культуры	449
<i>Слива И.</i> : К вопросу о направленности исследований перспектив и условий социалистического образа жизни	460
<i>Вечерник И.</i> : Динамика расслоения доходов в Чехословакии	472

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ОТДЕЛ

<i>Витечкова Я.</i> : Исследования бюджетов времени в качестве инструмента социального анализа	486
<i>Юнкова Л. - Лингарт И. - Ухитил А.</i> : Типология районов ЧССР с точки зрения приложения социальной политики социалистического государства	500

РЕЦЕНЗИИ

<i>Харват Ф.</i> : Дальнейший шаг по пути успешного сотрудничества	516
<i>Гелик А.</i> : А. Сиракци - К. Рыхтаржик, Социология мышления и действия (на словацком яз.)	520
<i>Когоут Я.</i> : Проблемы социального планирования на предприятии	523
<i>Зих Ф.</i> : Катриак, Методы и техники социологического исследования (на чешском яз.)	525
<i>Гудечек Я.</i> : Гаек, Статьи по социологии воспитания (на чешском яз.)	527
<i>Чех В.</i> : В. Г. Васильев, Проблемы повышения производительности труда на предприятиях промышленности и транспорта	528

<i>Крейчи О.</i> : В. В. Денисов, Социология насилия	532
<i>Кухаржова В.</i> : Т. Я. Чумакова, Семья, мораль, право	533
<i>Борняк В.</i> : Г. Меисснер, Теория конвергенции и реальность	535
<i>Бартова Э.</i> : Р. М. Сомервилль, Интимные отношения, брак, семья и стили жизни в отражении литературы (на английском яз.)	537
<i>Велек И.</i> : Ричард Паркер, Миф о среднем классе	540

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Форманек М.</i> : Совместное обсуждение научной коллегией философии и социологии ЧСАН и Комиссией по философии, социологии и научному коммунизму при Научной коллегии САН актуальных задач философии, социологии и научного коммунизма	543
<i>Форет М. - Иллнер М. - Паточка Й.</i> : Демографы о миграциях	547
<i>Адбиев Э.</i> : Изменения в социальной и профессиональной структуре работников занятых в промышленности Узбекской ССР	548
<i>Калтенбергова-Ксиантковска Э.</i> : Воспитание социологов в Польше	553
Инструкции для членов клуба „Академия“	555

АННОТАЦИИ	557
Содержание журнала СОЦИОЛОГИЯ, № 5/1976	559

Table des matières No. 5/1976

ARTICLES

<i>Brůžek M.</i> : Le système et la structure de la culture	449
<i>Sliva J.</i> : Sur l'orientation de la recherche des perspectives et des conditions de la manière de vie socialiste	460
<i>Večerník J.</i> : Dynamique de la différenciation des revenus en Tchécoslovaquie	472

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Vítečková J.</i> : La recherche des budgets du temps comme un instrument de l'analyse sociale	486
<i>Junková L. - Linhart J. - Uchytíl A.</i> : La typologie des districts tchécoslovaques au point de vue de l'application de la politique sociale d'un État socialiste	500

COMPTES RENDUS

<i>Charvát F.</i> : Un pas ultérieur vers une coopération fructueuse	516
<i>Helík A.</i> : A. Sirácky - K. Rychtařík, Sociológia myslenia a činu (Sociologie de la pensée et de l'action)	510
<i>Kohout J.</i> : Problèmes de la planification sociale dans l'entreprise	523
<i>Zich F.</i> : M. Katriak, Metódy a techniky sociologického výskumu (Méthodes et techniques de la recherche sociologique)	525
<i>Hudeček J.</i> : F. Hájek, Kapitoly ze sociologie výchovy (Chapitres de la sociologie de l'éducation)	527
<i>Čech V.</i> : V. G. Vasilyev, Problèmes de l'augmentation de la productivité du travail dans les entreprises de l'industrie et du transport	